

NÉPRAJZI
ÉRTESÍTŐ

XLVI

AKADÉMIAI KIADÓ

1964

XLVI.

1964.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

AKADÉMIAI KIADÓ

1964

Szerkesztő:
SZOLNOKY LAJOS

TARTALOM—INHALT

FÉL EDIT — HOFER TAMÁS: A monografikus tárgygyűjtés. Az átányi példa. — Über monographische Sammeln volkskundlicher Gegenstände. Das Beispiel von Átány	5
J. ISTVÁN ERZSÉBET: Sárközi népi cserépedények. — Bauernkeramie aus Sárköz	91

Tárgybemutató

HOFER TAMÁS: Kerekes nyári jászol Dunapatajról. — Eine mit Rädern versehene Sommerkrippe aus Dunapataj	139
TAKÁCS LAJOS: Az ormánysági kötözőbot. — Der Binderstock aus Ormányság	149
CSILLAG GYULA: Az ádámosi templom mennyezetének konzerválása	159

A monografikus tárgygyűjtés

Az átányi példa

L'objet est descriptif d'une civilisation

M. MAUSS

Parasztfalukban, mezővárosokban tárgyak ezrei és tízezei használódnak. Az etnográfus a tárgyaknak ebből a rengetegéből emel ki egy-egy darabot a múzeumi gyűjtemények számára. A múzeumba a tárgyak már a gyűjtőhely, a készítő-használó paraszti közösség képviselőiként érkeznek meg. Kiállításokon, elterjedési térképeken, feldolgozásokban mintegy vidéken maradt tárgy-társaik nevében is, típusok megtestesítőiként lépnek fel.

A tárgygyűjtés voltaképpen a tudományos ábrázolás, visszatükrözés egy módja.¹ A Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményei például — a magyar parasztság kezén forgó százezer és százezer tárgyból nemzedékek során át kiválasztva — arra hivatottak, hogy képet adjanak a magyar nép tárgyi világáról, ezen keresztül a magyar nép életmódjáról, kultúrájáról. A gyűjteményekben minden egyes objektum képvisel, reprezentál, ábrázol valamit — képvisel egy munkafolyamatot, szokást, izlésbeli törekvést, továbbá egy községet, tájat, egy kulturális szintet, és még sok mást. E tárgyanyag összehordásán sok gyűjtő fáradozott a múlt századi első rendszeres vállalkozások óta. A tárgyak a paraszti élet egyik vagy másik mozzanata mellett tanúskodnak azonban az egyes gyűjtők szemléletmódjáról is. HERMAN OTTÓ, BÁTKY ZSIGMOND, GYÖRFFY ISTVÁN vagy VISKI KÁROLY tudományos arcéle pl. híven tükröződik az általuk gyűjtött tárgyak együttesében. Elődeink mintegy tárgykollekciók formájában is ránhagyták azt a tudást, amit koruk, egyéniségük, ismereteik adottsága szerint vizsgálva a paraszti életet, a paraszti kultúrát, arról megszereztek. E tárgyak számunkra néha többet mondanak el felismeréseikből, mint amit életükben leírni alkalmuk volt.

Az alapkérdést azonban érdemes a múzeumtörténettől, tudománytörténettől elvonatkoztatva, általánosan is megfogalmazni. A kérdés talán így fejezhető ki: mik a tárgygyűjtésnek, mint a néprajzi megismerés és ábrázolás egyik módszerének lehetőségei? Mit lehet kiemelt, múzeumba hozott tárgyakkal a paraszti tárgyi világról, a paraszti életről és társadalomról rögzíteni, kifejez-

¹ A múzeuma számára tárgyakat gyűjtő s azokat értelmező, feldolgozó etnográfus eljárása hasonlít ahhoz a társadalomtudományok sok más területén és a néprajz más kutatási ágaiban is alkalmazott módszerhez, mely kisszámú kiemelt eset alapos vizsgálatából von le következtetéseket az intenzív kutatás számára hozzá nem férhető nagy egészekre. Különösen a statisztika és a szociológia dolgozta ki és alkalmazza sikerrel a kiválasztásnak és a kisszámú eset vizsgálatából levont következtetések ellenőrzésének, interpolálásának, általánosításának metódusait. (Vö. SCHAICH, ERVIN K.: Auswahlverfahren in der Sozialforschung. In: Handbuch der Empirischen Sozialforschung I. Hrg. von RENÉ KÖNIG, Stuttgart 1962, 309–347. bő bibliográfiával.)

ni? Milyen vonatkozásban és milyen mértékben reprezentálhatja egy-egy objektum tárgy-társait?

E kérdés megválaszolása érinti a gyakorlati tárgygyűjtéseket. De útbizonyítással szolgálhat azoknak is, akik forrásul használják a múzeumi tárgyállományt és belőle következtetnek vissza a paraszti tárgyi világra, életmódra. Ha tisztázuk, hogy milyen vonatkozásokban és milyen mértékben képesek a múzeumi gyűjteményekbe kiemelt tárgyak a paraszti élet s paraszti felszerelés képviseletére, ezzel megjelöljük azt is, hogy milyen vonatkozásokban s milyen mértékig építhetők rájuk biztonsággal következtetések az egész paraszti kultúrára vonatkozóan.

A tárgygyűjtés lehetőségeinek tisztázása elsősorban gyakorlati feladat és nem elméleti spekulatív kérdés. Alapos, rendszeres ismeret szükséges hozzá arról, hogy milyen szabályszerűségek szerint oszlik meg, tagolódik, variálódik, mutat egyezéseket és különbségeket a paraszti tárgyi felszerelés, általában milyen struktúrája van a paraszti tárgyi világnak. Ismerni kellene továbbá általánosságban, hogyan függnek össze a tárgyak a társadalom szerkezetével és a kultúra nem tárgyi természetű megnyilvánulásaival, az ismeretekkel és világfelfogással, értékrendszerrel, és így mit képesek dokumentálni a kultúra e nem anyagi elemeiből.

E kérdéskör egyes részproblémáiról sok értékes tanulmány íródott már, összefoglaló rendszerezésről azonban nincs tudomásunk. Erre nem vállalkozik ez a közlemény sem. Célja az, hogy elrendezze és közreadja egy hosszantartó, teljességre törekvő monografikus kutatás tapasztalatait a tárgygyűjtés terén.

A Heves megyei Átány községben² 1951 óta folyik a néprajzi gyűjtőmunka. Célja egy falumonográfia elkészítése, mely a néprajz új módszerei eszközeivel igyekszik feltárni a falu társadalmának és kultúrájának struktúráját és ebben a keretben részletesen elemezni a kultúra egyes jelenségeit. A monográfia megírása mellett a gyűjtés másik célja egy monografikus tárgygyűjtemény létrehozása, mely bemutatja az átányi paraszti kultúra valamennyi mozdítható tárgyi megnyilvánulását.³ A munka mindkét cél irányában jelentősen előrehaladt. A község kulturális tárgy-állományának nagyrésze — felállított követelményeink szerint — képviselve van már a Néprajzi Múzeum „Átány Gyűjtemény”-ében (mely a kézirat lezárásakor összesen 2304 objektumot számlált) s kirajzolódtak a gyűjtés elvi keretei. Így a még hiányzó tárgyak összegyűjtése inkább csak gyakorlati, technikai jellegű feladat. A monográfia első köteteként elkészült az eszközöket, azok munkáját és emberekhez való vonatkozásait feltáró dolgozat; ennek néhány részlete és ismertetése már folyóiratokban hozzáférhető.⁴ Munka alatt van a második és harmadik kötet, mely a község társadalmát, illetve a paraszti háztartásokat elemzi.

² A községre vonatkozó legszükségesebb ismereteket a 4. jegyzetben közölt kiadványokban találja meg az olvasó.

³ Az Átányon használatos tárgyak közül nem gyűjtöttük a gyárilag nagy szériában előállított objektumokat, amennyiben az átányiak nem végeztek rajtuk igazítást a használat számára. Csepeli ekét, vetőgépet, zománcos lábast nem hoztunk Átányról, csupán feljegyeztük használatuk módjait, arányait; kaszát, kapát azonban — amit az átányiak maguk ütnek nyelbe — vásároltunk.

⁴ Eddig megjelent beszámoló és részlet-közlések: FÉL EDIT—HOFER TAMÁS: A parasztember szerszámai. Beszámoló az átányi monografikus eszközvizsgálatról. Ethn. LXXII (1961) 487—535.; UőK.: Az átányi gazdálkodás ágai. Néprajzi Közlemények VI. 2. (1961) 1—220.; UőK.: Der Átányer Scheffel. Ein Beitrag zu den Beziehungen Mensch und Gerät. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 58 (1962) 102—124.; UőK.: Egy monografikus néprajzi gyűjtés történeti tanulságai. Agrártörténeti Szemle V (1963) 558—577.

Az átányi kutatómunka alatt fokozatosan, az adatfelvétellel összefonódva formálódott ki az a gyűjtőmódszer, melyet „monografikus tárgygyűjtésnek” neveztünk el. A „monografikus” kifejezés itt a teljességre törekvést jelöli: valamennyi tárgyféleség megszerzését a vizsgált községből és rajtuk keresztül az egész tárgyi világ, sőt a község egész életének, társadalmi szerkezetének ábrázolását. Ennek a gyűjtőmunkának a tapasztalatait nem azért ismertettük most, mintha véleményünk szerint hasonló vállalkozások szervezése lenne a korszerű néprajzi tárgygyűjtés egyetlen követendő útja. A monografikus gyűjtés során azonban a tárgyak kiválasztásának sokféle módját, elvét kipróbáltuk s egy község keretében sok ismeretet szereztünk a teljes tárgyi világ tagozódásáról, struktúrájáról. E tapasztalatok alapján megkísérelhetjük, hogy a tárgygyűjtés előbb megfogalmazott alapkérdésére összeállítsuk a választ. Azt reméljük, hogy e tapasztalatok közreadása a különböző célkitűzésű és módszerű tárgygyűjtéseknek egyaránt szolgálatára lehet.

Mivel a dolgozat gyűjtőmódszerekről és tapasztalatokról szól, az átányi anyagi kultúráról közölt adatok csak példaként szerepelnek benne. Ezeket a példákat főképpen a gazdasági eszközök köréből választottuk ki, voltaképpen idézetek az átányi gazdálkodásról és gazdasági felszerelésről írt monográfiából.⁵

A dolgozat tagolása a következő:

- I. Az átányi tárgygyűjtés és a gyűjtött tárgyak
- II. Tárgyegyedek, tárgytípusok, változatok
- III. Tárgycsoportok (időbeli sorok, eszköztársulások)
- IV. Az eszköz és az ember
- V. A monografikus tárgygyűjtés lehetőségei és jelentősége

I.

Az átányi tárgygyűjtés és a gyűjtött tárgyak

A néprajzi (Volkskunde és Völkerkunde) tárgygyűjtésekben kezdettől fogva kettős törekvés észlelhető. Az egyik, — az általánosabb és kiterjedtebb: egyes reprezentatív tárgyak kiválasztásában áll, olyan tárgyakéban, melyek önmagukban hivatottak képviselni valamely kultúrjelenséget, esetleg egy egész kulturális szintet. A másikfajta tárgygyűjtés bizonyos együttesek kiemelésére törekszik. Az ilyen jellegű együttes lehet egy-egy munkafolyamat minden eszköze, egy teljes öltözet, egy teljes házbelső, majd szélesebb megnyilvánulásában Skansen jellegű tárgycsoport. Legvégtetesebb ismert formája ennek a törekvésnek az a dán példa, amikor egy polgárcsalád évtizedeken át lakott házából kivonulva, onnan semmit el nem vitt, és az egész berendezett lakást — az utoljára felterített reggeliző asztallal együtt — múzeumná nyilvánították.⁶

⁵ A parasztember szerszámai. Átány néprajzi monográfiájának első része. Kézirat, 1600 gépelt oldal terjedelemben, 500 rajz, 250 fénykép, 24 statisztikai táblázat és több grafikon illusztrációval.

⁶ Museet „Den gamle Kobmandsgaard”, Faaberg. A. STEENBERG szíves adata. — Hasonló svéd törekvésekről ír JOHN GRANLUND: Der gegenwärtige Stand der schwedischen Volkskunde (Schwedische Volkskunde. Festschrift für Sigfrid Svensson. Stockholm-Göteborg-Uppsala 1961. 40.)

Első átányi gyűjtéseinkben, a hagyományos utat járva, mi is egyes reprezentatívnek ítélt tárgyakat emeltünk ki a község bőséges tárgyi felszereléséből. Az első gyűjtött tárgy egy átányi női ködmön volt. (lelt. sz. 51. 03.1). Ez ország-szerte általános női öltözetdarabnak Átányon sajátos megjelenése van. A falu-beli szűcsök, kik csak a maguk közössége számára dolgoztak, önálló hímező-stílust alakítottak ki, mely mind díszítő elemeiben, mind pedig színezésében eltér a többi ismert szűcsközpont munkájától. A behozott átányi ködmön hivatása az volt, hogy képviselje egy országos jelenség sajátos helyi színeit, azonkívül, hogy a tárgyhoz gyűjtött adatanyag a helyi szűcsök eltérő stílus-jegyeit rögzítette s feltárta a ködmön számos vonatkozását pl. szerepét a kelengyében, a juhtartásban, valamint használatának, viselésének módjait.

Ilyen példa kívánt lenni az 51.03.2 leltári számú férfikötény is. A fehér vászonkötő nem volt ismeretlen az Alföldön, sőt egyebütt sem az országban; viselésének ideje azonban napjainkra lejárt. Az Átánnyal szomszédos községek, ha vászonkötős embert látnak a határban, úton vagy másutt, azt kérdezik „hova megy átányi ember”. A férfiak fehér vászonkötő viselésre megkülönböz-tetője lett az átányiaknak a szomszédok szemében. Számunkra pedig ezenkívül egyféle konzervativizmusnak is kifejezője, mely pusztá jelenlétével is felkelti a figyelmet az átányiak hagyományőrző magatartására.

1952-ben behoztunk egy hátikosarat (lelt. sz. 52.11.15), melyet rövidesen követett egy gyermeknek való hátikosár is. Szándékunk e jól ismert teherhordó eszközök behozásával az volt, hogy az átányi tárgyak képviseljék alföldi elő-fordulásukat e helyről is. A hozzájuk fűzött adalékok szerint háton jobbra a századfordulóiig viselték a felnőttek, inkább a koci derekába állították be s a gyermek is karjára öltve hordta. A kosárforma emberemlékezet óta megvan a községben, de újabb példányai már csak gyermekek számára vevődtek. Tehát a hátikosár jelen van ugyan a községben, de nem használódik eredeti általános szerepében és peremhelyet foglal el a teherhordó eszközök között.

Ez évben került be, többek között egy székfűszedő is (lelt. sz. 52.11.16). Ez sem volt ismeretlen, mint tárgyfeleség a Múzeum gyűjteményeiben. Az át-nyai határnak jelentős része szikes, mely bőven termi május végére—június elejére a székfűvet. A lakosság nagy része — gazdák és zsellérek egyaránt — szedték, egészen a legutóbbi időig eladásra, a szedés idejére csapatostól Átányra szálló kereskedőknek. A módosabbak egy-két napon, félnapon át szedték, hogy árán megvehessék a nyári papucsokat. A napszámos emberek s kivált családjuk tagjai két héten át is szedegették; ez volt a legkönnyebb aratásuk. Bő termő évben malacot is vehettek az árán s emlegetnek egy embert, aki egy tehénre való pénzt szerzett rajta. A székfűszedő tehát jelképe a szikes talajú Alföld egy kiegészítő kereseti forrásának: a székfűszedésnek. A tárgy maga, mint helybeli faragóember készítménye, arra példa, hogy nem tanult mesterek keze alól milyen kimódolt, gondosan megmunkált, formás eszköz került ki. Így a székfűszedő hírmondója egyben az átányiak szerszámkészítő, -faragó kész-ségének is.

Az 1954-ig tartó helyszíni munkálkodásunk próbafúrások sorozatának tekinthető tulajdonképpen, miket azért végeztünk a kultúra legkülönbözőbb ágaiban, hogy eldönthessük, alkalmas-e a község egy, az élet minden jelenségre kiterjedő monografikus munka kísérleti állomásául. A gyűjtések eredménye pozitív volt és arra az elhatározásra indított, hogy az adatgyűjtéssel párhuzamosan, annak elveit követő, tehát szintén monografikus tárgygyűjtést is kezdjünk.

A tárgygyűjtés első feladatául azt tűztük, hogy „a gazdálkodás” minden szükséges eszközét összeszedjük. „A gazdálkodás” a gyűjtésnek ezen a fokán a földművelés főbb ágait és a jószágtartásnak egymást követő munkáit jelentette általánosságban, hozzávetőleg a két világháború közti időben. A teljesség igénye abban mutatkozott, hogy a munkák alapszerszámaiból egy-egy példányban teljes sort állítsunk össze. Átány megosztott, ólaskertes település, így a gazdasági szerszámok tároló helye a kert, maga is számos munka színhelye. Természetes keretet jelentett így a tárgyak megszerezni kívánt köréhez az ólaskert. Az istállóban aludtak s tartózkodtak, tanyáztak télen naphosszat a férfiak, ezért a szerszámok mellé társult még az istálló férfielejét szolgáló bútorok és használati tárgyak — például a dohányzás eszközei, ivóedények, speciális istállóban viselt ruhadarabok — csoportja.

Az elindulásnál egy igen megértő, tapasztalt, helyi gazdaember tanácsaira támaszkodtunk s az ő segítségével, az első nagyobb arányú gyűjtés alkalmával 209 tárgy került a Múzeumba (lelt. sz. 54.19.1—209). Ugyanez évben még négy további gyűjtés eredményeként 215 újabb tárgyat szereztünk meg.

Az így felhalmozódott 424 tárgyból 109 a háztartás, házbelső körébe esik s e dolgozatban részletesebben nem foglalkozunk vele. A többi tárgyféleséget a következőképpen csoportosíthatjuk:

- ólaskerti épület tartozékok 29
- istállói bútor és felszerelés 25
- szerszámokkamra, *kisól* felszerelése 4
- állattartás eszközei 28
- a földművelés kézi szerszámai 57
- igás eszközei 7
- szőlő-, dohány-, kertimunka eszközei 13
- kocsi és tartozékai 14
- teherhordás eszközei 10
- ponyvák, zsákok, tarisznyák 5
- vályúk, dongás edények 3
- kötél, lánc, gúzs 15
- kosarak 8
- személyes felszerelési tárgy (ivóedények, dohányzás eszközei) 45
- szerszámkészítő és szerszámápoló eszközök 51
- bilyogok 2
- mértékek 1
- anyagok, tartalékok 5
- állatgyógyító szerek 3

E jó 300 tételnyi eszköz- és felszerelésanyag vált a hozzáfűződő adatokkal együtt a további munka alapjává. Mint kitűzött feladat, a kutatók szeme előtt ekkor még csupán egy átlagos, jellegzetes átányi ólaskert berendezésének képe állott a gyűjtött anyagból, melyhez idővel csatlakozik majd a házbelső berendezése és felszerelése is abból a célból, hogy illusztrálhassa majd egy múzeumi bemutatás keretében a kertés település kultúrájáról elmondandókat.

E kiindulás után az eszközgyűjtés további legbiztonságosabb útjának az egymást követő gazdasági munkák több éven át folytatott megfigyelése mutatkozott, valamint az egyes gazdaságok felszerelésének darabról-darabra haladó számbavétele. Ez a gyűjtőmód azonban, — melyet mind a mai napig követünk — egyre inkább a teljesség elérésére irányította figyelmünket s elfordított az egyetlen jellegzetes tárgyegyüttes összeállításától. A továbbiakban

nemcsak a jelzett múzeumi bemutatáshoz szükséges eszközöket kerestük, hanem felkutattunk minden lehetséges típust és változatot.

Az Átányon eddig eltöltött több, mint 400 gyűjtőnap egyharmadát arra fordítottuk, hogy meghatározott gazdasági munkákat — ha a szükség úgy kívánta, két-három alkalommal is, a beilleszkedő gyűjtő módszerével kísérjünk végig. A tőzegtaposás, kukoricautletés, az aratás, hordás stb. éppen olyan időponthoz kötött alkalmi lettek a kiszállásnak, mint a lakodalom vagy a temetés. Abból, hogy kutatásunk kiterjedt a gazdasági munkafolyamatokra is, természetszerűen következik, hogy kiterjeszkedett gyűjtőterületünk a belső-ségen kívül az átányi határra is.

A munkák közvetlen megfigyelése, sőt megpróbálása és az igen részletessé fejlesztett adatgyűjtés a tárgyak megszerzését több irányban is befolyásolta. Megmutatkoztak az egyes munkákhoz, egyes specialista készségekhez kapcsolódó sajátos eszköztársulások. Kibővültek ismereteink az eszközök emberhez való vonatkozásairól és egyre részletesebbé váltak az objektumok mellett felvett tárgyéletrajzok.⁷ A tárgy sajátos sorsa, szerepe, emberi jelentősége ugyanolyan jelentős vonásnak tűnt szemünkben, mint a szerkezeti, formai jegyek. Megszereztünk olyan tárgyakat is, amelyek nem formai szempontból, hanem funkciójuk, szerepük révén képviseltek új változatot. Kibontakozott a tárgyak jellegzetes életútja, cserélődése egy-egy felszerelésen belül. Ezeknek az ismereteknek a dokumentálására behoztunk a múzeumba olyan objektumokat, melyek a gazdaságok tartalékaiból, még működő szerszámmá nem alakított anyag- és alkatrészkészleteiből származtak. Az erejük javában levő, főszerepükben szolgáló eszközök mellett megszerztünk olyan kopott, sérült, avult példányokat is, melyek már csupán kisegítő vagy alkalmi, másodlagos szerepekben szolgáltak vagy anyaggá süllyedtek, hogy alkatrészeiket idővel új feladatokra használják.

Alább nagy eszközkategóriák és azon belül eszközfeleségek szerint csoportosítva, statisztikai táblázatot adunk az Átányon mindmáig megszerzett gazdasági eszközökről és a gazdasági felszereléshez sorolható egyéb objektumokról.⁸ Ezek a számsorok jellemzőek bizonyos mértékig Átány gazdálkodására; nem volt azonban törekvésünk, hogy a Múzeumba hozott tárgyak számszerű arányai tükrözni próbálják az Átányon használt szerszámok számszerű

⁷ Tárgygyűjtő s feldolgozó módszerünk kialakításánál hasznosítani igyekeztük az előttünk járók s a kortársak vonatkozó munkáit. Legtöbb haszonnal mégis talán M. MAGET: *La monographie d'objet* című, 1945 augusztusában kiadott kéziratos útmutatóját forgattuk. Meg kell emlékeznünk ugyancs szerző *Guide d'étude directe des comportements culturels*, Paris, 1953. c. könyvéről is. Sok ösztönzést adott — különösen az eszközfélek rendszerezését illetően — A. LEROI—GOURHAN két munkája: *L'Homme et la Matière*, Paris 1943 és *Milieu et Techniques*, Paris 1945, valamint A. BÜHLER ezeket építő tanulmánya: *Über die Verwertbarkeit völkercundlicher Sammlungen für kulturhistorische Forschungen*, Basel 1947. Eredményeiket igyekeztünk felhasználni, célkitűzéseink azonban egyes pontokon mutatkozó érintkezések ellenére is alapjaikban eltérnek az övéktől.

A Néprajzi Múzeum gyűjtőtevékenységén belül MOLNÁR BALÁZS sok tekintetben párhuzamos vállalkozását említhetjük életformák jellemzésére alkalmas összefüggő tárgycsoportok megszerzésére, valamint K. CSILLÉRY KLÁRA és MORVAY JUDIT Bodonyban végzett teljességre törekvő házbelső-rekonstrukcióját.

Időrendben az első helyre kell állítanunk KISS LAJOS tanulmányát a tárgyak életéről, melyben azoknak másodlagos szerepeiről emlékezik meg. (KISS LAJOS: *A tárgyak élete*. Ethn. LI. (1940) 446—453.

⁸ A számszerű felsorolásokban az egyes csoportokba tartozó leltári tételek számát adjuk.

arányait. Mégis tükröződik bennük bizonyos eszközfeleségek fontossága, jelentősége, a sokféle változat révén és a különböző gazdasági ágakból sajátosan összetett átányi gazdálkodási rendszer általános eszközigénye.

A kert

mesgyekő 3
 kertkapu 4
 gémeskút 1 (4 tétel)
 nagy nyári jászol marhának
 birkaetető 4
 szalmakötéltartó 2
 létra 2
 vályú 4 (ebből 2 baromfiutató; az egyik fa, a másik kő)
 napóra 2
 méhkas 2

Az istálló és szerszámoskamra berendezése

ajtó tokostól 2 (6 tétel), ablakkeret 2, záruk, fakilincsek, húzók 7
 jászol, lórácscsal 3
 strajfa karóval, csikórekesztés 3
 istállói dikó 2, rávaló pokróc 6, zsákpárna 2
 istállói lóca 2, asztalszék 1, kisszék, fejszék 7
 palackos, pipatartó 4, fogas 3, gyufatartó 2, kanalas 2
 szerszámtartó 3
 villatartó 2
 mécstartó 7, mécses 13
 fakampók, faszegek 12
 egér- és patkányfogók 6

Kocsi stb., lószerszám

kocsi 1, szekér 1, szán 1
 kocsiülés 2, saroglya 3, oldalmagasító deszka 2, kocsioldalkas 2, rakonca 4,
 vendégoldal-keresztfa 4, ekhó 1
 kocsikerékpapucs 2
 csikológó 3
 lószerszám 2 pár, (14 tétel), veretes sallang 3 pár, kantár 6, lovagló kantár 2,
 zabla 6, kengyel 2, szántógyeplő 2, nyakló 3, nyereg 2
 járom, tézsla 6

Igás talajművelő eszközök

borona, húzókkal 7
 eke taligával, szántórúd
 talajsimító kiséfával 2
 henger rúdjal 2
 ekekapa

A mezei és kerti munka kéziszerszámai

kapa 25
 gereblye 19
 villa 27
 ásó 9
 töviszurkáló 5
 kasza 3, sarló 3, nádvágó- szárvágó 6
 szérűnyeső, falnyeső 5
 lapát 6
 csép 4 agyalóval, cséplőbot 9
 kaparó, teregető 7
 bakóféle 8
 horog, szigony, kampó 11
 seprő 8
 csákány 2
 székfűszedő 3

A szőlő- és dohánymunka speciális eszközei

utaló 1
 szőlőültető-, szorító- és karózó fúró 4
 metszőkés 8, metszőolló 2
 szőlőkötöző 1 köteg
 puttony 1
 dézsa 1
 csomoszoló 3
 kád 1
 szőlőórló 1
 borszűrő (kosár és lap) 5
 lopótöktölcsér 2, lopótök héber 2
 hordódugó szelelő 4
 hasura 1
 ültetőfa 8
 lyukaló 3
 locsoló 1
 dohányfűzőtű 3
 dohányos ülcsik 1, csomózó asztal 1, csomózó lóca 2
 bálfa 7

A jószág körül használt eszközök

csutak 2, vakaró 5, lószőrkesztyű 1, sörényfésű 4, körömpucoló 4, olló 1,
 lúdtollkefe 1
 kötőfék 9, kötőféksúly 7, csikómentő 1
 fejedző 2, borjúkötél 4, marhakötél 7, disznólánc 3
 patkó 11
 csengő 12, kolomp 7, pergő 1
 palóka 3, tinóoktató 2, szájkosár 4
 béklyó-nyüg 9, pányvavas 1

kutyanyakörv 2, kutyakolonc 2, kutyaszájkosár 1
 kapucár, tátító, lópipa, fogkupázó, körömszedő fogó 1—1
 ostor 16, terelőbot, hajítófa 4, juhászkampó 2
 szózó köcsög pálcára kötött ronggyal
 zsírozó tégely
 állatgyógyszerek 6

Faedény, kosár, zsák- és ruhafélék

faveder 2
 véka, bérszedő edény 8
 itató dézsa 2, moslékos dézsa 1, fejőzsétár 1, teknő 2
 rosta 3
 gabonás kas 1, takarmányos 6, paradicsomos 1, krumpliszedő 4, malac-
 etető 1, csávázó 1, malacszállító 2, tyúk-, lúdtető és borító 4, lőtető,
 csikótető 2
 zsák 4, szütyő 1
 ponyva 1, hamvasruha 2
 tarisznya: vászon 6, abrakos 4, tokmányos 2, csépes 1, tartalékos 4, ékes 1,
 csíráztató 1; szőr 2, bőr 3

Kötél, lánc, gúzs

rudaló köté 2
 vendégoldaltartó köté 4
 szalmahordó köté 5
 seprőköté 1
 laposköté vízfordáshoz 1
 vendégoldalgúzs 6
 kerékköté lánc 1, derékköté lánc 1
 kötőfékszárlánc 1
 lánc lógóhoz 1
 vedertató lánc 1
 sáskötelek és csátékötelek egy-egy kötéssel

Teherhordó eszközök

talicska 2
 trágyahordó saroglya 3
 zsákhordó fa 2
 szénahordó rúd 2
 ekelő 1
 vízfordó rúd 1

A takarmány körül használatos eszközök

szénavágó 1
 kazalkezdő kasza 2
 szecskázó kasza 1

szecskavágó 1
 répagyalu 1
 baromfietető kosár, köcsög árpadarának

Személyes felszerelés

dohányvágó deszka 3
 dohánytartó tők 2
 dohányzacskó
 csíholó acél, kova 3
 erszény
 pipa
 pipaszár 4
 pipaszársütő
 csobolyó 2, csutora 3, vizes korsó 5
 pálinkás butykos 12, porciós üveg 7
 kistonna 3
 olajkorsó 5
 nyárs 4
 istállói sapka
 nád szívócső 2
 bot 8, ölmosbot 6, fokos, fokosfej 5
 bicska, kés, dohányvágó kés 12

Szerszámgyártó, szerszámkészítő és mérőeszközök

kapatisztító kocér 6
 ösztöke 2
 jászolkaparó 1
 kocsikeréktisztító 1
 villahajtó 2
 kefe 3
 kocsikenőcstartó 2
 élező szerszámok: fenőkő, köszörű, ráspoly, reszelő 10, tokmány 7
 kaszaüllő 5, sínvasüllő 2
 kalapács 14
 kések 20
 famegmunkáló eszközök: fejsze, bárd, szekerce 8; tőkehasító ék 2, vonókés
 2; fűrész 10, fúró 15, véső 12, csiszolókö és üvegdarabok 4, gyalu 11, faragószék 1, favágó tőke 1, ácskapocs 2
 vesszőmunka és seprőkötés eszközei: oldalkaskötő fa 2, vesszőhasító 5, a bőrmunka eszközei: bőrtörő 1, húsoló 1, lyukasztó ár 6, bőrvágó kés 3
 árak, török 11
 nádazó eszközök 7
 kötélerezstés szerszáma 10
 „módlák” kötőfékkötéshez 1, lókesztyűhöz 1, asztalos módlá 8
 fűrészvágó satu 1, szerszámvarró satu 1
 téglaverő ráma, vályogvető ráma 1—1
 mérőlánc 3 (2 a község lánc, 1 dohányos lánc)
 bormérő tizedes 1
 öl 3, mérőléc 6

körző, derékszög 8
 bélyegző 18 (közte a község bélyegzője, állatbélyegző 10, szerszám-
 bélyegző, zsákbélyegző 4, dinnyebélyegző 2, az egykori községi jegyző
 bélyege 1)

Anyagok tartalékok, félig elkészített szerszámok

szerszámnyél 18
 szerszámrész: kaszakocs 3, gereblyefog 11, gereblyefognak való 10, gereb-
 lyefej 3
 lőcs 1, horgas faág 3
 kaszavessző 2
 kefefa 2
 szénavágónyélnek való fa 1, éknek való fadarab 1
 ék 8
 tartalékos tarisznya 4 (51 fa-, bőr- és vasdarabbal)
 kutya- számár- és sünbördarab 4
 kaszadarab 1, egyéb vasak 8
 ócska marhapatkó 2
 tülök 2
 lőszőrösömő

Az itt felsorolt tárgyanyag általában az átányi használatból emelődött ki. Használatlan eszköz mindössze 32 szerepel a gyűjteményben. Ezek között vannak a rekonstrukciók, amilyen pl. a 4 db rakonca, miket eredeti példányban már nem találtunk meg; rekonstrukció a szalmakötélállvány is, valamint egy napóra. Nem tekintjük rekonstrukciónak, az ugyancsak használatlan kötőféket *módlán* (25. ábra), mit a munkamenet pontos felvétele miatt készítettünk újból. Ugyanilyen a lőtisztító kesztyű is (28. ábra). Használatlan továbbá a *hasura* nevű gyékény melegágytakaró, a dohányos *ülcsik*, számos seprő, kocsiodalkasok, kosarak. Ezeket, mint átányi gazdák tartalékanyagát szereztük meg. Használatlan s rendelésünkre készült az a 11 db kötőfék, melyeket az átányiaknak rendszeresen dolgozó hevesi kötelesmester, ÁBRI JÁNOS kötött. Az átányi gazdaságok tartalékanyagából megvásárolt szerszámnyeleken kívül, vettünk a fűzesabonyi vásáron kaszanyelet, gereblyenyelet, osterszíjat is, melyeket előzően átányi gazdák kiválasztottak a maguk használatára.

A bekerült tárgyak használatát s a használat intenzitását nézve az 1164 munkaeszköz és felszerelési tárgy közül 837 volt rendszeres használatban a gyűjtés időpontjában, amiket mintegy a munkás kezéből emeltünk ki. 63 tárgy leszűkített, egyoldalúvá lett szerepben működött csupán a gyűjtés idejében és 264 tárgy volt félretéve, használaton kívül. A használaton kívüli tárgyak jelentős részét az úgynevezett „személyes felszerelés” körébe tartozó dolgok alkotják: pálinkás, boros, vízes edények, tűzsiholó készségek, miknek divatja gyorsabban változik, mint a munkaeszközöké. A másik tekintélyesebb használaton kívüli csoportot egy faragóember felszerelésanyaga képviseli, melyet teljes egészében megszerezhattunk, mert nem volt olyan utóda, aki mesterségét folytathatta volna.

A tárgyak használatának színhelye egyértelműen Átány és határa. Egyes szerszámokat használtak ugyan idegenben is a summások, a kerti munkások, sőt a *summásteknő* elsősorban idegenben való használatra készült. Utóbb

azonban, a summásmunka megszűntével, besorolódott az otthoni használatú eszközök közé.

Nehezebben csoportosíthatók az eszközök készítésük helye, módja szerint. Tudvalevően a munkaeszközök egyes alkotórészei, általában a vasból valók, kisipari vagy gyári eredetűek. Ilyen a kasza pengéje, a kapa, az ásó, a lapát, a vasvilla stb. feje. Másik alkotórészük, amilyen a nyél, hazai készítmény vagy háziiparosok munkája. Ha olyan értelemben fogjuk fel a tárgyak készítését, hogy azok részeinek összeállítása, szabályozása, működésre alkalmassá tétele átányi kéz munkája lévén az eszköz is átányi eredetű, akkor a tárgyalt 1164 eszköz közül 845 átányi készítésű; 319 pedig kisipari vagy gyári eredetű vagy idegen mesterember munkája. A helyben készült tárgyak közül 445 ügyeskedő, barkácsoló ember munkája, 107 helyi specialista és 293 helyi mesterember műve.

Ha más oldalról nézzük a vas vagy vassal társult eszközöket ezek közül 98 gyári eredetű, 213 pedig kovácsmunka. Az együttesen 397 faeszköz közül 60 vándorárus, specialista készítmény, 337 pedig helybeli faragóember kezemunkája.

Végeredményben az 1164 eszköz közül	445 helybeli parasztember
	107 helybeli specialista
	293 helybeli mesterember
	90 idegen specialista
	171 idegen mesterember munkája,
	58 gyári termék

A már említett 3 idegen mesterember (kötéleresztő, szerszámnyélfaragó, ostorkészítő) kivételével az Átány Gyűjtemény anyagát mind átányiaktól vásároltuk: parasztoktól, specialistáktól, mesterektől. Együttvéve az 1164 tárgy 152 háztól került a gyűjteménybe. A község lánc a tanácsházról, 14 tárgy pásztoroktól, 42 specialistáktól, 58 mesterektől, a többi pedig parasztoktól.

II.

Tárgyegyedek, tárgytípusok, változatok

A tárgyak tipológiai csoportosításánál az objektumok formai, szerkezeti, anyagi sajátosságai szolgálnak a rendszerezés alapjául. Egy tárgy tipológiai besorolását általában nem befolyásolja, hogy használójának mi a véleménye róla, milyen érzelmi kapcsolatok fűzik hozzá, működésének mi a szokásrendje stb. ÁKE HULTKRANTZ⁹ az európai néprajz általános fogalmairól összeállított szótára a tipológia kifejezésének és a tipológiai tárgyrendszerezésnek az eredetét a régészet múltjában találja meg, G. MORTILLET és O. MONTELIUS munkásságára hivatkozva. A szótár szerint a tipológia olyan régészeti leletcsoportok interpretálására alakult ki, ahol kísérő, értelmező adatok híjján az archeológus egyes

⁹ HULTKRANZ, ÁKE: General Ethnological Concepts. International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore. Volume I. Copenhagen 1960. 237.

ásatag tárgyfeleségek formai sajátosságaira támaszkodhatott csupán és formai változatokból szerkesztett sorozatokkal próbálta a tényleges történeti fejlődés-vonalat rekonstruálni.

Az alábbiakban nem ilyen jellegű tipológiáról kívánunk szólni, tehát nem azt a problémát fejtegetjük, hogy eleven környezetükből, szerepükből kiemelt eszközöket formájuk, felépítésük gondos elemzésével miként lehet típusok és változatok kategóriáiba besorolni. Vizsgálatunk tárgya inkább az élő eszközhasználat és célja annak megmutatása, hogy ezen belül milyen erők, milyen tényezők igazítják az egyes eszközpéldányokat hasonlóvá, tesznek egyes eszközformákat „tipikussá”, másokat „atipikussá”. Az átányi közvélemény maga is megkülönbözteti a hagyományos normának, ideálnak megfelelő eszközöket és az ettől egy vagy más vonatkozásban különböző egyedeket. A mi kérdésünk: mi az eszközformákról való hagyományos ismereteknek és értékítéleteknek a rendszere egy alföldi községben és hogyan érvényesül mindez az eszközállomány tényleges összetételében? Milyen módon támaszkodhat a tárggyűjtés, tárgyfeldolgozás ezekre a megkülönböztetésekre? E kérdésekre keres vázlatos feleletet beszámolóink jelen fejezete.

Eszköztípusok és változatok

Az átányiak úgy tudják, hogy nincs két teljesen egyező szerszám. „Száz kasza az százféleképpen vág” hallani például, de más eszközfélék, pl. a kapák vagy a villák közt sem fordulhat elő, hogy valaki saját megszokott szerszámát összetéveszthetné egy más példánnyal.¹⁰ Még a gyárilag, sorozatosan előállított szerszámoknak is egyéni vonást ad anyaguk minőségének kisebb vagy nagyobb eltérése, nyélbeütésük és beállításuk módja, majd a használat során nyert kopások, sérülések. Mennyivel tágabb eltérési lehetőséget nyújt a kézimunka, amelynél a gyakorlatlanabb kézmozdulat, a félresikerült húzás vagy ütés — hogy a különböző fogásmódokról ne is szóljunk — mind rajta hagyja jegyét a munkán, sajátos vonást ad a szerszámnak.

Ezek a minden tárgyban szükségszerűen meglevő egyedi vonások tették elengedhetetlenné, hogy tárgyleírásainkat mindig pontosan meghatározott specimenekről adjuk s rögzítsük azokat az egyedi körülményeket, amelyek közül a múzeum számára kiemeltük őket.¹¹ A gyűjtés során így minden objektum-

¹⁰ „A kapa se egyforma, ha egyformának veszik is” — mondják, más a mozgásuk is, „minden szerszámnak más a járása mint az emberé magáé”. Ezen felül is különböznek a szerszámok valamilyen megkülönböztető jegy révén: „Olyan szerszám nincs, amelyiken jel ne lenne, van azon egy görcs vagy egy ütés rajta, vagy olyan állása van, ami másnak nincs. Húsz év után is megismerné, hogy az üvé vót”.

¹¹ A tárgyakat használatukban, eleven környezetükben vizsgáló etnográfusnak egyedülálló lehetősége van arra, hogy a tárgyak egyedi vonásait, egyéniségét, tehát konkrét realitásokat megragadja. V. GORDON CHILDE, a régész munkájáról elmélkedve — egyebek mellett — éppen ennek a lehetőségnek a hiányát panaszolja. „A régészek a jelenségeket szinte kizárólag mint valamely osztály tagjait vagy, amint mondani szokták, valamely típus példáit szemlélik. Nem veszik tudomásul a véletlen vagy szándékolt különleges vonásokat, amelyek valójában minden specimenet megkülönböztetnek. . . Pedig valójában az ember minden kezeműve egyetlen, egyedülálló. Nyilvánvaló, hogy nincs két azonos gótikus templom vagy két egyező norman vár, de kissé közelebbről megfigyelve hasonló, bár kevésbé feltűnő különbségek fedhetők fel két 1863-ban Little Puddletonban kovácsolt lópatkó vagy két, a Maiden Castle melletti Beaker-rétegből származó szakállas nyílhegy közt is.” „A régészeti adat azonban, mint ilyen, kényszerűen absztrakció marad, egy típus példája. Sohasem képes az egyéniség teljes konkrétóságát

ról igyekeztünk följegyezni származásának, használatának, élettörténetének adatait, a rávonatkozó ismereteket, értékeléseket, érzelmi mozzanatokot. Egyedi eszköz-arcképeket próbáltunk összeállítani, konkrét tárgyleírásból és az egyedi szerepkör, élettörténet feljegyzéséből.

Legtöbb esetben más szerepkörnek más anyagi forma felel meg. Az ünnepi szerepű tárgynak pl. díszes a formája is; így különbözik pl. a köznapló és a parádés lószerszám, ostor. Formailag jól megkülönböztethető a répahányó vagy a kazalrakó vagy a törekelő villa. Vannak azonban, ha ritkán is, olyan esetek, mikor alakra, szerkezetre hasonló tárgyak eltérő szerepet látnak el. A favillák-ból merítve például: az átányi gazda a felföldi háziiparos ugyanazon villakötege-ből választott széna forgatására és istállói használatra való villát; a kettő mindvégig megmaradt saját elkülönült szerepében. Ilyen esetekben a formailag ugyan hasonló két eszközpéldányt külön-külön eszköznek tekintettük s megszerztük egyaránt a gyűjteménynek. Hasonló az eset a kaszakésekénél is. Kaszaderékből készülnek egyféle formára ún. *csonka kaszakések*. Egy-egy gazdaság azonban más példányt használ dohányvágásra, mást répapucolásra, mást a perzselt sertés tisztogatására. A Gyűjtemény számára mindhárom féleséget megszereztük. Más szerszámnak tekintettük a nagygazda és a béres négyökhajtó ostorát is, másnak a parasztember és a páztor karikását, juhászkampóját. Általában elmondhatjuk, hogy a tárgyak kiválasztásánál tekintettel voltunk azok emberi-társadalmi vonatkozásaira s a szép, jellemző eszközpéldány nemcsak a formailag hibátlan változatot jelentette számunkra, hanem azt is, amelynek egyedi élettörténete tartalmas és jellemző.

Valamely szerszám egyedi vonásai ellenére is megfelelhet az egy-egy eszközféleségről alkotott ideálképnek. Az ilyen szerszámról azt mondják a mindennapos beszédben, hogy *rendes, jó állású, valóságos*, megkülönböztetve a *rendetlen, nem valóságos, gazdagyalázó, hitvány* szerszámoktól, melyek ennek a normának már nem felelnek meg.

Ha egymás mellé állítanánk egy-egy eszközféleség *rendes* példányait az egész községből, azt láthatnánk, hogy az egyes egyedek közt is sokféle különbség

elérni... Egy valóban egyedülálló alkotás, egy sosem ismételt és nem utánzott cselekedet gyümölcse át fog hullani a régész osztályozó rostáján és elkerüli értelmezését, ha csak nem jön segítségül valamely külső körülmény — egy egykori írott ismertetés vagy egy magyarázó felirat... Mint régész be van zárva absztrakciók egyfajta világába.” (V. GORDON CHILDE: Piecing Together the Past. The Interpretation of Archaeological Data. London 1956. 5—6).

A múzeumi tárgyakat feldolgozó etnográfus többnyire ugyanezeknek az absztrakcióknak a világában mozog. A kezébe vett tárgyaknak ugyan megvannak azok a puha és mulandó alkatrészei is, melyek a földben elpusztulván a régészekhez már nem jutnak el és följegyzések, rajzok, fényképek közvetítenek hozzá esetleg valamit azokból a mozzulatokból, szavakból, érzésekből, gondolatokból is, amik a tárgyakhoz egykor tartoztak. De ő maga többnyire azért veszi kézbe az objektumot, mert régész kollégájához hasonlóan, valamely típus képviselőjét látja benne s legtöbb tárgyat a gyűjtő is azzal a céllal emel ki egykori környezetéből, hogy egy típust reprezentáljon a gyűjteményben. Ha például egymás mellé állítjuk a Néprajzi Múzeum csépeit, anyag és méret apró különbségeit éppoly kevésbé volnának képesek megmagyarázni a csépet használó emberek testalkatának különbségével, egyéni anyagbeszerző lehetőségeivel stb., mint az a régész, aki csupán forma- és méretbeli oscillálás gyanánt tudja leírni a kőbalták különbözőségeit.

A fenti gondolatok alapján használtuk fel a hosszú és részletes átányi gyűjtés lehetőségét arra, hogy megragadjuk, rögzítsük a CHILDE által „véletlen vagy szándékolt módon különlegesnek” nevezett egyedi vonásokat és próbáljuk hitelesen ábrázolni, hogy a típus keretében összefoglalt eszközpéldányok között milyen különbségek mutatkoznak, milyen tényezőkkel magyarázható ezeknek az egyedi különbségeknek a létrejötte, — másfelől milyen hatóerők igazítják mégis hasonlóvá egy-egy eszközféleség legtöbb darabját.

van. A kapák között pl. találnánk nagyobb és kisebb fejűeket, hosszabb s rövidebb nyelűeket. A hagyományos rend ugyanis azt írja elő, hogy a kapa feje a vele dolgozó munkás testi erejétől függően legyen nagyobb vagy kisebb,¹² a nyélnél pedig az a kívánalom, hogy használója derekáig érjen. Ezek az általános keretek azonban nem jelentenek merev határokat. A használat természetes rendje szerint, idő múlásával a pontosan kimért szerszám is kisebbedik formálódik, kitörhet a nyél is, újra beütik és ezáltal rövidül. Az 5—6 cm-es eltéréseket a kapanyélnél még nem szokták szóvátenni, bár a használó maga ezeket a különbségeket már számontartja és tudja, mikor éppen elég hosszú a kapanyél s mikor lesz olyan rövid, hogy használatra már alkalmatlan. A kaszánál ugyanígy, testi ereje szerint választhat a férfiember hosszabb vagy rövidebb kaszapengét s testének arányai szerint állítja be a kasza koccsát derekához. A személyes használatú szerszámok, melyek rendszeresen ugyanannak a munkásnak kezében járnak, így a munkás testi adottságai szerint különböző méret szerinti eltérésekkel valósítják meg az ideáltípust. A használatban levő tárgyakkal van továbbá egy munkakörülményektől függő változásra való készségük, lehetőségük is. A kapát pl. a talaj minősége szerint ékelhetik *csákányabbra* vagy *homorúbbra*. A kaszát a vágnivaló szálás terményhez igazodva ereszthetik beljebb vagy kijebb, különböző nagyságú kaszavesszővel szerelhetik fel. Mihelyt egy tárgy a Múzeumba került, elveszti ezt az alakulásra való rugalmasságát s egyetlen beállítást merevít, rögzít meg. A gyűjtés során ezért szereztünk pl. külön-külön lucernához való vesszővel és búzaaratáshoz való vesszővel felszerelt kaszapéldányokat, bár legtöbb gazda ugyanazon kaszán cserélgeti az adott feladattól függően a különböző vesszőket. Innen adódik, hogy egy-egy tipikus eszközféleség megőrkítésére, bemutatására több eszközpéldányt hoztunk be — az iménti példa szerint különböző módon felszerelt kaszákat vagy különböző munkaerejű kapásokhoz méretezett kapákat.

A rendesnek, valóságosnak elismert szerszámok köre, bizonyos határok között, választási lehetőségeket is enged. Az előbbi kapa példánál maradvá: egyéni választáson múlhat, hogy a kapa beállítása csákányabb vagy homorúbb legyen az átlagosnál. Egyéni kedv érvényesülhet a kapafej nagyságának megválasztásában is. Akad nem egy férfi, aki női nagyságú kapával dolgozik s asszony, aki a tanuló kapát szereti; inkább többször vág a szerszámmal aprót, mint ritkábban nagyobbat. Adottságoktól, pillanatnyi lehetőségektől függ, hogy milyen fafajtából készül a kapa nyele: akácfaból, bükkfaból, gyümölcsfából, esetleg fűzfából; hogy használója maga faragja-e vagy specialistától, háziiparostól szerzi meg, hogy belevágja-e névbetűjét stb., stb. Ilyen megengedett, de nem megkövetelt sajátosság a szerszámon a díszítés is.

Néhol a *rendes* szerszám elhatárolására a *nem rendestől* pontosan megfogalmazott határ van. A gazda pl. lovainak ereje szerint vesz könnyebb vagy nehezebb kocsit, de hét sukkon túli hosszúságú kocsi már nem számít rendes állásúnak. Az ostornyél hossza az átlag kívánság szerint 4 sukkos kell, hogy legyen; 10-cm-rel hosszabb vagy rövidebb eltérést még elfogadnak, ami azonban már ezen is túl van, az nem rendes.

A megengedett eltéréseknek szűken megvont határára a kasza a legjobb példa talán. Itt a méretnek, formának apró változtatásai is már az igen bonyolultan összehangolt egész munkamozdulatnak torzulásával járnának. A kaszánál

¹² Vö.: FÉL E. — HOFER T.: A parasztember szerszámai c. közleményében a kapa leírásával, 497—529.

voltaképp csak a penge hosszának megválasztásában érvényesülhet az egyéni kedv és megszokás, továbbá a föltétlen derékmagasságban elhelyezett koccs lehet egy kissé domborúbb vagy ferdébb, s a nyél maga készülhet a könnyebb nyárfából vagy a keményebb akácból, mely utóbbiból (nagyobb szilárdsága miatt) valamivel vékonyabbra méretezhető.

A szerszámok alakját illetően vannak bizonyos szóban megfogalmazott követelmények. Az ekéről például azt tartják hogy *teknősebb kormány jobban fordítja a földet*. Efféle szabályok azonban nem jelentenek biztos eligazítást,

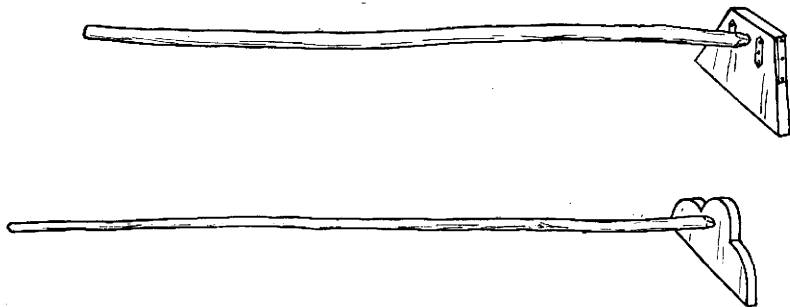
1. ábra. Villanyél beállításának próbája

— az ekéről is voltaképp akkor derül ki, hogy megfelelő-e vagy sem, mikor a földbe beállítják. Nem egyszer hoznak el a kereskedésből az átányi talajokhoz képest túl hosszúra méretezett kormányt, de mindez csak használat közben derül ki. A kasza alakjának megítélésénél azt vizsgálják, van-e megfelelő *pergéje* (görbülete) s a nyakához be tudja e tenni a vásárló három ujját. Ha ugyanis csak két ujját tudja betenni, nagyon meg kell hajolni vele. Kapánál a nyak meg az orom a legfontosabb; a nyakát azért nézik, hogy kellően meg van-e hajtva, mert, ha egyenes, *csákányul* áll benne a nyél, rossz vele dolgozni; az oromnak hosszúságát és vastagságát nézik. Ásónál is a nyak és az orom a fontos, az hogy az orom hosszú legyen, tehát a nyél megfelelően lenyúlhasson az ásólap mögé.

Maguknak az átányiak által beütött nyeleknek, kifaragott szerszámalkatrészeknek csak ritkán van szabott mértéke. A csépes emberek például azt mondogatják a jó hadaróról, hogy *hat markos* legyen. De a kis gereblyének pl. se nyelét, se fejét nem mérik, *erányszomra* szabják ki, csakúgy, mint a többi szerszámnyelet. Ezekben a szemmértékre bízott méretezésekben, beállításokban finom megkülönböztetések hagyományozódnak: a kisbögőnek például rövidebb a fog a, mint a nagy tarlógereblyéé, mert kevesebb szálat kell összegyűjtenie.

Paprika palántázáshoz vékonyabbra faragják az ültetőfát, mint dohányhoz, mert a palánta maga is kisebb.

A szerszámok arányos formáját szavakba öntött szabályok helyett sokkal inkább beidegzett fogások, próbák teszik ellenőrizhetővé.¹³ A kézi szerszámok belső egyensúlyáról kevés átányi tud beszélni, de mindenki ismeri a nyelvbeütés-nél alkalmazott ujjpróbát: a szerszám a jobbkez középső ujján nyugszik, nyelvének végét a balkéz tartja könnyedén; így próbálják ki félrefordul-e a fej a nyélen vagy megáll egyenesen (1. ábra). Az ostor jó járását a nyél és szíj egymásnak megfelelő súlya — hosszúsága, a szíjra kötött csomók jó elhelyezése

2. ábra. Az ideálnak megfelelő és attól eltérő formájú szemhúzó

adja. A csomókat a gazda *erányzomra* kötötte *egyed csapott vele, már tudta, nem jó a nyel, rövid a telek vagy túl hosszú a csapó.*

Egyes szerszámoknál, különösen amiket egészükben maguk készítenek az átányiak, több változatot, különbséget hozhat létre a szerszám készítésénél kézügyben levő anyag adottsága. A készülő szerszám sokszor bizony olyanná lesz, *amilyenné válik*, amilyenre éppen sikerül. Hivatkozhatunk az 56.32.13 lelt. számú szemhúzóra, amelynek *hódvilág formának*, felül íves pereműnek kellene lennie; feje mégis trapéz alakúra sikerült, mert a készítéskor gazdájának ilyen formájú deszka állott rendelkezésére (2. ábra). Különösen tág, laza a típus kereteinek megvonása olyan eszközöknél, melyek eleve másodlagosan, kopott, törött, újrafelhasznált eszközalkatrészekből készülnek. Példaként hivatkozhatunk a sérűnyesőkre: készülhetek különféle nagyságú kaszadarabokból, köpús vagy tüskés felerősítéssel egyaránt, de akinek egy törött lapát volt kezeügyében, elkészíthette abból is. Minél egyszerűbb szerepű, kisebb rangú, kevésbé becses egy eszközfeleség, megformálása annál inkább függ a pillanatnyilag rendelkezésre álló anyag esetlegességeitől. Lóhajtó, kocsió ostor nyelvének sudár, egyenes, rugalmas vesszőt keresnek s arra szabott méretű szíjat vásárolnak. A disznó hajtására azonban akármilyen botból, törött ostor-nyélből, szíjdarabból összeüthető az ostor. Emlékeztethetünk a kapatisztító kocérokra is; levágott kanál, fából faragott vagy vasból kovácsolt apró lapátformák mellett beállhatnak e feladatra egyszerű cseréparabok is.¹⁴

¹³ Hasonló megfigyelést olvashatunk a svéd parasztról is. „Az emlékezet nincs mindig szavakhoz kötve, néha lakhat például az ujjakban is. A svéd paraszt kulturális örökségét nemcsak hallás útján vette át s nem is csupán szavakkal adja tovább. Néphagyomány (folkminnen) nem jelent kizárólag szájhagyományt.” OLOF FORSÉNTÓL idézi G. BERG: Die Erforschung der schwedischen Volkskultur. In: Schwedische Volkskunde. Festschrift für Sigfrid Svensson. Stockholm-Göteborg-Uppsala 1961. 25.

¹⁴ Vö. FÉL E. — HOFER T. in. (Ethn. 1961.) 530.

Ezeknél az alacsonyabb rangú, nem egyszer rögtönzött eszközfeleségek-nél nem igen találkozunk olyan példánnyal, amit határozottan *nem rendesnek* ítélné a helyi vélemény. Azoknál az eszközöknél azonban, ahol az adott forma jobban körül van határolva, az ettől eltérő változatoknak általában két fajtájával találkozni: olyan eszközökkel, amelyek mintegy nem érik el a kitűzött eszközüdeált és ezért nem rendesek, valamint olyanokkal, melyek más eszköz-ideált követnek, mint az általánosan elfogadott.

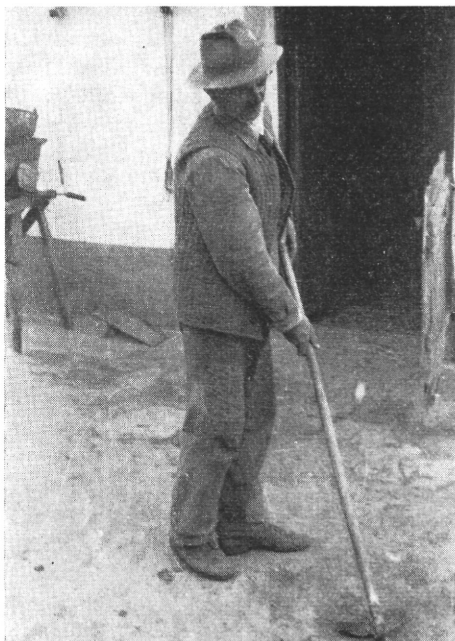
A gazdaságok eszközállományát végigvizsgálva, még a rendesnek elismert gazdák portájáról is kerültek elő olyan eszközök, melyek nem tettek eleget tökéletesen a kívánalmaknak. Ilyen példányokat szereztünk a Gyűjtemény számára is. Az 54.87.93 ltsz. kés, gazdája pl. jól tudta, hogy késének fanyél járna, a pengét mégis kukoricacsutkába ütötte (15/2. ábra). Rögtönözve készült a 60.120.14 lelt. számú csákány nyele is. A rendesen faragott előző nyél eltörött munka közben gazdája kezében. Nem volt ideje, hogy rendes nyél után keresgéljen, a tűzifa közül kapott elő egy husángfélét s elnagyoltan befaragta a csákányba. A nyél enyhe görbesége ellenére is megtette szolgálatát, mint mondják. Rögtönzött az 59.70.96 leltári számú *falógó* is. Gazdája nem járt rendszeresen három lovon, s mikor körülményei úgy alakultak, hogy három csikólovat kellett egymás mellé fognia, egy avult rúdból s láncokból hevenyészett húzórudat. (A rendszeresen hármassal fogaton járó gazdáknak már kováccsal csináltatott *vaslógója* van.) Vannak azután rosszul kiválasztott szerszámok, pl. kaszapengék, amelyekről utóbb derült ki, hogy anyaguk nem felelt meg a kívánalomnak, nem kálapálható, nem élezhető megfelelően. Ilyenek lehetnek szerzsámnyelek is, melyek túl nehézre sikerültek. Az efféle eszközök azután a felszerelésben félreállnak.

A más ideált követő eszközökre először is az Átányon kívül használatos, de az átányiak által is ismert eszközfeleségek szolgálnak példával. Ezeknek az ismereteknek jelentősége abban van, hogy tudatosítják a maguk kedvelt formáit s elválasztják azokat másoktól. Például a kocsikat hozzuk fel. Vásárokon messze vidék sok kocsifélesége összegyűlik s az átányiak valóban igen sokféle változatot ismernek. E sok típusból azonban egyedül a járszági és az ahhoz igen hasonló ceglédi kocsikat tartják szépnek, jó állásúnak. A Tisza vidéken Sarud, Poroszló felé használatos egy-karfás kocsik átányi szemmel nézve igen hosszúak s visszatetsző, hogy a kocsis mégis annyire elől ül, mintha nem férne az illetlenül nagy járművön. Túl hosszúak, magasak, csúnya *tertyedt állásúak* a békési kocsik is. Ha átányi kupeczek néha-néha békési vásárokon a lovak mellé egy-egy használt kocsit is vettek, igyekeztek hamar túladni rajta, hogy ne kelljen vállalni az állandó gúnyolódást, rosszallást a helytelen állású jármű miatt. Legalantabb azonban átányi értékelésben a *palóc kocsik* állnak, a *palócoknál nem nézik milyen a kocsi állása, milyen görbe a löcse, csak éppen szét ne menjen* — vélekednek. A palóc kocsi is *túl hosszú*, hitvány a vasalása, gyenge a tengelye. Vele szemben az egri kocsi rövidségével, kisebb kerekével, előre csatolt ülésével tér el az átányi ideáltól.

Amilyen egyetlen az átányi szemében a *palóc kocsi*, legalább ilyen a szomszéd községek hosszú kapanyele is. Egynéhány falubeli megpróbálkozik ugyan használatával, de kigúnyolják őket érte (3. ábra). A Dunántúlra menő summások megismerkedtek az ottani kétkocsos kaszapfeleségekkel. Az uradalmak esetenként előírtak kapás napszámosaiknak Átányon szokatlan szegletes kapát, ásókapát; a pesti kerti munkákon háromszögű kapával ismerkedtek meg az átányiak, meg is vették őket, de a maguk falujában nem használták.

Ha az átányi normák szempontjából áttekintjük az Átányról behozott szerszámanyagot, akkor az a következő tagolódást mutatja.

A helyi közvélemény a *rendes* szerszám fogalmával általában a megformálási lehetőségeknek egy körülhatárolt sávját ismeri el mintegy sajátul. Ezek a határok szerszámféleségektől függően lehetnek szűkebbek és tágab-
bak s hagyhatnak kevesebb vagy több egyedi megoldási változat-lehetősé-
get. Arra törekedtünk a gyűjtemény összeállításánál, hogy minden eszköz-
féleség az átányi ideálnak, normának megfelelő példányokkal legyen képvisel-
ve.¹⁵ Ahol több formai megoldás egyenjoggal elismert, amint pl. a szérűnyesőknél, ott mindegyikből sze-
reztünk egy-egyet. A személyes hasz-
nálatú szerszámoknál már eleve válto-
zatok sora adódik abból a tényből,
hogy az eszközt a különböző test-
arányok, más-más munkaerő, egyéni
szokások szerint különbözőképpen
formálhatják. Ilyen esetekben a jelleg-
zetes változatok teljes sorozatát sze-
reztük meg. A nem személyes szer-
számoknál egy példány is elég egy
formai típus, eszközféleség képvisel-
téré. A Gyűjtemény — erről az oldal-
ról tekintve — mintegy jegyzéke,
vagy együttese az átányiak által is-
mert és elismert eszközformáknak.
Átányon azonban használnak az
ideálnak nem megfelelő, rögtönzött,
kopott, stb. szerszámok is. Mivel célunk a reális eszközvilág bemutatása volt,
eltéréseikben jellegzetes változatokat ebből a kategóriából is behoztunk.

3. ábra. A hosszúnyelű kapával végzett munka csúfolódó bemutatása

Ritka tárgyak

A tárgyak gyakorisága vagy ritkasága első tekintetre úgy tűnhet, mint pusztán gyakorlati, a lényegét nem érintő megkülönböztetés. Valójában azonban az általános, a tömegesen előforduló tárgyaknak és a kevés példányszám-

¹⁵ Ennek a célnak az elérése esetenként igen gondos mérlegelést kívánt. Használatban levő eszközöknél természetesen mindenki inkább a *nem rendes* eszközpéldányokat adná el szívesen és nehezen válik meg a különösen jól kézbeillő, alkalmas formájú, nehezen pótolható *rendes* szerszámától. A gyűjtés előrehaladtával több esetben utólag derült ki, hogy egyik-másik szerszám valamely, a vásárlásnál figyelembe nem vett szempontból tökéletlen, az átányi normáknak meg nem felelő. Hasonló esetek elkerülésére igyekeztünk mindig több véleményt meghallgatni Átányon. Igen hasznos volt e tekintetben az átányiak gyűjtés iránti érdeklődése és az egész gyűjtőmunka nagyfokú nyilvánossága. Mint jól bevált módszert említjük meg, hogy a már javarészt összeállított eszközanyagot Budapesten a Néprajzi Múzeumban megmutattuk több átányi gazdának, akik az egyes eszközpéldányokat az átányi normák szerint végigvizsgálták.

ban meglevő ritka tárgyfeleségeknek lényegesen más a jelentősége a község életében, gazdálkodásának rendjében és eszerint más formájuknak, szerepüknek kötöttsége is.

A „ritka tárgyak” közé különböző kategóriák tartoznak a más-más okon „ritka” tárgyából. Egyik ilyen kategória a ritkává lett tárgyak igen népes csoportja. Valamikor (80—60—30 esetleg 20 éve) általánosan elterjedtek voltak, minden gazdaság ezeket használta. A korszerűsítés, a más anyagú eszközök divatba jötte azonban fokról-fokra szélre szorította őket, annyira, hogy ma csak szórványosan akad belőlük egynehány. Ide tartoznak pl. a farámás boronák; a kézieszközök közül a fából valók: a falapátok, favillák, szemhúzó; a cséphadarók; azután a favedrek, hogy csak a javát említsük.

Másik kategóriáját képezik a ritka tárgyaknak azok az új vagy újabb tárgyfeleségek, melyek nem terjedtek el szélesebb körben. Mellékesen jegyezzük meg, hogy ezen a stádiumon, szemünk láttára ment át néhány ma már általánossá lett szerszám is, amilyen pl. a baltás szárvágó, a *répakapircs*, a különböző *répaásó villák és rángatók*, ritka maradt azonban a gombosvégű *répahányó villa* (8/16. ábra), a hosszú, háromágú szalmahányó acélvilla (8/15. ábra).

Külön csoportnak kell tartani azokat a szerszámokat, melyek új javaslatként kerültek be — már régebben — a községbe, de elterjedésük megrekedt, egy-két példánynál több nem készült belőlük. Ilyen például az ún. jaba típusú villa (7/7. ábra) s a *vasnímet villa* (a német favilla bádogból készült mása, 6/6. ábra), ilyen továbbá a zsákoló körömfá és mások.¹⁶

Ismét más kategóriáját képezik a ritka tárgyaknak azok a speciális szerepkörű eszközök, amiket kevés alkalommal, esetleg évente csak egyszer vesznek kézbe s ezért nem kell sok belőlük, néha elég egy is egy-egy zugon. A hosszúnyelű kazalrakó villa (7/11. ábra), az ugyancsak hosszúnyelű kazalkaparó gereblye tartozik ide például, továbbá az állatgyógyító eszközök. A szerszámkészítő eszközök jórésze is idesorolható s az igásszerszámok közt hosszú időn át hasonló helyzete volt a hengernek.

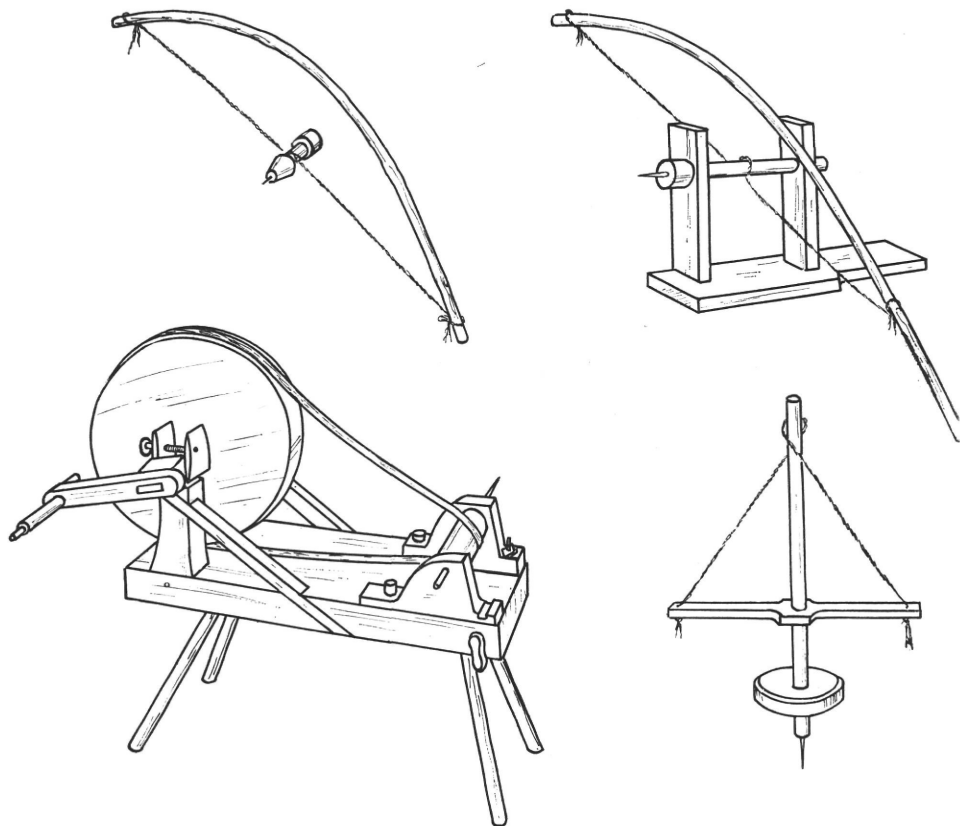
A specialista tevékenységek, mesterségek, különleges foglalkozások kevés példányban előforduló sajátos eszközei szintén a ritka tárgyak egyik csoportját alkotják. Ide tartoznak például a fűró-faragó emberek, házkötők, kosárkötők, jószágorvosló s herélő emberek különleges szerszámjai, a pásztorok botja, karikásostora, tarisznája és bérszedő edényei, a kerülők fokosa, a kupecsek lómérő szalagja s -ostorszíja, a dohánykertészek egykori sajátos felszerelése.¹⁷

¹⁶ A fenti példák közül a *vasnímet villát* egy rövidéletű divat kapta föl, de az Átányra hozott néhány példány a gyakorlatban nem vált be, hamarosan padlásra került. A jaba-típusú villával a gyűjtés idején is dolgoztak egy átányi gazdaságban, sőt törekényásra a szomszédok is elkérték. Ebben a gazdaságban már a harmadik generáció használta ezt a ritka eszközt, szerepe azonban olyan szűkkörű s használatának előnyei olyan csekélyek lehettek, hogy szélesebb körben nem terjedt el, az átányiak túlnyomó többsége egyáltalán nem ismerte ezt az eszközformát.

A zsákhordó fa egykor egy mesterség segédeszköze volt: a szárazmalmok felszereléséhez tartozott. Az Átány Gyűjteményben található olyan példány belőle, ami még a malomban használdott s kimódolt formája a molnárok ügyes faragókészségéről tanúskodik. A zsákhordó fa használatát utóbb átvették a molnár fiai, vejei is — az általuk készített egyszerűbb darabokból szintén található egy a gyűjteményben — de ezen a szűk rokoni körön túl nem tudta megváltoztatni a zsákhordás módját.

¹⁷ 1952 után az átányi gazdák is kötöttek szerződéseket dohánytermesztésre és ezzel az egykori dohánykertészek különleges eszközeiből is több bekerült a parasztgazdaságok felszerelésébe — nem mind azonban, mivel a parasztemberek lehetőleg meglevő szerszámokkal végezték el a munkát a dohányval is (vö. FÉL E. — HOFER T.: Az átányi gazdálkodás ágai. Néprajzi Közlemények 1961 VI. 2. 99 skk.).

A ritka tárgyaknak ebbe a csoportjába sorolhatjuk a nagygazdák különleges felszerelési tárgyait is — mintegy kisszámban jelenlevő, különleges üzemtípus tartozékait — például a nagy nyári ökörfászlakat, a birkatartó gazdaságok etető vályúit, etető rácsait.

4. ábra. Különböző meghajtású kefefa-fűrók

A ritka tárgyak sokféle kategóriájától nem választhatók el élesen az egyetlen tárgyak. A ritka tárgyak előbb felsorolt csoportjainak a határeseit találjuk meg köztük.

A csupán szűk körben elterjedt újítások különleges esetei például azok az eszközváltozatok, melyeket kigondolójuk csupán egyetlen példányban készített vagy készíttetett el. A keréken járó hengert (5. ábra) például gazdája azért szerkesztette, hogy kocsi után kötve is huzathassa a köves úton. Egy sok bortermelő nagygazda csináltatta a *törkölyhúzó* *kapacsot*; két fogú vasból kovácsolt kampót az összepréselt törköly megbontására. Egy másik nagygazda különleges eszköze volt a rézből készített borszívó héber. Egyetlen példány használandó Átányon a kovács-vékából is, melynek feneke nem aljába, hanem harmadába van ütve, s így gazdája egyetlen vékával mérhette a komenció-

ját: felső nagyobbik felében a búzát, aljában az árpát.¹⁸ Ez a fajta mérőedény ismeretes a jászági kovácsok körében, de Átányon csak egyetlen mester szerrezte meg magának.

A speciális szerepkörű, ritkán használt tárgyak különleges példái azok, melyek nemcsak egy-egy szomszédság, zug, hanem az egész község igényeit el tudják látni. Ilyen eszköz például az a heremag rosta, amit egy ügyeskedő gazda szerkesztett s mit szükség esetén bárki a községből használhat, s használ is. Hivatalból az egész községre kiterjedt a község s az egyház vékájának

5. ábra. Keréken járó henger

hatásköre s a község láncáé, mellyel az előljáróság kívánatra a falubeliek földjét hitelesen fölmérte s melyhez minden átányi hozzá szabhatta a maga ölet.

A ritka s egyetlen tárgyak többnyire nem ismertek általánosan a községben. Velük kapcsolatban nincs a közvéleménynek olyan egységes, közös állásfoglalása, mely mintegy rögzítené formájukat. Példaként említjük a kefefafúrókat. A gyűjteménybe négy hasonlóan működő, de különböző meghajtású példány került (4. ábra). Egyik fúró készítője sem tudott a másik három megoldási lehetőségről s vagy leleményességének tulajdonította a saját szerkezetét vagy Átányon kívül látott példaképre vezette vissza. Ugyanez a helyzet áll fenn — például — az egérfogó csapdáknál is.

Egyes tárgyféleségeknél kifejezetten virtus és ügyesség dolga volt újszerű, korábban nem látott változatok kieszelése. Például a borotvatartókat idézzük. Egy-egy faragó embernek minden egyes doboza más és másféle, zárak, díszítésük különböző. Mesteremberektől való vásárlásnál szintén érvényesült a szokatlan, nem ismert formák keresése — az Átányon összegyűjtött számos boros—pálinkás edény közt alig akadnak hasonló példányok.

¹⁸ Vö. FÉL E. — HOFER T.: Der átányer Scheffel stb. 8. ábra.

E s z k ö z c s a l á d o k

Fent azt próbáltuk érzékeltetni, hogy az átányi emberek hogyan nézik és ítélik meg a községben s idegenek kezén forgó szerszámokat, milyen mértékek szerint választják szét a *rendes* s *nem rendes* darabokat, a magukénak elismert s az idegen formákat. A közvéleménynek ezek a hol határozottabb, hol engedékenyebb, lazább választásai a formai-technikai alternatívák közt azokra a folyamatokra világítanak rá, melyek az átányi eszközvilág sajátos arculatát alakítják és őrzik.

Az idézett vélemények azonban mindig egyes szerszámfélékre vonatkoznak és csupán néhány formát viszonyítanak egymáshoz. A teljes eszközállomány rendszerezését nem lehet rájuk felépíteni, ehhez objektív rendezőelveket kell keresni.

Szerkezetük, működésük és szerepkörük szerint az egyes eszközfelelések közelebb vagy távolabb állnak egymáshoz. Ha megkíséreljük összefoglalva szemlélni a népes átányi eszközvilágot, összetartozó csoportok, „családok” különülnek el benne. E családok tagjainak hasonló a felépítése, hasonló működésük, sőt átvehetik nem egyszer egymás szerepét is.

Eszközcsaládok felállítása már a kutató rendszerezés eredménye. Villák, gereblyék, kések — ilyenfajta együttesét az eszközfeleléseknek nem találjuk meg Átányon. A villák egyike az istállóban teszi egész éves szolgálatát, a másik néhány napra terjedő alkalmi szolgálata vár a padláson, hogy kazalrakáshoz elővegyék, és így tovább. Az általunk felállított eszközcsaládokban egymás mellé kerül a régies szerszám és a helyébe lépett újabb típus, néha akár három egymásra következő eszköznemzedék. Az általánosan elterjedt eszközfelelések mellett, ott állnak a ritka eszközrokonok, s az egyéni, egyetlen megoldások is.

Az eszközcsaládok felállítása azonban mégis alkalmas az eszközhasználatban ténylegesen érvényesülő összefüggések megvilágítására. Érzékelhetővé teszi az eszközök felépítésében megmutatkozó viszonylag kisszámú technikai alapelvet¹⁹ és ezen technikai elvek mentén a formák differenciáltságát. Maguk helyére állítja az általános közös törekvéseket s az időszakos divatok speciális eszközeit, valamint az egyéni kísérletezés termékeit, megmutatja a szerepkörök elmosódó vagy merev határait.

Példaként az eszközök családonkénti csoportosítására a villákat (6—8. ábra) mutatjuk be röviden és a késeket (9—15. ábra); utóbbiba több egymással közelebbi-távolabbi összefüggésben levő család van összevonva, mely még sokfelé tágítható.

1. Villa, *favilla*, *szalmahordó villa*, lelt. száma: 54. 19. 160. Negyven éves eladójára nagyapai örökül szállott a 30-as évek elején. Akkor még rendszeresen gyűjtöttek és forgattak is vele. Szolgálatá legutóbb a szalma hordására szorult vissza csépléskor, bár sokan már inkább rúdon viszik a szalmát. Főszerepe a század elején nyomtatáskor volt: kévehordás, -rakás, az ágyásba terített gabona rázása, forgatása s a szalma hordása. 1959-ben még akadt egy átányi család, melynek minden tagja favillával indult gyűjteni s egy gazda vett még egy (használt) példányt szalmahordásra.

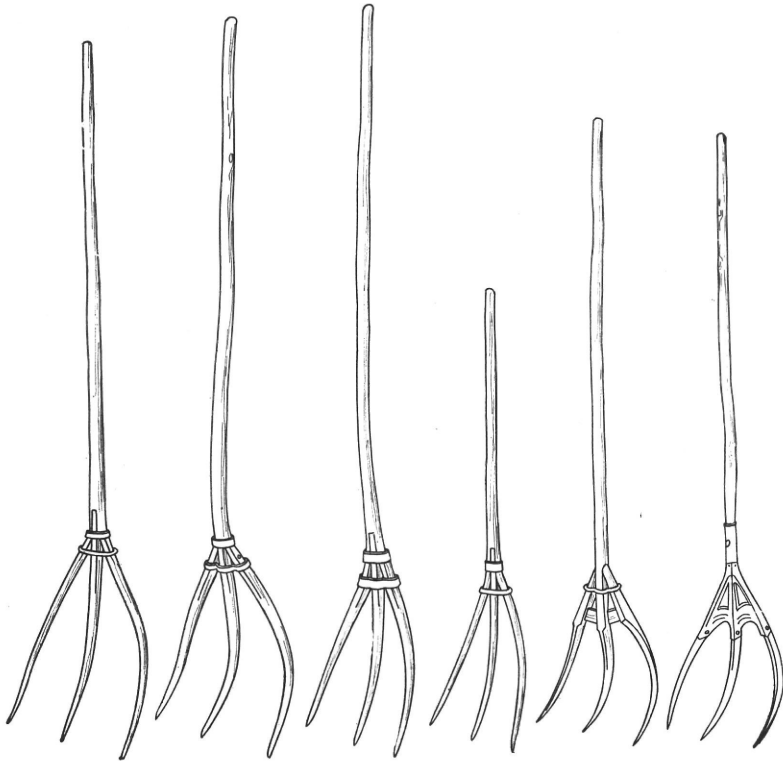
2. *Csipes villa* lelt. száma: 56. 32. 107. A szalmahordó villától abban különbözik, hogy ágai valamivel hosszabbak azénál. M. S. úgynevezett *csépes ember*²⁰ volt, akinek felszerelésével

¹⁹ A. LEROI—GOURHAN: L'Homme et la Matière. Paris 1943. 27—35.

²⁰ *Csépes ember*nek Átányon azokat a napszamos-és zselléremberek mondják, akik bandában, rendszeresen huzamos kézi cséplést, zsupkésztést vállaltak a környező uradalmakban, néha átányi gazdánál is.

együtt került a gyűjteménybe. Maga vette még vagy 30 éve *felföldi* faszerszámkészítőtől s használta egészen 1956-ig. Ekkor is azért vált meg tőle, mert elöregedett s a csépes munkára alkalmatlanná lett. Az ágyásba terített rozs forgatására, rázására használta.

3. *Ganalyászó villa* lelt. száma: 59. 26. 126. Az előbbiektől abban tér el, hogy ágai már kiegyenesedtek s kopottak. (Istállói ganalyászó villának ugyanis gyakran a megkopott szalmahányó villát fogták be.) Jó 30 esztendeje állott használaton kívül feltéve a szerszámokkamra

6. ábra. Villák I.: 1. szalmahordó, 2. csépes-, 3. istállói, 4. gyerek-, 5. német, 6. vasnémetvilla

gerendáira. Gazdája akkor állította félre, amikor az öreggazda kihalt a kertből s nem volt többé ellenzője annak, hogy az istállóba is bevigyék mindennapos használatra a vasvillát.

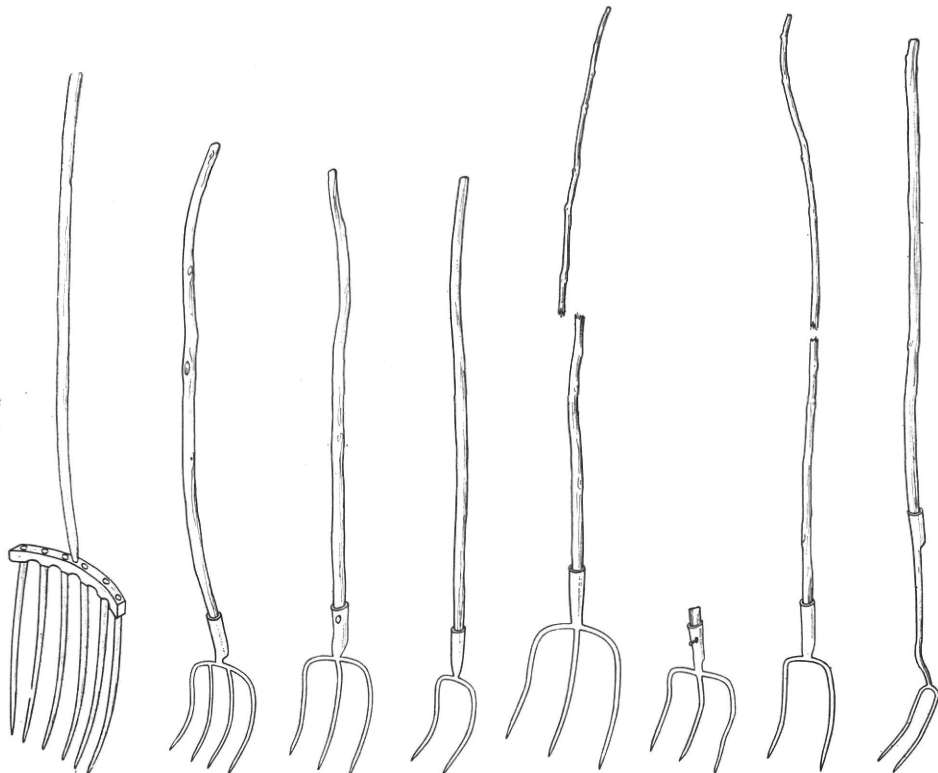
4. *Gyerekvilla* lelt. száma: 54. 19. 78. Formájában egyezik az 1. alatt közölt villával, de kisebb méretű annál. Mostani gazdája apjáié volt, aki 1917-ben halt meg. Használta az apa, használta, mint gyermek mostani gazdája (60 é.) s használták elvéve az ő gyerekei is. Tulajdonképpen nyomtatáshoz való volt a szalma rázására és forgatására, de kivették gyűjteni is. 20 év óta használaton kívül állott. A gyűjtés időpontjában akadt még egy-két gyerekvilla egykori nagygazda helyeken; ott nem váltak meg tőlük, mert az unokáknak tartogatták őket.

5. *Német villa* lelt. száma: 56. 32. 141. Ez a toldott ágú villa rövid idő divatját képviseli Átányon *ahogy gyűtt, úgy ki is ment a divatú*. Amint a vásárokon — 1900 körül — feltűnt, megtetszett, mint asszonyoknak való könnyű szerszám, de gyenge volt, szalmahordásra alkalmatlan, könnyen eltörött s így pár év után félre is állították. A példányt 1900-ban vették, 1910-ben már nem dolgoztak vele. Mostani gazdája sohasem vette kézbe, csak mint apai örökséget takargatta.

6. *Vasnémet villa*, lelt. száma: 56. 32. 8. Az előző favilla mintájára bádogból készült. Ez a példány több mint négy évtizede állott használaton kívül. Mostani gazdája, legénykorában

még gyűjtött vele, szalmát is rázott, de igen gyengének bizonyult. Drótvillára cserélték ki. Alig egy-két gazdaság próbálkozott vele, inkább a környező uradalmak, de ott is gyengének találták, noha csak szénamunkára használták.

7. *Tőrekhányó villa*, lelt. száma: 60. 33. 77. Ebben az egyetlen példányban került elő a községben. 37 éves gazdjára nagyapjáról maradt, ki 1950-ben halt meg 71 éves korában,

7. ábra. Villák II.: 7. tőrekhányó, 8. négyágú vas-, 9. háromágú vas-, 10. kévehányó, 11. háromágú kévehányó, 12. kovács készíttette háromágú-, 13—14. perzselővilla

s tőrekhányásra használta. *Tőreket hányni nagyon alkalmas, sokan kéri a szomszédul is tőreket hányni.* Gazdjája maga takarmányozáshoz is szívesen vette kézbe egészen eladásáig.

8. *Vasvilla, négyágú vasvilla*, lelt. száma: 54. 80. 31. Mint talált tárgy került gazdjája birtokába, aki maga ütött bele nyelet. Eladásáig mindennapos szolgálatot teljesített. Helye az istállóban állandó volt, ajjazni, trágyázni, lovak elébe tenni — volt első feladata. De hánytak vele takarmányt, szalmát, trágyát. Szükség esetén a határba is kivitték: forgatni, gyűjteni. Egy alkalommal még halásztak is vele s ha úgy került, védekező eszközü is ezt vette kezébe a gazda, amikor sötétben olyan zugon járt, ahol mérges kutyák voltak. Ez a legáltalánosabban elterjedt villaféle.

9. *Háromágú villa, kévehányó villa*, lelt. száma: 54. 87. 74. Gazdjára apjáról maradt örökségképpen, mostani nyelét ő ütötte bele. Ez a villa kévehányásra alkalmas, mert *csapott a széle, lecsusszan róla a kive.* Szükség esetén viszik ki szénagyűjtésre, forgatásra. Más célra nem alkalmas, mert ágai ritkák. Ha egy gazdaságban két vasvilla van, akkor az első négyágú, a második a három ágú csupán, mert ez kevesebb szolgálat elvégzésére alkalmas. A példány eladása napjáiig használatban volt.

10. *Kívehányó villa*, lelt. száma: 59. 26. 66. Régi, kovács-készítette eszköz, mely a húszas évek óta van kiszorulóban, mert nehéznek találják a drótvillák mellett. Eladójának nagyapjái volt még, ki ezzel hányta s adogatta a kévét, ezzel is tetézt. Több mint 30 éve hever használaton kívül. Ha nagy szükségben volnának, elővonnék még kévehányónak.

11. *Kívehányó villa*, lelt. száma: 61. 114. 24. Nyele 254 cm hosszú, a rendes villanyélnél 100 cm-rel hosszabb. 20 évvel ezelőtt készült egy gyenge testalkatú legénynek, hogy megkíméljék a létrázástól kazalrakásnál, takarmány, szalma adogatásánál. Nyele dióverő bot volt, mielőtt beleütötték. A kisebb kazalra létra nélkül is adogathatott vele, nagyobbra két létrafogat kellett fellépnie. Kevesebbet vehetett ugyan rá, mint egy rendes nyelű villára, de mégis haladósabb volt a munka vele, mert nem kellett a létrára fölmenni a teherrel s onnan feladni.

8. ábra. Villák III.: 15. szalmahányó-, 16. répahányó villa

12. *Háromágú vasvilla*, lelt. száma: 59. 26. 54. Kovácskészítette igen erős háromágú vasvilla. Sajátos története van. Gazdája nagyapjának a múlt század hetvenes éveiben olyan erős szolgálégye volt, akinek kezében elpatlant minden favilla, de elpattantak a gyári drótvillák is. Ezért a helyi kováccsal egy szokatlanul erős villát készített neki, amire annyi trágyát szűrhatott fel, amennyit csak bírt. . . Amióta a szolga elment a háztól, nem vette senki kezébe, legfeljebb a disznóól almozására, olyan nehéz volt. Végül nyelét is kivették belőle.

13. *Perzselő villa*, lelt. száma: 54. 87. 39. A kétféle átányi perzselő villa közül ez képviseli az egyik változatot. Idős eladójára nagyapjáról maradt. A kétágú kovácskészítette villák csoportjába tartozik. Disznóölő embereknek *pintéreknek* van csak belőle a községben, akik a magukén kívül a közeli rokonság hízóit is megölik és feldolgozzák. A perzselő villa éppúgy felszerelésükhöz tartozik, mint a különböző disznóölő-disznóbontó kések. Disznóperzseléskor a szalmát igazgatták vele a disznóra, s tüzes ágaival perzselték az állatnak azokat a részeit, amiket a szalma lángja nem ért el.

14. A másik perzselő villaféleség a 60. 83. 48 lelt. számú. Ez is használatban volt eladásáig. Kovács készítette 1928-ban, kétágúra, de hosszú nyakkal; úgy mondják, hogy *a kovács megnyújtja a nyakát, meghosszabbítja a szárát, hogy a fa el ne égjen*. Ezzel a villával, egészen eladásáig évente 12 disznót perzselte gazdája maga, de ezenfelül vitték kölcsön is. Előnye az előbbi változattal szemben éppen hosszú nyakában van, mely a nyelet megóvjá az elégéstől.

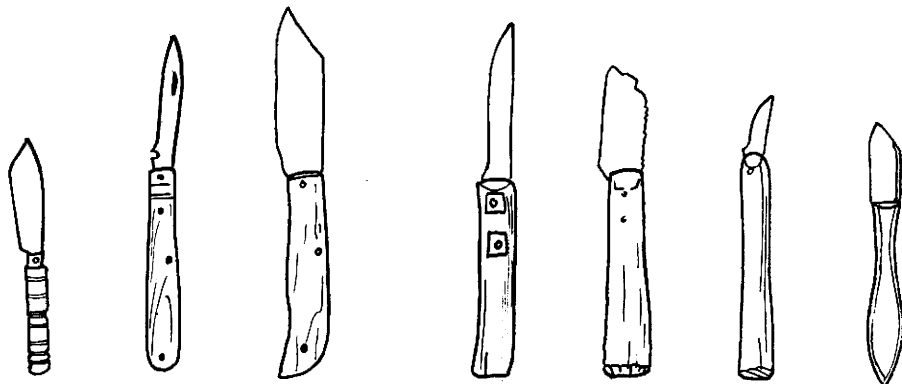
15. *Szalmahordó villa, nagy vasvilla*, lelt. száma: 59. 26. 13. 1957-ben vette gazdája, mint legújabb divatú villaféleséget szalmahordásra — az elpusztult favilla helyett. Kevés ilyen van még a községben s nem is tetszik mindenkinek; gazdája felesége is pl. kifogásolta, hogy minnek *ez a rettenetes nagy csúnya villa*. Ára szokatlanul magas s ezért kölcsönzések kőkötik, hogy ha eltörnék, akkor újat vegyének helyette, ami más kölcsönzések soha nem merül fel. Ismert e villának ötágú változata is, de csak egy példányban. Általában szalmahordásra, szalmarakásra, törek összerakására szolgál. Szénát gyűjteni is jó *csak bírja az ember, mer arra sok akad*.

16. *Gombosvégű, rípahányó villa* lelt. száma: 59. 70. 66. Hatágú erős gyári drótvilla, ág a kis gombokban végződnek. 1947-ben vette gazdája, amikor a parasztok az első szerződéseket kötötték cukorrépa termesztésre, s használta eladása napjáig. Hánytak azonban vele kukoricát, esetenként krumplit is a répán kívül. Kevés helyen van belőle, bár igen szívesen veszik kézbe s ezért sokat kölcsönzik. Az előző villával együtt azok közé a szerszámok közé tartozik, melyek többet bírnak, mint az ember, ami azt jelenti, hogy egy álló napig igen fárasztó volna

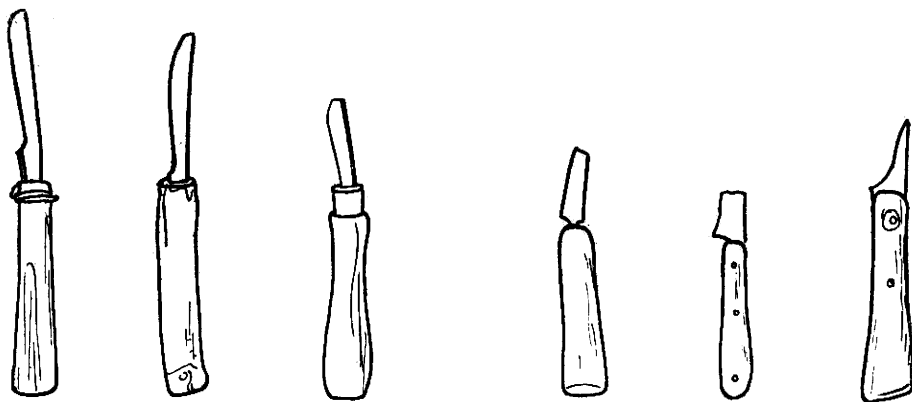
velük dolgozni, csak pár órányi munka végzésére alkalmasak, mert a szerszám igen nagy munkateljesítményű.

K é s e k (evő, faragó, hasító, operáló kések)²¹

1. *Budlibicska* a neve az 54. 18. 114 leltári számú késnek. Ennek esztergályozott fanyele és háromszögben kicsúcsosodó pengéje van. 30 éves eladójának apjává volt még, ő maga csak játzóeszközként használta. Az újabb időben a serdülő fiúgyermek kézbevalója, ezzel eszik, s ezzel

9. ábra. Kések I.: 1. *budlibicska*, 2. zsebkés, 3. zsebkés, 4—7. faragó kések

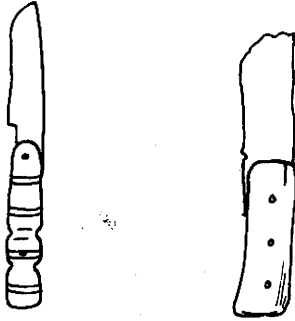
10. ábra. Kések II.: 8—10. faragó *borotvakések*, 11. vesszőhasító kés, 12. bőrvágó kés

próbálgatja a faragást. Egyetlen háznál még tőzegtaposáskor és gépeléskor, amikor a közös étkezéshez tálalnak, egy szakajtóban hozzák elő a bugylibicskákat, úgy válogat benne ki-ki. A század elején még egyetlen zsebkésféle volt ez, mit a férfi a csizmaszárban hordott.

²¹ A továbbiakban azokról a késekről esik szó, melyek az „ólaskertegyűttes”, a gazdasági felszerelés körébe tartoznak, tehát a határbeli s ólaskerti étkezések tarisznyában járó bicskaféléről, faragókésekről, állatgyógyító késekről stb. A házban használt, a háztartás felszereléséhez tartozó kések, borotvák stb. itt közölt áttekintésünkben kimaradnak.

2. Zsebkés *bicska*, lelt. száma: 60. 120. 23. Acélpengéjű, fanyelű kés, melyet a használatból emeltünk ki. Valamelyik gyöngyösmelléki községből (Gyöngyöshalmajt mondanak) hozták az 1940-es évek elején. (A zsebkéseknek nincsen állandó beszerzési helye, vannak akik rendszeresen egri késestől vásárolnak, a többség azonban felkap egy-egy késest a közeli vagy távolabbi vidéken.) Öttagú családnak három ilyenforma bicskája volt, mellettük evőkést használtak (2 férfi és három asszony van a családban). *Kiválasztott* kése csak az öreggazdának volt, aki mindig azzal evett — el is tették vele a sírba — a többi családtag akármelyiket felvehette.

Leggyakrabban étkezésnél veszik kézbe, de lótartó emberrel vele kell lenni mindig, hogy baj esetén pl. elvágassa az istrángot. A határba se mennek nélküle soha; ott az állat-körül felmerült igények mellett faragásra is szolgálhat. Kiesett ék helyébe újat vágni, nádszálat leszedni, katángkórót, vékonyabb gallyat lemetszeni stb. stb. A háznál a vessző- és seprűkötésnél s minden szerszámfaragásnál, finomító és simító szerepben szolgál.

II. ábra. Kések III.: 13. herélő kés, 14. jószágorvosló ember operáló kése

3. A 62. 8. 26. leltári számú bicska kését kaszapengéből, nyelét *erdei szarvas szarvából* csinálta magának egy átányi mesterkedő ember 1960-ban. Csak evőkésül szolgált s jobbára a tarisznyában volt a helye, ritkábban étkezett vele gazdája otthon is. Mint faragó embernek, a famunkához más kései voltak.

4. Kopott késből való az 59. 26. 127 leltári számú *dikics*. Faszegek, faékek, gereblyefogak, kisebb szerszámnyelek *csinosításánál* használta gazdája vagy 30 év óta.

5. *Nagyoló kés* a 63. 3. 38 lelt. számú. Fűrész pengéjéből való. Faragóember készletéből került ki, aki képretek, függönytartó ládák, dobozok, borotvatokok és más disztárgyak munkáját ezzel kezdte el.

6. Eltörött, kissé kiigazított pengéjű a 63. 3. 39 lelt. számú egykori asztali kés. Ez is az előbbi mester készletéből való. Az előbbi nagyoló kés után vette ezt kézbe finomabb munkánál s kis tárgyak faragásánál. A 63. 3. 40 leltári számú (7) kés ugyane csoportba tartozik. Ez is törött kés pengéjéből való, finomabb faragást végzett vele gazdája.

Egyes faragók a *borotvakéseket* kedvelik. Ilyen az 55. 70. 54 leltári számú darab (8), a következő két másik késsel együtt: (62. 8. 55 (9), 62. 8. 54 (10) leltári számok). Gazdájuk borotvatokat, pápaszemtokot faragott velük sorjában, előbb a nagyméretű nagyoló késekkel, utóbb a kisebbekkel. De ezek segítségével készültek a palackosok, tányérosok, pipatartók, kanalások cifrái is s ezzel finomította, csinosította a szerszámnyeleket. Formáját illetően faragókés az 54. 19. 43 leltári számú eszköz is (11), de vesszőhasításra szolgált. Az 59. 26. 128 leltári számú (12) *dikics* viszont bőr hasítására, bőrszalagok vágására szolgált gyűjteménybe kerüléséig.

13. Herélő kés, *malacherélő* a neve a 62. 8. 27. leltári számú eszköznek. 1958-ban készítette magának egy heréléshez is értő ember; kését kaszapengéből, nyelét egykori seprűnyélből. Elsősorban malacokat herélt vele, de herélt bikát is.

14. A 60. 33. 117 leltári számú herélő kés is törött kasza pengéjéből való. Borjuk herésénél s *húros malacok* sérvének operálásánál szolgált egészen gyűjteménybe kerüléséig.

15. *Husoló kés* a neve a 60. 33. 78 leltári számú eszköznek. Gazdája már nem használta, mint nagyapai örököt tartogatta több más bőrfeldolgozó eszközzel s annyit tudott róla mindössze, hogy a bőrök tisztítására, simítására szolgált.

16. A 62. 8. 39 leltári számú kés *bőrvágó* eszköz, egy suszterkedő gazdaemberről maradt fiára, aki apjához hasonlóan — ha ritkábban is annál — bőrvágásra használta. (A fiú már csak szerszámjavításkor vágott vele bőrt.)

K a s z a k é s e k

1. Az 59. 80. 78 leltári számú csonka kaszakés *dohányvágó kés*, mely 15 éve készült törött kasza derekából. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy ugyanúgy élezi gazdája, mint a kaszát: tehát kalapálva (Vö. 40. *ábrával*)

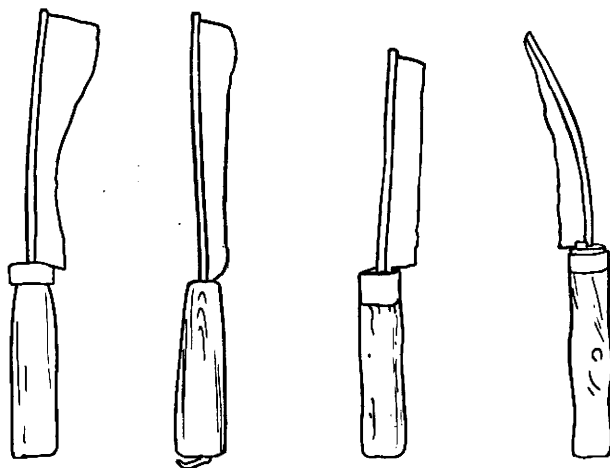
2. *Pucoló kés* az 56. 32. 74 leltári számú darab. A disznóölő specialista eszközei közé tartozik, aki a megperzselt disznóról ennek segítségével vakarja le a koszmót és pernyét. A bőrt magát ezután éles késsel tisztítja.

3. Az 54. 19. 156 leltári számú kaszakés *répapucolásra* és *répavágásra hasgatásra* szolgált. Rendes helye az istálló ablakában volt, hogy kéznél legyen mindig. Napraforgó fejét is ezzel metszették le száráról, sőt ilyen kés szolgált a nádzó ember kezén is, amikor a felvert nádcsonkók végét *csinosítja*, elvágja egyenesre.

12. ábra. Kések IV.: bőrtisztító és -vágó kések

4. Az 56. 32. 75 leltári számú *kívevágó kaszakés*, mely kasza hegyéből készült újdívatú egyedi darab. Átányon ugyanis oldják a kővéket a dobba eresztés előtt, itt nem szokás a kötelet elvágni. 1950 után az idegen gépekkel idegen munkások jöttek, akik már nem oldották, hanem vágják a kötelet. Ilyenek kezébe készült ez a darab is egyrészt, de másrészt használta maga gazdája is, aki balkezes ember lévén, evvel *pucolta* és *hasgatta* a répát.

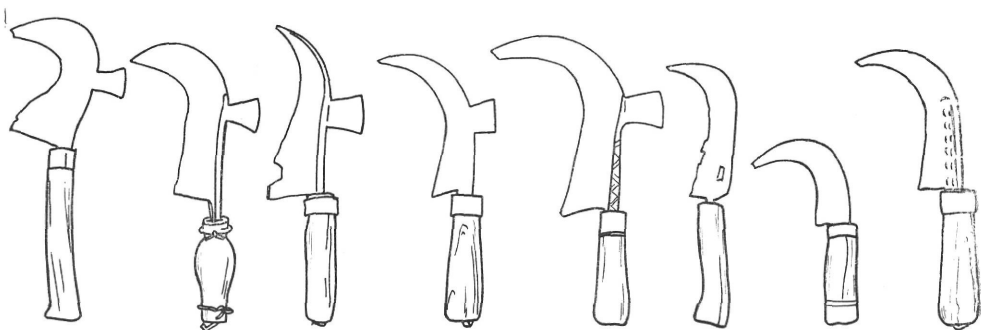

13. ábra. Kések V.: kaszakések, 1. dohányvágó kés, 2. vakaró kés sertés perzselt bőrének tisztítására, 3. répatisztító kaszakés, 4. balkezes ember dohányvágó kése

Metszőkések, fűvágó és csalamádészedő kések

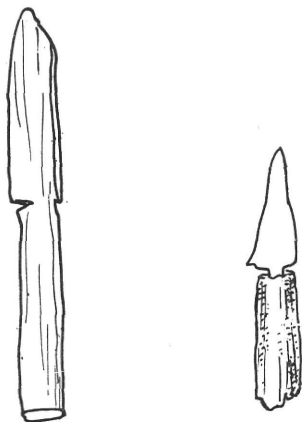
1. *Kerek kés, kés, csalamádészedő kés* a neve az 56. 32. 16 leltári számú vastag, erős pengéjű, ívesen hajló késnek. Zselléraszony fűvágó kése volt, aki ezzel szedte meg az árokpartot s vágta a csalamádét tehenének. Igen megbecsült, ritka eszköz, mely helyett a sarló, szárvágó, sőt a kaszakés is szolgálhat.

2. *Kerek késnek* nevezték az 59. 70. 135 leltári számú kést is és csalamádészedésre használták. Szőlőmetsző kés volt eredetileg, mit az átányi *Öregszőlőkben* használtak 1910 körül utoljára.

14. ábra. Kések VI.: szőlőmetsző, fűvágó és csalamádészedő kések

3. Az 59. 26. 16, az 59. 26. 15 (4), az 55. 70. 17 (5), a 62. 29. 54 (6), az 54. 80. 78 (7) és az 56. 32. 96 (8) leltári számú kések valamennyien szőlőmetszők. A két első évtizedek óta használaton kívül állott, S T. I. igen sok régi holmit rejtő színpadlásáról került elő. Ezekről tudjuk

15. ábra. Kések VII.: fakés csizmatisztításra, kocsikenő kés

a legpontosabb adatokat is. Eladójának 1830-ban született nagyapja tulajdonát képezték eredetileg. Egyidőben használták mindkettőt az átányi *Öregszőlőkben* metszéshez. Öreg T. I. a filoxera pusztítása után nem ültette újra szőlőjét s azóta a kések használaton kívül heverték. A többi bemutatott metszőkésnél annnyival más a helyzet, hogy azokat, mint *répapucoló* késeket a használatból hoztuk el. Gazdáik kivétel nélkül tudták róluk, hogy *valamikor* szőlőmetszésre szolgáltak.

Egyéb kések

*Fakés, tisztító*kés a neve az 59. 26. 95 leltári számú eszköznek. Egy darab akácfából elnagyoltan faragták késformájúra. Kertekben és házaknál egyaránt tartanak ilyeneket a sáros csizma, cipő letakarításához. Az ajtófélen, az ereszcsergáshoz vannak leszúrva vagy lefektetve sáros időben; száraz időben pedig a köcsögszárítóhoz (15/1. ábra).

Kocsikenéshez szolgáló kés az 54. 87. 93 leltári számú. Pengéje fél ollóból való, nyele kukoricacsutka. Vágásra alkalmatlan volna, mert éle nincsen. Helye a kocsikenőcsös ládikában volt s azzal együtt került a gyűjteménybe (15/2. ábra).

III.

Tárgycsoportok

Amikor egy tárgyat a gyűjtő a helyszínről kiemeli azért, hogy múzeumba vigye, egyszerismindenkorra megszakítja annak kapcsolatait eredeti természetes környezetével. A szerszám ugyanis munkája, működése közben azonos önmagával, — helyesen is így szemlélhető. A mozgás, a munka, a környezet, az eszközök életútja rögzíthető filmmel, fényképpel, rajzzal, leírással. De vajon a

tárggyűjtés módszerein belül maradvá, magukkal a tárgyakkal lehetséges-e valamit kifejezni az élő, munkálkodó, mozgó szerszámról? Úgy véljük, hogy igen, mégpedig a tárgyak bizonyos fajta egymás mellé állításával. Ha nem hozhatjuk is be a kaszával a kaszást, aki működteti s a búzát, amit vág — bár összetartozásukat jól látjuk — behozhatjuk a kasza közvetlen eszköztársait: az élező szerszámokat, a nyomába járó nagygerelyét és más eszközöket, hogy a kasza működéséből az eleven élő gyakorlatnak megfelelő szerves egészét mutassunk be.

A szerszámok egymás mellé állításának két nagyobb lehetőségét látjuk. Egyiket a tárggyűttestek, tárgycsoportok alkotják, melyek mintegy horizontális síkon fűzik össze az együtt, egymást kiegészítve munkálkodó szerszámokat. Másik az ún. tárgysorok összeállítása, melyek időbeli rendben, mintegy vertikálisan sorakoztatják egymásmellé az egyes tárgyegyedek és tárgytípusok jellegzetes történetét reprezentáló objektumokat.

1. T á r g y s o r o k

A szerszámoknak életútja van: mozgalmas, színes az élete a tárgyegyedeknek is, a meghatározott célból pl. szerszámnyélnék félretett nyersanyagtól kezdve a félig kész, készülő, majd új szerszámon át a használat során megkopott, végül lefokozott szerszámmig, mely ismét anyaggá, alkatrészé válik.²² De életútja van a típusnak is: rétegek váltják egymást az időben, a faszerszámot pl. a kovácsolt vas, majd gyári vas szerszámok szorítják ki. E folyamat nem zökkenőmentes, mert vannak visszaütések, feledésbe merült tárgyak új színre lépése, újbóli szolgálatba állása.

A típusok változásának vannak nagy általános tendenciái, melyek több eszközfeleség párhuzamos átcserelődéséből összegeződnek — ilyen a vaseszközök s a gyári készítmények fokozatos előnyomulása a faeszközök, háziipari, kisipari készítmények rovására, és a felszerelés állandó differenciálódása. De az egyszerű váltások mellett — amilyen például a régi favillák átcserelődése kovácsolt vagy gyári vasvillákra — az átányi eszközállomány alakulását múló divatok is befolyásolták.

Ilyen divatozás volt például a két háború között a lószerszámokkal. A kulcs egyszer *sárga* volt, utóbb a *fehér* tetszett jobban, metszett kulcsokat csináltattak a karika forma helyett, nyole-tizenkét-húsz sarkos kulcsokat. A kantárnak egyszer szögletes volt a szemzője, máskor lekerekített sarkú, a hajtószárról eltűnt a percc — anélkül, hogy ezeknek a formaváltozásoknak gyakorlati előnye lett volna. Még az istállóépület kiképzését is befolyásolták divatáramlatok, olyan vonatkozásokban például, hogy legyen-e gádor az ajtó előtt vagy sem, meredekebb vagy laposabb legyen-e a tető. Egy-egy jól sikerült istállóépület szinte iskolát csinált; arányait többen is igyekeztek lemásolni. Az istállóajtóknál a kétfelé és háromfelé nyíló, ill. verőcével kombinált formák változtak (bár ezeknek a divatos újításoknak a háttérben ott volt az istálló

²² Minden tárgynak van „személyes története,” mely elválaszthatatlanul kíséri őt élete során. Amikor az apa egyik-másik eszközét gyerekei kezébe adja, hogy ezentúl dolgozzanak velük, közli apránként a hozzá fűződő — egyszerűbb vagy összetettebb — történetet is. Ugyanígy van az ajándékozásnál, de a kölcsönkérő is tudja a kölcsönvett szerszám életútját, ismeri az esetleges baleseteket, amik érték stb. A gyűjtés során arra törekedtünk, hogy minden szerszámot azzal a történettel együtt hozzunk be, mely otthon hozzátapadt.

szellőztetési rendszerének átalakulása a kényesebb állatfajták kedvéért, a padlásolatlan tetők fokozatos betapasztásával, a tüzelés elhagyásával).

A divatos holmiról azt mondják, hogy *kapiba* van, kapkodják, viszik. Így vásárolták például a 20-as években újonnan piacra került Csepel ekéket. *Mikor én hoztam a csepeli ekét — mondja az egyik gazda — hárman vótunk egyszerre a vasáros boltba, azon a piaci napon tízet is elhoztunk Átányba.*

Vannak szerszámok, melyek nem valamely egyszerűbb, tökéletlenebb előd helyére állnak be, hanem mint teljesen új elem illeszkednek a felszerelésbe. Ilyen volt pl. a szőlőőrlo megjelenése a századfordulón. Korábban dézsában csomosztták a szőlőt. A cukorrépa és a dohány erőteljesen 1950 óta meghonosult kultúrája is számos új eszközt hozott magával. Ilyenek a *répakapircs* s a különböző *réparángatók*, répaásók, a gombos végű répahányó villa. A dohány elsősorban az *uialót* (sorhúzó) hozta s a dohánypajtákat, mint új építményeket. Előd nélkül jelent meg a cséplőgép, vetőgép, és alakította át a munkamódokat.

A felszerelés általános differenciálódására az istállói munka, az állatgondozás területéről idézünk példát. A szarvasmarhát ma rendszeren megkefélik lúdtollkefével, a tehének farkát megmossák vízben rossz vederből. Az első világháborúig — az adatközlők szerint csak a tavaszi esők mosták le a marháról a télen rátapadt trágyát, szennyet, takarításával senki sem gondolt. Igényesebb lett e században a loápolás is. Ez az igényesség a többféle sörényfésűt, kétféle vakarót, a fényesítő posztódarab mellé a lószőrből kötött kesztyűt hozta s a legkülönbélebb patatisztítókat. A századforduló körül a lovat napjában egyszer tisztogatták, ami egész napra elég volt, ugyanígy elégséges volt az istálló *placcának* egyszeri feltakarítása egy napon. E század folyamán a reggelizésből az istállóba visszatérő férfiak újból nekiláttak a lovak fényesítésének, nyírták, fonogatták sörényét, ápolták farkoszőrét, külön ollót tartottak a boka körülvágásra s az istálló placcát egy nap tízszer is összetakarították. A talajművelő szerszámok differenciálódására a legszebb példa talán az igás szerszámok között található: pontosan nyomon követhető a boronák anyag és forma szerinti változása, a boronaféleségek megszaporodása s az idő és mód, ahogyan melléjük kerülnek a tárcsaboronák, a simítók és a hengerek.

Tárgygyűjtésünk az utóbbi 80—90 esztendő eszközyanyagáról, ez időszak változásairól kívánt képet adni. Ennél mélyebbre csak olyan mértékben terjeszkedik ki, amennyire a fennmaradt eszköztöredékek és az emlékezés engedik. Kérdés merül itt fel, arra nézve: mi módon közelíthetők meg régi, már nem használt eszközféleségek, azok, amiket a szerszámokkamrákban, színekben nem találunk meg? Szinte néprajzi régészetnek lehetne nevezni azt az eljárást, ahogyan például a legrégebb ismert faekéről való ekepapucsot kiástuk az egyik istállóajtó elől, ahol a földbe süllyesztve állott, hasonlóan a régi malomkövekhez vagy darálókövekhez, hogy száraz nyomot biztosítson az arrajárónak. A használatból kikopott eszközöket a kert épületeinek padlásain is kereshetjük s talán nem tévedünk, amikor azt mondjuk, hogy minél csökkentebb értékű az eszköz, annál rosszabb padláson kap helyet. A semmire sem becsült egykori *ganajkotró*, amivel a század elején még az istállóban a trágyát kaparták le a hídlásról, a tyúkol padlásán hevert; de a juhászkapó, ami ugyan legalább húsz évvel korábban került ki a használatból, a színpadláson volt található keresztülfektetve a gerendákon együtt az 1850-es évekből származó bírői pálcával s egy egészen ritka szép díszített tokmánnal. A tapasztalat azt mutatta, hogy állandó helye van a használaton kívüli tárgyknak is a portákon, éppúgy, mint működő társaiknak. Legkönnyebben a vasalkatrészek lehetők

meg, mivel a vas megbecsült anyag lévén, gondosan összegyűjtve külön helyet kap minden házban.

Ahol tárgyi emlék nem vezetett már, csupán a helybeliek elmondása, ott rekonstrukcióhoz folyamodtunk. Egy-egy eszköz újrakészítésével több hozzáértő személyt bízunk meg s munkájuk ellenőrzésére ki is próbáltuk az új eszközt eredeti rendeltetésében. Így jártunk el a rakoncákkal, mikkel felszereltünk egy kocsit, miután elkészültek. Kiprobáltuk a szalmakötéltartó állványt is.

Egy tárgyféleség történetére, sorsának időbeli alakulására például a tövisboronát hozzuk fel. A múlt század nyolcvanas éveiben, mint egyetlen talajsimító és rögtörő eszközt ismerték az átányiak. Egy család birtokában volt még ekkor csupán egy kétlevelű farámás, vasfogú borona. A tövisborona használatának akkor többféle módja volt ismert: nagyon röges talajnál megfordították, szántókereket tettek rá nehezkül s csattján huzatták, az törte a hantot, amit a tövis nem bírt volna. Ha nem volt röges a föld s az elvetett magot kellett csupán betemetni, terhelés nélkül huzatták, sőt az is előfordult, hogy elejét kissé megemelték.

Előbb a háromszögű, majd a trapézalakú farámás vasfogú borona jött be a tövisborona mellé, melyek elsősorban a rögtörő szerepet vették magukra. Utóbb jött a kovácskészítette kétlevelű 35 és 42 fogú vashorona, mely már a magtakaró szerepet is átvette. Még jobban tette ezt a *magtakaró borona*, mely általánosan a második világháború után terjedt el, noha több helyen használták már előtte is. Ugyancsak a második világháború hozta a görbített fogú, ún. *szaggató boronát* a szikes talajok megművelésére. Ez a változat azonban csak 3 példányban tudott elterjedni a községben. A magtakaró valamennyi többi borona szerepét magára tudta venni s kisebb osztályú gazdáknál mint egyetlen boronaféleség szerepel. Gazdahelyen azonban a tövisborona megmaradt napjainkig, bár szerepe a répa- és herevetés befedésére szűkült össze. A rögtörésre — ugyancsak gazdahelyeken megmaradt a kovácskészítette vashorona is, bár időközben tömörítésre és rögtörésre bejött a simító, a henger, sőt a tárcsaborona is. 1959-ben még lefényképezhattünk egy gazdaudvaron tövisborona kötést. A gazda régi, felföldi boronakötő specialista készítette csatlásba kötötte bele a kökényvesszőket. Kezdő gazdaságok, mint legolcsóbb rögtörő, talajsimító- és tömörítő eszközt a tövisboronát veszik meg vagy kötik meg, s ezt használják minden munkára éppen úgy, mint őseit a múlt században általánosan.

Kéziszerszámoknak is lehet hasonlóan változatos története. Például itt a villákat idézzük. A századfordulón a községben általános volt a favillák használata. Istállóban, takarmányozásnál, nyomtatásnál, szalmahordásnál, szénamunkánál, mindenütt favilla szolgált. Ismert volt mellette a kovácskészítette kétágú vasvilla kéveadogatónak és perzselőnek, s egyetlen emlékünkn van egy háromágú, ugyancsak kovácskészítette vasvilláról (lásd 7/12. ábra). E század elején azután feltűnnek az olcsóbb, tartósabb, kevesebb gondviselést igénylő gyári vasvillák. Egyelőre csak a határban dolgoznak velük, az öregek tiltakoznak a vasvillák istállóiban használata ellen, féltik tőlük az igen becses lovat s az ártalmatlanabb faeszközhöz ragaszkodnak. Mégis az első világháború végére már alig néhány konzervatív istállóban ajjaznak favillával; a 3 és 4-ágú vasvilla mindenhova betör, magára vállal minden szerepet, alig hagyva meg a favillának a szalmahordás és — egy-két hagyományőrző udvaron, a szénamunka dolgát. A vasvilláról hamarosan azt mondogatják, hogy olyan, mint a szalonna,

mindenre jó, mely, mint első és egyetlen személyes kéziszköz, elkíséri gazdáját a kollektív gazdaságok istállójába is.

A villák mellett hasonló a helyzete a többi faszerszámnak is: lassan meghátrálnak a jobb teherbírású, olcsóbb gyári vaseszközök mögött. Ilyen a falapátok sorsa is. A vaslapát első megjelenését nem tudtuk pontosan felderíteni a községben. Annyi bizonyos, hogy e század elején elvéve forgott egy-egy példány kézen, de mindig csak földmunkánál, az istállóba nem kerülhetett be; ott a falapát erősen tartotta helyét. Mellékesen jegyezzük meg, hogy 1959-ben is akadt még istálló, ahova nem jutott el a vaslapát. A falapát több példányban szerepelt egy-egy udvaron, hogy sokféle szerepét elláthassa. Egy példánya állandó istálló-i takarítóeszköz volt, mely onnan ki nem került. A gazdaság méreteitől függően volt ezenkívül 2—3 másik falapát mint szórólapát, gabona-forgató és merő eszköz minden portán. Az 1910-es évek óta azonban új falapátot nem vettek a községben, mert a szórás teljesen elmaradt s az istállóba egyre erőteljesebben behatolt a vaslapát. Ma már istállóban falapát nincsen. A néhány még megmaradt példány — főleg egykori nagygazdák portáján találni 2—3 darabot is belőlük — igen megbecsült s a gabonát ma is velük forgatják és szedik fel a padláson. Elhasadt, megkopott példányai hóhányó lapáttá lefokozva lelhetőek fel. Amelyik házból kipusztult a falapát, nem érzik hiányát, mert a vaslapát alkalmasnak mutatkozik minden szerepe betöltésére.

Időben bekövetkezett láncolatát a változatoknak szemléltetik a vendégoldalgúzsok is. A Gyűjtemény számára már csak rekonstruálhattunk a századelőn még használatos vesszőgúzsokból, miket aztán a kötél váltott fel, hogy rövidesen a vasgúzs lépjen annak is helyébe.

Más téren az időbeli változás méretbeli eltolódást hozott. Pl. a régi, múlt századi zsákok általánosan öt vékásak. E nagy méretet a száraz-, főleg a vízimalmok vámszedésével magyarázzák: a vízimolnár zsákszámra vámost, nem nézve azt, hogy mekkora a zsák. Amióta e malmok megszűntek s a gőzmalom vámszedése más lett, csak négy vékás méretű zsákok készülnek a községben, vagy még ennél is kisebbek.

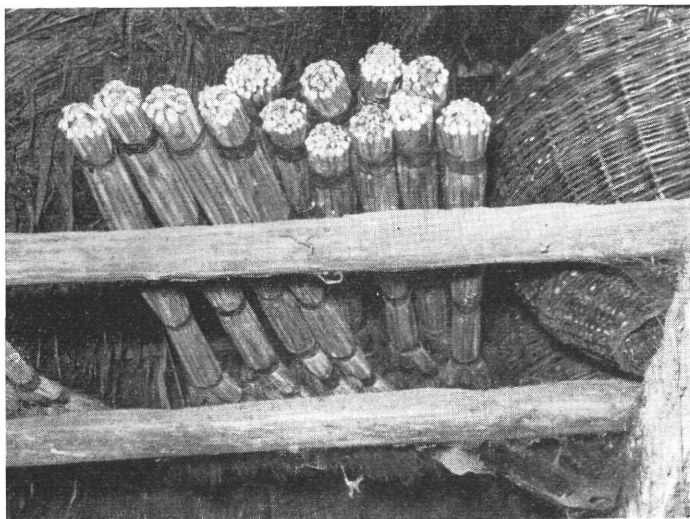
S z e r s z á m e g y e d e k t ö r t é n e t é n e k s z a k a s z a i. A használat s a vele járó kopás következtében az eszköz általában veszít értékéből, csökken a rangja. A ranglista élén azonban mégsem az új, a frissen használatba vett szerszámok állnak. Az új szerszámot ugyanis nem szereti senki, — csak bizonyos használat, kopás után, amikor a munkás már kellőképpen hozzáigazította a maga testarányaihoz, mozgásához, munkamódjához — kezd a szerszám becses lenni s éri el használhatóságának maximumát.

Az új eszköz munkában nagyobb elővigyázatosságot kíván, mint a használt. Gyakorlott kézben használt szerszám csak egészen kivételes esetben ha eltörik, de az új, próbálatlan eszköz, akárki kezén elpattanhat. Az új szerszám *ügyetlen, buta, nem jó állású, nehezen jár*. Különösképpen vonatkozik mindez az olyan személyes használatú eszközökre, amilyen a kasza, kapa, villa. Amilyen mértékben igazodik az eszköz a vele dolgozó munkáshoz, s lesz belőle jó szerszám, ellenség helyett barát, kenyérkereső, olyan mértékben növekszik becsülete, rangja is.

A használatban levő szerszámok között megkülönböztetődik — nagy általánosságban a *jó* és az *ócska*. A jó szerszám az, amelyik hivatásának megfelelő. A lefokozott szerepű, rangja vesztett eszköz, az ócska, amelyik már nem képes teljesíteni, amit tőle elvárnak. Azonban az ócska szerszámnak is meg-

van a maga szerepe, munkaköre, éppen, mint a jónak, de annál kisebb jelentőségű, kevesebbet érő.

A jó kaszát gazdája nem adja ki kezéből, azzal kivüle más nem dolgozhat. Az ócska kaszát már más is felveheti; nem egyszer tanuló kasza lesz, amin kezdő kaszás próbálkozhat. Ha kaszát kérne kölcsön megszorult ember, csak ócskát kaphat. Az ócskává lett, erejét vesztett kaszaverő kalapács kapaverő kalapáccsá degradálódik. Az asszonyi kézből is kikopott női kapa tanuló kapa lesz gyermeki kézben vagy répakapa (ami ócskát jelent). A szalmahordásra,

16. ábra. Tartalék seprűk és kosarak a szerszámokkamrában

forgatásra, gyűjtésre stb. szolgáló favilla, ha fogai megkoptak, istálló villa lesz. A megkopott négy- vagy háromágú vasvilla a sertésöl almózásánál szolgálhat tovább, mint legalantasabb helyen. A megkopott falapát, szórólapát hóhányó lapáttá lesz; a nyírágseprő, mely a szérű takarítására szolgált s szórásnál a pelyva leseprésére, udvari seprűvé degradálódik; míg a megkopott lakóházi cirokseprő az istálló földjét takarítja tovább.

Az ócska, hitvány, rossz szerszámok társadalma azonban nemcsak kopott eszközökből verődik össze, hanem sérültekből is. Ha a vasvillának elpattan egy ága, alkalmatlan lett eddigi istálló- vagy szénamunkájára, ócskavilla lesz s legfeljebb a sertésöl aljazására szolgálhat még. Ugyanígy, ha a vaslapát meghasad, megreped, kikerül az istállóból, — földet sem lehet vele többé hányni, kiütik nyeléből, vagy rövid nyelet kap s mint személtapát működhet csupán tovább.

Az elrongyosodott abrakos tarisznya tartalékos tarisznyává lesz, melyben a hulladék vasat, fát stb. őrzik (17. ábra). A foltozott zsákok szétbontják s dikótakaró, végső soron pedig a takarmány takarója lesz az udvaron.

Az ócska, gazdagyalázó, eredeti szolgálatukra alkalmatlanná vált eszközök a paraszti gazdaságok nem jelentéktelen állományába, a *forhandba*, *heverőbe*, *tartalékba* kerülnek. Heverőbe teszik a divatjamúlt, félreállított szer-

számokat s azokat a valamikor felkapott eszközöket is, melyek nem tudtak meggyökeresedni, valamint azokat, amikre időlegesen nincs szükség (utóbbi csoportba tartozhat a gyerekvilla, a csikó nyakába való csengő, lógó, kiséfa hármás lófogathoz, ökörjárom stb., stb.). Tartalékba kerülnek a törött, szakadt vas- fa-és bőrdarabok is.

Minden átányi gazdaságban van tartalék anyag.²³ Leggyakoribb a vas-tartalék. Többnyire rossz abrakos tarisznyában, féltett zaboló ládikában vagy más tartóedényben tárolódnak a használt szögek, apróbb-nagyobb vastörödékek.

17. ábra. Tartalékos tarisznyák a színpadlason

Rendes helyen külön *tartalékosa* van a vas-, külön a fa- és külön a bőrdaraboknak (17. ábra). Egyes gazdák a sérült, eredeti formájában tovább nem alkalmazható eszközelemen változtatnak valamit, mielőtt — mintegy nyersanyagként a tartalékosba tennék. Az egyik gazda pl. egy törött ostor nyelet felvágott 15—20 cm hosszú darabkákra, mivel szükség esetén árnyél lesz majd belőlük s azoknak ekkora az átlag hossza. Az ép, de divatjamúlt *forhand* szerszámon nem szokás változtatni.

A heverő, tartalékállományt más oldalról még használatba nem vett új szerszámok és szerszámelemek (pl. nyelek, lőcsők, seprők, 16. ábra), azután félig kész darabok, amilyen a kaszakocs, tokmányának való tülök; meghatározott célokra szánt anyagok (éknék, gereblyefognak való); fa- és bőrdarabok (kötőszalagnak kaszához, cséphez) egészítik ki. A tartalékoknak ez a csoportja annyiban közös az előbb felsoroltakkal, hogy anyagként, lehetőségként kezelik

²³ M. MAGET mutatott rá a „szolgáltatban álló” aktív felszerelés mellett a tartalék és kiegészítő felszerelés, továbbá a „marginális anyag”, ócska, divatjamúlt s nem kedvelt eszköz-példányok stb. jelentőségére. Ezzel kapcsolatban rámutatott kétféle egyoldalúság veszélyére is. Az egyik: a tradicionális formákra fordított kizárólagos figyelem, mely nem veszi számba az aktív, ténylegesen használt felszerelés egészét. A másik: a működő szerszámok mellett a féltett, tartalék stb. állomány mellőzése. M. MAGET: i. m. (1953) 28.

őket s azokhoz hasonló állandó készenlétben állnak arra, hogy a szükség hívószava esetén szolgálatba léphessenek.

Az utóbbi csoport eredete az előbbihez hasonlóan igen sokféle. Legnagyobb részét a természet, a határ szolgáltatja. Az átányi ember a környező világot állandóan figyelemmel kíséri, kutatja, hol bukkanhat alkalmas szerszámanyagra, mert ilyenféle szükségleteit előbb a természettől ingyen adott lehetőségekből kívánja kielégíteni. A határ kínálja a szerszámnyélnek, ostor-nyélnek alkalmas faágot, vesszőt; a vadon termő katángkórót, a nádat, a fűzfavesszőt. Összegyűjtésre kínálkozik az útfélen elhullajtott lúd tolla (tehénvakaró kefe alapanyaga) s az alkalmas kódarab (boglyaalávalónak).

A véletlen rátalálás mellett szép számmal kerül forhandba olyan anyag, amit hónapok vagy esztendőik során át nevelgetnek valamilyen meghatározott célra. Főleg gyümölcsfák fiatal, sudár hajtásait nevelik ostor-nyélnek, csépnélnek, hadarónak vagy másnak; a vékonyabbat kaszavesszőnek. A szabályosan elágazó akácot gereblyenyélnek.

A tartalék gyarapításának jó forrása egy-egy bármilyen okból kivágott fa aprítása: a könyökbe hajlott növéssű erős ág (szénavágó nyele lehet majd), s a horgas elágazások tartalékba kerülnek mind. De nem egy helyen találkozni tartalékban vásáron vett szerszámelemmel, pl. kaszakoccsal is.

A forhand állomány gazdaságok szerint igen eltérő lehet. Arányait egyéni hajlandóság s a külső körülmények irányítják. Olyan gazdaságban, mely több nemzedék örökségeképp áll fenn, találni a legtöbbet egyrészt (17. ábra), másrészt olyan gazdák kezén, akik faragó embernek számítanak s kik nemcsak a maguk és családjuk gazdaságát látják el, hanem szomszédi s baráti körüket is (18. ábra). Aki gazda maga alapított, annak a vastartalékoson kívül jobbára csak ostor-nyelei, kaszavesszői vannak, valamint éknek, gereblyefognak való fadarabjai, esetleg keféfának valója.

A forhand holmi élettartama legalább olyan eltérő, mint összetétele. Akad közte nagyapai szállomány, de lehet olyan is, ami akkor nap került oda. Az állomány alapvető rendeltetése, hogy készenlétben legyen s cserélhessék, javíthassák vele a törött, sérült működő szerszámot. Mégis van egy csoportja, mely több évtizedes érintetlenséget élvez: az ép, de divatjamúlt szerszámok ezek, amilyen pl. a toldott ágú villa vagy vasból való párja (6/6. ábra), azután az ötös fogathoz való kiséfa és mások. Az ilyenek nem egyszer 30—40 esztendőn át is pihennek változatlanul helyükön. Úgy tűnik, a parasztgazdaságok, ki nem mondvá bár, de kötelező erejűen, mintegy kíméleti időt biztosítanak nekik s nem bontják el őket akkor sem, ha időközben szükség volna alkotórészeikre, pl. nyelükre, ágaikra. Ez a gondos őrizgetés azután nem egyszer felnagyítja a tárgy egykori jelentőségét, megnöveli múltját, megnehezíti meghatározását. Az egyik gazda pl. egy ötösfogathoz való hámfát őrizgetett, amit Mária Terézia idejéből eredeztetett. Reálisabb egy másiknak emlékezése a padlásán őrzött fanyeregről, melyet nemesi nyeregnek nevez s hozzáfűzi, hogy lóháton mentek a nemesek választani „valamikor”. Egy másik gazda színpadlásán őrzött paraszti juhászkapót, szőlőmetszőkéseket, bírói botot évszámszerűen is kötni tudta azokat használó elődeihez. Egy lóra való csengő, ugyancsak heverő állományban, a templom egyik harangjának szállításához kötődik s mint a harangöntő ajándékát tartják számon.

A forhand állomány többi részét — ezekkel a pihenő tárgyakkal szemben — éppen az jellemzi, hogy állandóan készenlétben állnak valamely sérült eszköz javítására, vagy pedig azért, hogy mint új, másodlagos szerepű szerszá-

mok szülessenek újjá. Ebből a szempontból igen fontos szerep vár az ócska szerszámokra. A már többször idézett kapa példáját vezetve tovább, az ócska kapa számos új lehető szerepét soroljuk fel. Attól függően, hogy hogyan törött vagy kopott és, hogy mire van éppen szükség, vágnak el belőle borsókapát, lencsekapát, ortókapát, hegyes kis kerti kapát, gyökerező kapát szőlőhöz vagy répához való kis kapircsot. Az ócska kasza másodlagos szerepeit is az szabja meg elsősorban, hogy hogyan sérült, hogyan törött, s hogy mire volna éppen

18. ábra. Tartalék szerszámfák a kertben

19. ábra. Szerszámokkamra belseje

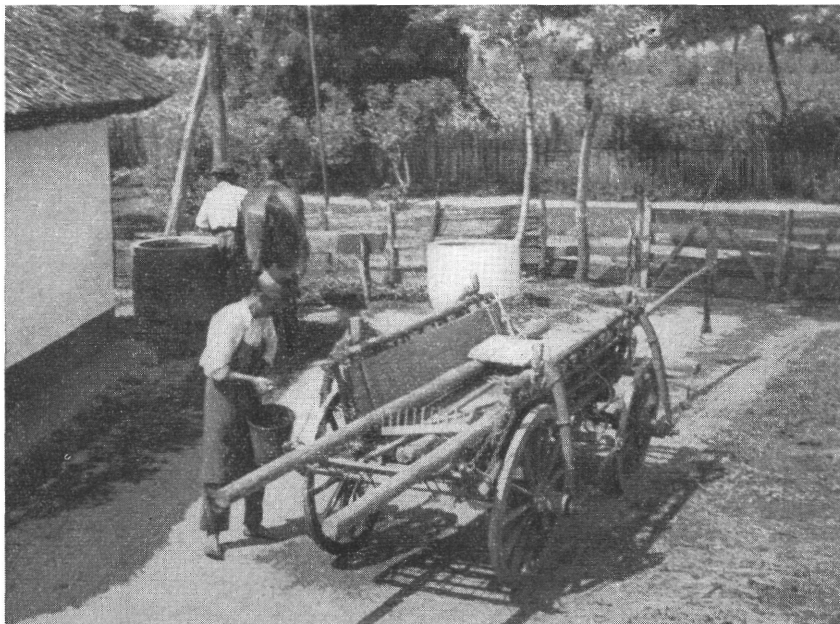
szükség. A hosszában sértetlen kaszapenge kazalkezdővé alakítódik vagy garádníró lesz belőle. Egész kaszából készült a régebbi szecsakázó²⁴ is. Ha hegye sérült meg, akkor szérűnyeső lehet belőle vagy a kaszakések sokféle változata. Az ép hegyű kaszacsonkból nádvágó lehet, de készülhet hegyes kaszakés is. Evő-, faragó- vagy herélő kések a penge minden darabjából kivághatók. A töröttágú ócska vasvilla tűzvédelmi szigonyná alakítható, de készülhet belőle vederhúzó horog, réparángató villa is. A villa letört ága szolgálhat szögül kamrában, istállóban, de lehet belőle kukoricabontó török is.

A fenti szakaszban szóltunk a szerszámegyedek hagyományos életútjáról, előregedésről és félreállításáról. A felszerelések állománya így állandóan cserélődik; kopott, törött, ócska eszközök kiválnak, a tartalékanyagok, szolgálatonkívüli szerszámok közé kerülnek, másfelől új eszközök készülnek, vásárolódnak. Az eszközöknek ebbe az egyszerű cserélődésébe, a felszerelések

²⁴ Levágott hegyű, tövével gyakran fába foglalt kaszapenge, melyet törzsükkel megtámasztva a fészer ajtófélfájához szorítottak és élén darabolták a két kézre fogott szalmanyalábot.

folyamatos megújulásába hoz változást az új eszközfélék feltűnése és a gazdálkodás átalakulásával a felszerelések átrendeződése. Évtizedek, nemzedékek távlatából így típusok cserélődése és szaporodása rajzolódik ki, egész eszköz-generációk (pl. favilla, falapát, fatengelyes kocsi stb.) eltűnése és újak felbukkanása.

Az átányi gyűjtemény minden darabja ennek az összetett változási folyamatnak egy-egy pontját képviseli, rögzíti. Mindegyik szerszámról pró-

20. ábra. Az Átány Gyűjteménybe hozott kocsi hordáshoz felszerelve

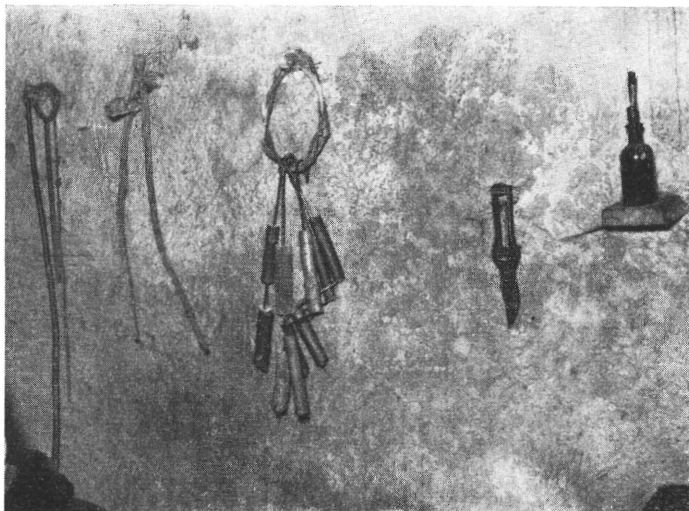
báltuk meghatározni, hogy egyedi életpályájának melyik szakaszából emeltük ki s rögzítettük helyét a formák, típusok láncolatossá cserélődésében. Ebben az értelemben az Átány Gyűjtemény teljes egészében történeti dokumentum. S történeti dokumentum abban az értelemben is, hogy bár gyűjtésünk a jelent kívánta megragadni, a mezőgazdaság közelmúltban történt átszervezésével mindaz, amit az eszközállományról, a mezei munkákról megfigyeltünk, leírtunk — múlttá, történelemmé lett.

2. Eszköztársulások, tárgye gyűjtések

Attól, kezdve, hogy a monografikus tárgygyűjtés keretei és feladatai kirajzolódtak előttünk, azon voltunk, hogy az átányi tárgyakat ne egyesével, magánosan hozzuk be a gyűjteménybe, hanem a lehetőség szerint szerves, természetesen összefüggő csoportokban. Szóvá kell tenni, hogy ha a gyűjtést 1960 után és nem tíz évvel ezelőtt kezdjük el, egészen más lehetőségeink nyíltak volna az ilyen szempontú tárgygyűjtésre. Könnyűszerrel megszerezhettünk

volna összefüggő nagy szerszámgységeket, akár teljes gazdasági felszereléseket is. Viszont az anyagnak hiányzott volna az a fajta étellel telítettsége, amivel most rendelkezik, elmaradt volna a gazdag fénykép dokumentálás lehetősége az eszközöknek használatuk közben; s másképpen mutatkoztak volna már meg az emberi-társadalmi vonatkozások is.

Az adott körülmények között, tehát a tényleges használatból kiemelve a következő kisebb csoportokat hoztuk be egy-egy helyről, mint összefüggő egységeket: egyetlen udvarról került be a gyűjtemény kocsija (lásd 20. ábra),

21. ábra. Eszközgyűttes: kötélerezstők az istállóban felfüggesztve

szekere. Fel vannak szerelve ülésekkel, minden saroglya változattal, vendégoldakkal (a hozzájuk tartozó keresztfák és gúzsok is természetesen itt vannak) rudaló kötél és kisebb tárgyak lekötésére szolgáló kötelek tartoznak hozzájuk, csakígy oldalmagasító deszkák és tartalék kocsiodalkasok. Ugyane helyről vannak az ostorok, lópokrócok s a köznapló lószerszám is.

Másik, említésre érdemesebb gyűttesünk egy csépes ember felszerelése: csépek, *agyaló*, *csépes gereblye*, *csépes villa* és a *csépes tarisznya* tartozik hozzá (a tarisznyában a csép fűzéséhez és javításához szükséges ár és török, valamint sok bőrkatrész, szíjdarab). Együttesen kerültek be a pásztorbértszódó edények, tarisznyák, karikások. Szervesen összetartoznak a kötélerezstők a velük készített kötőfékkel *módlástól* (21—25. valamint 26—28. ábra).

Más jellegű egységet tanúsít egy-egy bilyog s a vele megjelölt tárgyak. Pl. a K. V. különlegesnek számító *apa-anya bilyog* mellé bekerült a vele megjelölt ponyva, zsák, *szütyő* is. Az Ö. S. állatbélyegzővel pedig bejött az istállóajtó is, melyen a bélyeget próbálgatták, mielőtt az állatra sütötték volna, valamint az azonos bélyegű zsákok.

Összetartozó csoport Fóra István házkötő mesternek minden szerszámkészítő eszköze is.

A hasonló jellegű gyűttesek felsorolásának száma szaporítható volna még, törekvéseink bemutatására azonban úgy véljük, ennyi is elégséges. Noha meg-

győződésünk, hogy a tárgygyűjtésben ilyenfajta egységekre is tekintettel kell lenni, ezt inkább külső, szinte csak formai kívánalomnak tartanánk. Más a jelentősége azoknak az eszközcsoportoknak, melyeket alább munkafolyamatok, foglalkozási ágak és üzemtípusok szerint fogunk bemutatni.

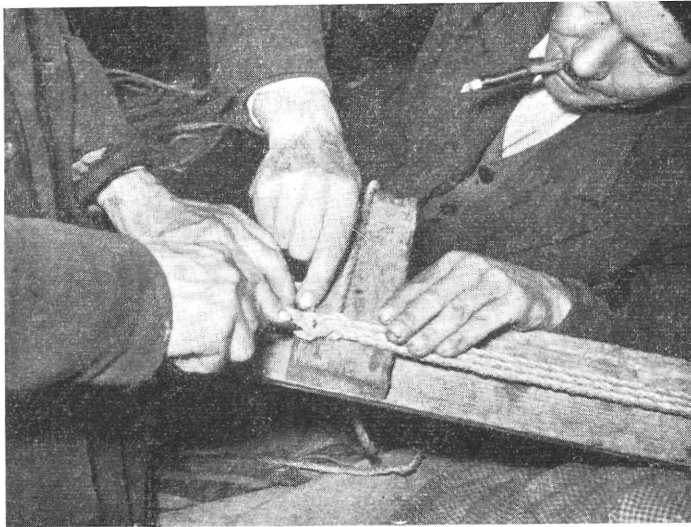
22. ábra. Eszközgyűttes munka közben: kötélereztés, kötőfék-kötéshez

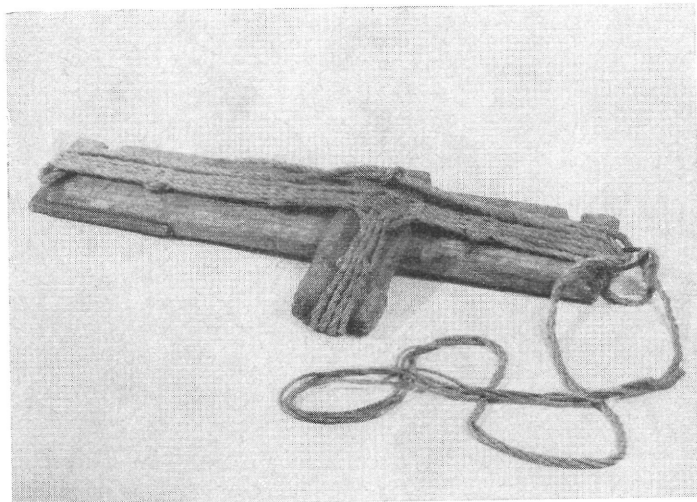
23. ábra. Eszközgyűttes munka közben: kötélereztés, kötőfék-kötéshez

Paraszti munka eszközök nélkül nem végezhető; elhanyagolhatóan csekély azoknak a tevékenységeknek száma és jelentősége, melyeket pusztán kézzel vagy lábbal — eszköz bevonása nélkül — végeznek. A falusiak maguk is úgy

vélekednek, hogy szerszám nekű paraszt nem élhet, nem végezhet munkát. Szerszám nekű semmit se lehet az embernek, se gyűjteni, se forgatni, se gereblyét csinálni — mindenhő szerszám kell. Úgy szoktuk mondani, hogy píz nekű bolond

24. ábra. Kötőfék-kötés

25. ábra. A megkötött kötőfék módlástól

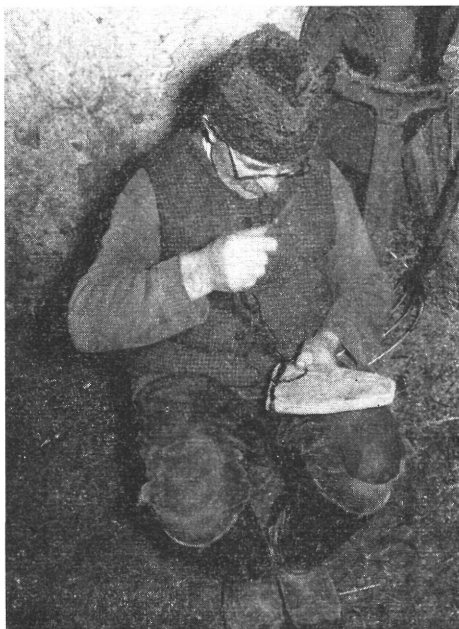
az ember, így a dolog is, nem lehet szerszám nekű az ember, mer még ahhó a söprűhő is szerszám kell. Viszont egy szerszám önmagában szintén nem lehet meg, — nincsen talán egyetlen eszköz sem, a paraszti munka során, amit társ nélkül, egyedül használnának. Ha egyébre nem, szükség van tisztító, élező

26. ábra. Lókesztyű kötése

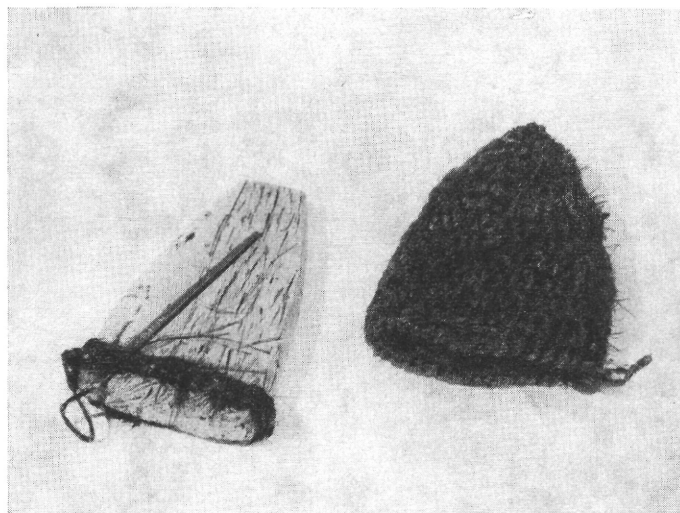
szerszámaira; még inkább azonban olyanokra, melyekkel, mint kiségitőkkel — alá- vagy mellérendelt szerepben — az adott munka könnyebben végezhető el.

A munkába indulás már aszerint történik, hogy a végzendő munka milyen eszközöket kíván, mit kell a munkásoknak magukkal vinni. A gyalogosan induló általában kevesebb szerszámot visz, mint azok, akik kocsival mennek (29. ábra). Utóbbiak alkalmanként többféle munkára is előkészülnek s ennek megfelelően több eszközt is visznek (30. ábra). Például a kaszálni induló gazda a kocsira felteszi a kaszát, élező szerszámait, gereblyét, villát, de vele megy a felesége is székfűvet szedni, így az ő szedője, abrosza és zsákja is felkerül. A vállon, kézben vagy kocsin vitt eszközökről, azok csoportosításáról mindenki előtt nyilvánvaló lesz a munka, amit akkornap az illetők végezni akarnak. Így a kézbevett eszköz jelkép is s hírmondó arról, hogy hordozója mit kíván vele végezni. Idézhetjük itt a Tiszántúlra nyomtatni járó átányiakat, akik négylovas kocsijukkal lassan haladtak át az idegen községeken — ahol nyomtató munka ígérkezett — s a kocsialjából messzire kitetsző favillákról s rugdaló gereblyékről tudták a falusiak, hogy nyomtató munkát keres-

27. ábra. Lókesztyű kötése

nek. Ugyanígy felismerhetők voltak az úgynevezett csépes emberek is nyalábba kötött 5—6 csépjükről, mellette a favilláról, csépes gereblyéről, miket vállukon vittek munkába menet. Mentükben megszólíthatta őket, akinek ilyen munkásra lett volna szüksége.

28. ábra. Lókésztyű módlája, a kötőtű s a megkötött kesztyű

Az alábbiakban néhány példát idézünk annak illusztrálására, hogy egy munkához mi módon szoktak az eszközök társulni. Egyes kivételes esetekben a kapával magával is lehet munkát végezni, pl. tavasszal, amikor a gazda kimegy megnézni a földeket, hogy szánthatók-e már, rájuk lehet-e menni az ekével, a puszta kapát viszi vállán. Ugyanígy bizonyos földmérésekkor *hancsik* vágáshoz is elegendő a kapa magánosan. Kúttisztításnál, sárgyúrásnál (helyesebben a meggyúrt sár összevágatásánál) is magában szolgál a kapa. De a kapálásnak munkáját önmagában nem tudja ellátni. A kapálni induló gyalogmunkás a kocért köténye madzagjához kötve viszi, a kapareszelőt pedig a tarisznyában. Amikor a kapa, mint főszerszám megy ki a határba — kukorica-, krumpli-, répa-, dohány-, dinnyeföldre — a tisztító s élező szerszámok mellé az ásó is társul. Ha szőlőbeli munkára viszik a kapát, akkor az ásón kívül gereblye is kell, valamint a kapálással egyidőben végzett más szőlőbeli munkák eszközei. Nyitáskor, illetve metszéskor a metszőolló, gyökerező kapa vagy gyökerező csákány, kis fűrész.

A kapa azonban maga is gyakran társul más eszközökhöz: így legtöbbit az ásóhoz és lapáthoz. Sírásánál, sírbehúzásnál pl. hárman együtt szerepelnek, időnként a csákány is velük tart (31—33. ábra). Fakivételnél fejsze és fűrész is csatlakozik hozzájuk.

A kapának rendszeres munkái mellett vannak alkalmi társulásai is. Ilyen például, amikor hordáskor az utat egyengetik vele s a vendégoldalakkal felszerelt villával s gereblyével megpakolt kocsira teszik fel.

A kasza mindig vezérszerszám, főeszköz, melyhez mások társulnak, őt magát azonban nem lehet társítani. Egyedül a kasza nem jár: *ahova a kasza kimegy, oda a nagygereblyének is menni kell — mondják — mert akár gabonát, akár takarmányt vágnak, utána gereblyézni kell.* A kaszás ember legelőször az élező eszközöket: a kaszaverő kalapácsot, üllöt, fenőkövet viszi magával, azután a gereblyét vagy gereblyéket. Mellé kerül — aratáskor sokszor a kötélköteg is (29. ábra).

Vezéreszközül fogható fel a cséphadaró is, — ő igényli talán a legnagyobb számú segédszerszámot. Közvetlen kiegészítője az agyaló nevű bot, mely mintegy befejezi a csép munkáját. Szükség van emellett favillára, csépes gereblyére és rugdaló gereblyére. Az együttest a csépes tarisznya egészíti ki. (A nyomtatás eszközeit lásd: 34—35. ábra.)

A már szerepelt példánál maradva, a tövisboronát idézzük újból. Működtetéséhez egy félméteres — többnyire csutkaverő bot szükséges s két darab méteres hosszú rudaló kötél-darab vagy lánc. Rendes gazda külön hámfát visz ki hozzá a határba, mások a kocsit szerelik le. Ugyancsak rendes gazdák visznek nehezebbül szántókereket a boronára — s mások ráültetnek egy gyereket, vagy a vasboronát teszik rá. De a tövisboronát minden felszerelésével is csak kivételes esetekben viszik ki egymagában a határba (tavasszal pl. amikor az őszi vetést boronálják el). A borona rendszeren az ekével együtt megy ki a határba, s ilyenkor társul hozzájuk a csuszó, nem egyszer a henger is; közéjük pedig beiktatódnak a vetéshez szükséges holmik.

E példák, melyek szinte a végtelenségig volnának variálhatók, utalni kívánnak csupán a munkaeszközöknek egyfajta összeállítására, melyet nem egyszer hosszú, talán évszázados, máskor sokkal fiatalabb, alig néhány éves gyakorlat alakított, s alakít szakadatlanul az eredményesebb munka elvégzése érdekében.

Az átányi parasztgazdaságok, a vizsgált időszakban a gazdálkodás többféle ágát művelték s ennek megfelelően többféle munkát is végeztek. E munkákhoz a szerszámok bizonyos meghatározott rendben állottak össze s tárolódtak a kertekben, gazdasági udvarokon. Egy-egy ház gazdasági felszerelése, bizonyos eszközök, eszközegettesek jelenléte vagy hiánya, az eszközfeleségek számbeli arányai, azok állapota, stb., stb. önmagukban is alkalmasak arra, hogy szóljanak gazdáikról, azok birtokstruktúrájáról, állatállományáról, a művelt gazdálkodási ágakról, a speciális foglalkozásokról, a jelenlevő munkások számáról — egyszóval az egész ház gazdasági-társadalmi helyzetéről.

29. ábra. Eszköztársulás munkára: aratásba induló férfi szerszámaival

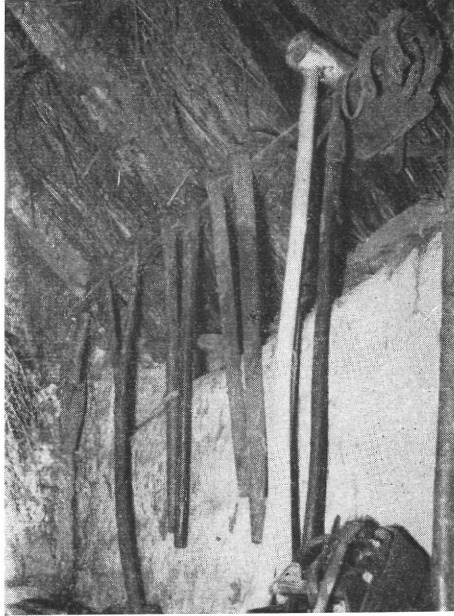

30. ábra. Eszköztársulás munkára: aratásba induló koci szerszámokkal

31. ábra. Alkalmi eszköztársulás: temetésre előkészített kapák, csákány stb.

A következő — ugyancsak vázlatos — szakaszok a szerszámgégyűtéseket ilyen belső rend szerint próbálják nyomon követni, aszerint, hogy gazdáik milyen helyet töltenek be a község társadalmában, milyen foglalkozásúak. (Felsorolásunk természetesen az alapszerszámokra, azaz az elengedhetetlen példányokra vonatkozik, ha többlet mutatkoznék is, nem említjük.) Az átányi társadalom, felszerelés alapján is felismerhető két nagy csoportra tagolódik: az *igás-* és *gyalogembereké*. A gyalogemberek csak kéziszerszámmal bírnak, az *igás* szerszámok az igaerővel is rendelkező hirtokos gazdák kezén vannak. Mindkét nagy kategória azután számos kisebb csoportra bomlik széjjel. A következőkben elnagyolt tagolás szerint mutatjuk be, jellemző eszközállományuk alapján, az egyes foglalkozási ágakat, csoportokat, rétegeket, közülük is előbb a gyalogemberekét. Helyi meghatározás szerint a cselédek, elsősorban az uradalmi cselédek, kívül esnek még a gyalogemberek kategóriáján is, noha eszközféleségeik alapján leginkább közejük tartoznak. Bemutatásunkat ezért rajtuk kezdjük.

32. ábra. Egy gazdaság kapa-készlete téli pihenőhelyen, a szerszámos kamrában

Az uradalmak személyzete, cselédei más és más jellegű munkára szegődtek. A munkának megfelelően más és más szerszámokat kellett magukkal hozniok, amikkel szolgálatuk folyamán — sokszor egész életük során — dolgozhattak. A személyzet ranglétrájának legalsó lépcsőjén az ökörbéresek álltak. Szerszámkészletük alig pár tárgyra szorítkozott: a vasvillára, négyellős ostorra, s négy vendégoldalgúzsra. Amelyik ökörbéres tehetett, két négyellőst tartott: egy besenyei készítésű szíjostort és egy — ennek kémélésére szolgáló — kötél-ostort. E béresek előljárójának, az első béresnek kolompjai is voltak ökrei nyakába; a többi ökörbéresnek kolompja csak ritkán akadt.

A kétféle uradalmi kocsis között, a rendes kocsis felszerelése villából, lapátból és szíjostorból állott. Lótisztító szerszámok (a vakaró kivételével, mit az uradalom adott), csikó nyakába való csengő s egy pár szőrkesztyű tartozott még felszereléséhez. A parádés kocsis mindezek mellett *lengenád* vagy más díszes ostort is tartott; igen sokféle lőtisztító, pata-, sörényápoló holmit; volt szürke pokróca, amit az ülésen maga köré tekerjen, szürke vagy barna és fehér cérna-kesztyűje. Az istálló szerszámok — villa, lapát — mellett tartott cirokseprőt is, hogy gondosabban feltakaríthassa a *placcot* s ha nem tetszett volna az urasági abrakos tarisznya, másikat szövethetett feleségével vagy édesanyjával.

Valamennyi uradalmi cselédnek — béresnek, kocsisnak — volt tarisznyája az eleségnek és csobolyója, amiben a vizet vigye. Mindegyiknek szüksége volt kapára, amivel a kommencióba kapott kukoricaföldet elmunkálja. Ha az

uradalom kaszálásra is befogta volna a bérest — ami nem egyszer előfordult, akkor az igyekezett kaszát is szerezni, mert az uradalom szerszámjai szinte használhatatlannak bizonyultak. A szerszámokon kívül minden béres- és kocsis-embernek volt kutyája is „az védte a kocsit, nem vihették el a tarisznyát”. A kutya mindig a kocsi mellett feküdt.

A béresek között kevés fűrő-faragó akadt. Egy kisbalta s a zsebkés rendszeren elég volt a szerszámnyélkészítéshez vagy máshoz. Ha mesterkedő hajlandóságú lett volna a béres, az uradalom felfigyelt rá, faragó munkára fogta be s ellátta a szükséges kézbeli eszközökkel.

33. ábra. Egy gazdaság kapa-készlete nyári helyén, az eresz alatt munkához előkészítve

A cselédeknél valamivel magasabb szintet képviseltek a uradalmi pásztorok. Köztük a gulyásnak nagy vastag botja volt, „olyan, hogy megállott a maga talpán”, hozzá karikása, valamint borjúbórtarisznyája. Felszereléséhez hozzátartozott egy nagy komondor és két pulikutya. Lenni kellett teljes istállói takarító felszerelésének is: villának, lapátnak, seprűnek (vakarót a marhához az uradalom adott). A csikósnak, aki „nyerges lovon” járt, nyakában pányvakötelet hordott, volt karikása cifra nyéllal s egy 70 cmnyi hosszú botja. Nyereg, kengyel, csikó nyakába való csengők tartoztak felszereléséhez. Az istálló takarítására s almozására villája, lapátja és seprője volt.

Az uradalmi juhász címerül kampót hordott; fő megkülönböztetője a többi pásztortól, mint mondják a *tílinkója* volt. Bórtarisznyát s a birka nyakába való kolompokat mondott még sajátul. Istállói takarító szerszámokra neki nem volt szüksége, mert a birka alól a trágyát ásóval vágták ki évente kétszer. Egy vagy két pulikutyára neki is szüksége volt.

A kanásznak karikása, kis vékony botja volt és tehénszarvból dudája, ezeken kívül tarisznyája. Kutyára neki is szüksége volt.

Az uradalmi kerülőknek eszköze a pásztorokéhoz hasonló karikásostor, fokok s valamiféle golyós fegyver (revolver vagy kétsövű puska).

A pásztoroknak, kerülőknak éppúgy kellett kapa, mint a béreseknek, de kaszára nekik nem volt szükségük.

Összetettebb felszereléssel szegődtek a dohánykertészek, kukások az uradalmakhoz. Taliga, vizeshordó, locsoló, utaló, lyukalók, ültető furkók, kapák, továbbá palántás láda, hasura, zsinegek — végükön kampókkal, dohányfűzőtűk alkották a felszerelést. Kiegészítette mindezt a csomózó asztal lócákkal.

34. ábra. Eszköztársulás: a nyomtatás szerszámai a munka szünetében

35. ábra. Eszköztársulás munka közben: nyomtatás, az ágyás fordítása

Kaszára a kukásnak szüksége volt, ő minden nyáron aratott rendszeresen az uradalomban.

Jelképezhet szintet, réteget a szerszámnélküliség is: így az uradalmi cselédekkel szemben a falusi béreseket. A fiatal béres rendszeresen minden szerszám nélkül szegődött (noha valamivel magasabban állott, mint uradalmi cseléd-társa, mert neki volt legalább falubeli hajléka), s új helyén a gazda szerszámait vehette kézbe. Mikorra *öreg béres* lett, megszerezte azonban a maga kéziszköz állományát: kaszát, kapát, villát, amikkel azután a gazdánál is dolgozott.

36. ábra. Eszköztársulás munka közben: rostálás

A falubeli gyalogemberek népes tömbje sokrétű, gazdagon árnyalt alcsoportokra oszlik, melyek mindegyikénél alapvető követelmény valamennyi elemi kéziszköz jelenléte minden munkabíró családtag számára egy-egy példányban. Heverő, tartalék holmi nem igen akad az ilyen portákon, de a működő eszközök mind jó állapotban vannak.

A gyalogemberek legnépesebb csoportját az *aratók* alkotják, ők egyben a kapások is, közülük kerülnek ki a napszámosok is. Kasza, bógögereblye, villa, kapa, ásó, szárvágó az elengedhetetlen eszközök, amikkel a *más tallóján* dolgoznak. Aki téli munkára is jár az uradalmakba, annak fejszére, esetleg keresztfűrészre is szert kell tennie, valamint csákányra. Az *aratóemberek* házában rendszeren van cséphadaró is. Az istálló rendben tartására villa, lapát, seprű áll a helyén, van többnyire csengőjük a tehén nyakába s a szalmakazal és a takarmány mellett pedig gereblye és szalmahúzó horog.

Vannak, akik a *masszásokat*, *zelléreket*, azokat, akik több-kevesebb földbirtokkal is bírnak, külön csoportba sorolják; felszerelésük azonban teljesen megegyezik az aratóemberekével, de egyező életmódjuk is. Gyalogemberek közül válnak ki idénymunkára a *csépes emberek*. Náluk az átlagos kéziszerszám-

készlet mellé csépes felszerelés is járul: 5—6 cséphadaró, agyaló, csépes gereblye, rugdaló gereblye és favilla. Mivel vályogvetéssel is foglalkoznak, *téglavető rá-májuk* is van.

A *házkötő emberek*-nek a kéziszerszámok mellett a nádazáshoz szükséges nádverő, nádazó tűi, szorítóik vannak. Némelyik házkötő ember egyben *ház-csináló is*, az ilyenek falrakó szerszámok járulnak még készletéhez: falrakó csákány, sarokvas, vízszintelő.

Kisebb csoport a fűrő-faragó, barkácsoló embereké, kosárkötő specialis-také. Utóbbiaknak a vesszőfeldolgozás eszközei vannak birtokában: kocsi-oldalkaskötőn kezdve a különböző törökig; fából való vesszőhasítók, vessző-tisztító kések, vesszőverő kalapácsok (41. ábra). A barkácsoló emberek között nem egynek van egyszerű esztergáló padja a faragószék mellett. Vonókés, különböző méretű faragó balták, esetleg szekerce, három, de inkább több méretű fűrő, fűrészek, rásplyok, reszelők, csiszoló kövek, üveglapok, vésők alkotják alapkészletüket.

Gyalogembereknek számítanak, a helyi szemlélet alapján a mesteremberek is, — az ő eszközkészletüket azonban ez alkalommal nem soroljuk fel.

Más kategóriája a gyalogembernek a falubeli pásztorféle. Közülük a gulyásnak ostora és botja van, hívószerszáma a tülök. Oldalára bőrtarisznya szolgál. Néhány kolomp, csengő és bérszedő edények elengedhetetlenek még mesterségéhez. Az egykori csikósnak, ki *nyerges lovon* járt, ostora volt s tarisznyája. Szüksége volt bérszedő edényekre is. A kanász kezébe illye az ostor, a tülök, némelyik pergőt és kolompot is tart; vannak továbbá bérszedő edényei. Minden pásztorember arra törekszik, hogy az állat gondozásához, gyógyításához szükséges néhány eszközzel, amilyen az érvágó-, a herélő kés, a körömszedő és pataápolók, fogreszelők, stb. rendelkezzenek.

A hivatásos pásztornak nincsenek meg azok a kéziszerszámok, melyek nélkül a gyalogemberféle nem boldogulhat. Nincsen pl. kaszája. Kapa is csak a családtagok számára van házában. Mivel tehenet minden pásztor is tart, annak takarmányozására s a tehenistálló tisztántartására a már egyebütt is felsorolt szerszámok náluk is megtalálhatók.

A pásztorok között akad ügyeskedő, főleg bőrrrel bánni tudó ember; így pásztor fűzi a bocskort, készíti a tarisznyákat, fonja az ostort. Jó kés, ár és török szükséges mindehhez.

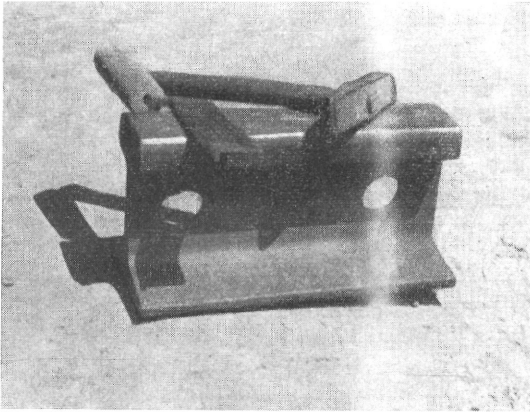
E felsorolásban érintett csoportok java részében, így a pásztoroknál, családoknál, fűrő-faragó embereknél a főszerszámmal, illetve főszerszámokkal — mikről szó volt — egy-egy családon belül csak a családfele rendelkezik, s a családtagok legfeljebb kísérő szerszámokkal bírnak. Más a helyzet az arató, a zsellérembereknek nevezett gyalogembereknél, ahol minden munkabíró családtagnak van egy példánya abból a kézieszközből, ami őt neme és kora szerint megilleti.

Az átányi társadalom másik nagy csoportja ugyancsak tagolt, ha nem is olyan sokrétűen, mint a gyalogembereké. Nagy általánosságban négy kategóriát különböztethetünk meg benne: a 8 (kurtaföldű)—12 (fertyalyos)—15 holdas; a 20—24 (félhelyes) holdas; a 40—50 holdas s az ezen felüli birtokosokat. Az eszközkészlet szempontjából valamennyit az jellemzi elsősorban és választja is el a gyalogemberektől, hogy ígás felszerelése, nagy szerszáma van ígás állataihoz.

Az első csoport eszközei a koci, lószerszám, eke, borona. Az ilyen méretű gazdaság még jól működhet tövisborona, henger, szelelőrosta, vetőgép stb.

nélkül. A *félhelyes* kategóriába eső gazdaságok lehetőleg két pár igásállatot tartanak. Két igához már két kocsi kell, két eke, esetleg két borona is. Az ennél is nagyobb birtokoknál az igaerővel párhuzamosan növekszik az igáeszközök száma, elsősorban mindig a kocsié és az ekéé. Hengerből, vetőgépből, tövis- és tárcsaboronából bármely méretű gazdaságban egy példány elegendő.

Az iga emberek csoportjában megváltozik a kézieszközök aránya is. A kurtaföldűek és a fertályosok kézieszközkészlete olyan és annyi, mint a

37. ábra. Eszközegyüttes: a kaszakés élező szerszámai

eszközökre. A vagyon növekedésével elsősorban az igaerő és a vele összefüggő igászerszám gyarapszik. A családtagok maguk ritkán dolgoznak; aratók, kapások végzi a munkákat — ki-ki a saját szerszámával. A számszerűséget illetően e gazdaságok bőven ellátottak, több náluk a kézieszköz, mint a szükséges munkáskéz, a szerszámok maguk azonban kihasználatlanok, gondozatlanok nem egyszer.

A birtokstruktúrától sok tekintetben függetlenül alakul a szerszámkészítő-, továbbá bizonyos speciális eszközök megléte vagy hiánya, valamint a szőlőmunka eszközei.

A szerszámkészítő és gondozó eszközöknek igen szűk csoportja szükséges egy-egy gazdaságban. Így elsősorban a kéziszerszámok élező, gondozó eszközei: a kaszaverő kalapács üllővel s a fenőkő a tokmányban. Szükséges kapaverő kalapács is sínvasüllővel (40. ábra), valamint reszelő a kapa és ásó élezésére. A kapához kocér kell, mint tisztogató eszköz. Iga embernél elengedhetetlen az ösztöke az ekéhez, hengerhez, boronához. Kisbaltának lenni kell minden háznál, nemcsak a tüzelő aprítására, hanem, mint első és legfontosabb szerszámkészítő eszköznek szerszámnyelek kivágásához és megfaragásához. A faragószék megléte már egyéni hajlandóságtól függ, tulajdonképpen szüksége van rá a gyalogembernek is szerszámnyelek, gereblyefogak megfaragásához, — ám akad közép-földű porta is, ahonnan hiányzik. A faragószék velejárója a vonókés. Alapszerszámnak számíthatjuk a fűrőféléket három nagyságrendben: a kisgereblyefűrőt, a létrafog- és kisszékfűrőt, valamint a nagygereblyefűrőt. Egyes házakban kefefafűrő is társul hozzájuk. További fokozat hozza e csoportba a fűrő-

gyalogemberé: a családban minden munkabíró családtagnak, kora és neme szerint megilletően van egy-egy példánya a személyes használatú eszközökből (kaszából, kapából, villából). A félhelyes gazdaságok már jobban felszerelik magukat kéziszerszámmal: itt olyan családban, ahol 3 munkáskéz van, 9–10 kapát is találni (másfélét a különböző munkákhoz és még tartalékot is). Eszközkészletüket általában a gondozottság jellemzi, a kihasználatlanság, valamint az, hogy megjelennek közte a tartalékok.

Ezekkel szemben a magassabb birtokkategóriáknál kisebb súlyt helyeznek a kézi-

szeket: a kézifűrész, a gallyazót, majd a keresztfűrész. Harapófogó egészíti ki a számos szögféle a fenti alapkészletet.

Több jó barkácsoló készségű személy van Átányon, akik azonban nem tartják érdemesnek további szerszámok beszerzését, mert igen költséges volna, s nem kifizetődő. Mások viszont, ahogy módjuk engedi, folyamatosan szereznek be újabb s újabb szerszámkészítő eszközöket s külön kis faragó kamrát rendeznek be gyalupaddal. Megjegyzendőnek tartjuk, hogyha gyalogember

38. ábra. Eszközegyüttes: a kosárkötés szerszámai

sokat foglalkozik fűrással-faragással, szívesen el is hagyja kedvéért a mezei munkát, s inkább barkácsol egy életen át — kiváltképp, ha már idősebb is. Gazdaemberek között is nem egynek van jól felszerelt szerszámos kamrája, ők azonban csak üres idejüket fordítják faragásra.

Hogy társulnak-e speciális eszközök egy-egy gazdasági felszereléshez, amilyen pl. a bakó, a ház fundamentuma készítéséhez, a tőzegmunka különleges eszközei, a hosszúnyelű szerszámok stb. az mindenkor esetleges és bizonytalan. Tőzegtaposás pl. ritka házban ha akad. Az épületek alapzatának tömörítésére szolgáló bakók olyan portákon kerülnek elő, ahol a házlakók nemrégiben építkeztek. A karóverő bakók jelenléte már inkább a háziak, illetve a gazda egyéni hajlandóságaitól függ. A speciális hosszúnyelű eszközök részben vannak csupán birtokstruktúrához kötve — mert illő, hogy a félhelyes gazdaságnak ilyen is legyen, — inkább az alkalmas hosszú nyél megszerzésének jó lehetőségétől függenek.

A szőlőmunka eszközei a szőlőbirtok területéhez kapcsolódnak szorosan, függetlenül a birtok nagyságától. Szőlője a gyalogembernek is lehet — hozzávaló eszközökkel. A 200—400 négyszögöles szőlősgazdáknak igen szűkös az eszközkészlete. Elsősorban borshordójuk van, a termés jelentős részének befogadására. Nyitókapája, metszőkése, -ollója, gyökerező kapája csak annak a szőlősgazdának van — ezen a kategórián belül — aki e munkákat maga végzi s nem mással csináltatja. Permetező gép csak igen kevés helyen akad. Karózás-

hoz való szőlőültető furkó már könnyebben található náluk is. Az ilyen kis szőlőbirtokosnak nincsen rendesen eszköze a szüreteléshez, borfeldolgozáshoz sem, legfeljebb egy-egy maga kötötte borszűrő kas, kobaktökből való tölcser, esetleg dézsa, csomoszoló. Az 500 négyszögöles szőlőbirtokosnak már vannak nyitó és metsző szerszámai, van permetező gépük is rendesen. Tartanak külön szőlőbeli kis gereblyét, ásót, kapát, horgot a szőlőbeli kunyhóban vagy rejtve bokrok között a szőlőben. Az ilyen birtokosnak van szüretelő puttonya, kádja, rendesen közös prése, egyfenekű hordója stb. Darálót többnyire közösen birtokolnak. Rendes körülmények között csak az 1 holdon felüli szőlőgazdaságoknak teljes a felszerelése mind a szőlőmunkához, mind a borfeldolgozáshoz. Az 5 holdasoknak gumicsöve van a bor szivattyúzásához is, itt találjuk meg a bormérő tizedes rézedényt is.

Az öreg divatjamúlt eszközök megléte inkább a birtokstruktúrától függ. Ilyenekkel elsősorban gazdahelyen találkozni, mivel ott voltak mindig is bővíben a szerszámnak.

E fejezetben, a szinte sémaszerűen felvázolt eszköztársulások kiegészítésére szolgáljon még egy rövid beszámoló a szerszámok eredetéről, arról, hogy egy-egy gazdaságban hogyan alakult ki a szükséges eszközfelszerelés.

Előljáróban le kell szögeznünk, hogy bármely gazdaság-társadalmi kategóriába tartozzék is valaki, vagy bármilyen foglalkozású, mesterségű legyen is, felszerelés-együttesének összetételét nagymértékben befolyásolják a következő tényezők: hogyan alapította gazdaságát, maga kezdeményezéséből-e vagy apai, nagyapai stb. jusson építve; örökölte-e időközben az érdemleges eszköztanyagot, s végül, hogy milyen idős az illető gazdaság: 5—10—30 vagy 50 éves-e?

Gazdahelyen a gazdasági felszerelés rendesen öröklődik. A gazdaságok egyik legfőbb törekvése, hogy felszerelésük ne szakadjon széjjel az öreg gazda halála után sem, s az örökös lehetőleg bolygatatlan birtokban gazdálkodhasson tovább. Ezt a törekvést az örökösödési szokás is teljes erejével támogatta. Egyrészt azáltal, hogy leánygyermek gazdasági eszközt egyáltalában nem örökölhetett, sőt az egész kertből nem jussolt semmit, másrészt pedig azáltal, hogy csak egy fiúgyermek maradt otthon, a másik — ha lett volna, vőnek ment, vagy apja még életében segített neki gazdasága kialakításában, hogy az ősi portán osztatlanul maradhasson a felszerelés.

Más volt a helyzet a gyalogembernél. Ezeket apjuk egy kis baltával engedte maguk szárnyára ugyanúgy, mint gazdaházból azt a fiút, aki az apa akarata ellenére vált ki onnan (46. ábra).

A kezdésnek, új gazdaság megalapozásának sokféle lehetősége van a gyalogemberek nagy csoportjában attól függően, hogy ki mivel kíván foglalkozni. Az új gazdaság kezdésének szerszámai nem tévesztendőek össze azokkal az első szerszámokkal, amiket a tanuló munkás kap kezébe. Rendes körülmények között minden munkába tanuló átányinak első szerszáma a kapa, utána a villa, majd férfiaknál a kasza. Mikorra felnőtt lesz, embersorba kerül, ezekkel az alapszerszámokkal rendelkezik legalább. (Kivételt képez itt az urasági cselédek csoportja, akiknek ezek az alapeszközei sincsenek meg s csupán a már felsorolt példányokkal rendelkeznek.) Aki házasodik s a gyalogember életére készül, e szerszámok kiegészítésén fáradozik: gereblyével, lapáttal ásóval és mással, amikkel egész élete során dolgozik majd. Aki az igás ember életére pályázik, mert 5—6 hold földet örökölt, módot keres arra, hogy dohánykertész-séggel vagy városi munkával megszerezze előbb az elemi írás felszerelést, az

ekét és boronát, majd a kocsit s az igaerőt magát a rávaló szerszámmal. Csak miután ezeket megszerezte, kezdheti el *igás emberi* életét. Hagyományos felfogás szerint gazdálkodását csak ilyenképpen lehet elkezdni. Eltér ettől az 1945-ös földbirtokreform során keletkezett *új gazdák* csoportja, akik a hagyományosan szükségelt felszerelés nélkül is nekivágtak az *igás ember* életének.

Minden gazdaságnak, bármelyik birtok-kategóriába tartozék is, az a törekvése, hogy hiánytalanul elláthassa magát működéséhez szükséges eszközökkel. Ebből a célból a gazdaságok eszközeik szakadatlan bővítésén, kiegészítésén fáradoznak. Egy gazdáról akkor mondják, hogy *jól áll*, amikor birtokához megfelelő igaerővel rendelkezik s megvan hozzá a szükséges gazdasági felszerelése is. Mégis — úgy tartják — nincsen egyetlen gazdaság sem, amelyiknek mindene megvolna, s ne szorulna kölcsönzésre.²⁵ A jól felszerelt és másra ritkán szoruló gazdaságok száma azonban elenyészően csekély azok mellett, amelyek csak úgy képesek működni, ha más falubeliek kisegítik őket. Az egymás kisegítésének többféle kialakult módja, mondhatnánk rendszere van a községben. Ezek közül legjelentősebbek: egy-egy eszköz közös birtoklása, azután a kölcsönzés, végül pedig a kisegítés. Legkisebb arányú mindezek között az eszközök közös birtoklása.

Közösen ritkán használt, értékes, nagy szerszámokat szokás venni, amilyen a szőlőprés, szüretelő kád, daráló, szelelő rosta, vetőgép. Ebből a célból rendszeren 2—3 közeli rokon társul. A közösen megvett szerszámnak egyik háznál lesz állandó pihenő helye s csupán használata közben viszik oda, ahol éppen szükség van rá.

Nagy szerszámok kerülhetnek közös tulajdonba öröklés folytán is. Az is előfordul, hogy 5—6 tárgy, egész szüretelő felszerelés öröklődik közösen 3 családra is. Előfordul, hogy közös megállapodással — rokon, koma, jóbarát — vesz egy-egy szerszámot: kádat az egyik, darálót a másik, ami hiányzik mind a kettőnél s közösen használják azontúl a két eszközt.

A közös birtoklásnál azonban sokkal jelentősebb és gyakoribb a kölcsönzés. Van állandó, rendszeres kölcsönzés és olyan, amelyik hirtelen, váratlan szükséglet kielégítését szolgálja. A szerszámkölcsönzéseknek a faluban pontosan kialakult rendszere van. Mindenki tudja, hogy hiányzó szerszámját vagy szerszámait hogyan pótolhatja: kitől vagy kiktől kéri kölcsön s maga mit adhat helyébe. Az ilyen kölcsönzés, ugyanis a viszonyosságon alapul. Ez a rendszeres, viszonyosságon alapuló kölcsönzés mint biztos bázis számíthat be egy-egy gazdaság felépítésének rendjébe. Döntő e téren — emlékeztetől fogva az a kíváncsi volt, hogy egy-egy szűkebb települési egységen, zugon belül legyen meg minden szükséges eszköz. Az egy zugbeliek azután kialakíthatják maguk között az eszközök szabályszerű cseréjét, mely évről évre megismétlődik. Az olyan új eszközök bejötténél, amilyen a henger volt s a csúszó vagy a vasborona is, legelőbb arra törekedtek, hogy a zugokon meglegyen egy-egy példányuk, amit azután kölcsönözhetnek.

²⁵ Találni szegényes felszerelésű, kisebb igényű portákat ahol beérik kevés alapszerszámmal, többféle olyan munkára is, melyekre talán már a szomszédban az illető szerszám négyféle változata szolgál. Így van olyan *gyalogember*, akinek a portáján egyetlen háromágú vasvillával végeznek minden munkát: ezzel almozna az istállóban, noha a közvélemény szerint erre a célra négyágú villa az alkalmas. E háromágú villával végzik a disznóperzselést, bár általában külön perzselővilla szolgál erre a célra és így tovább. Ugyanígy gyalogemberek portáján ritkán szokott sérűnyeső lenni, noha a sérűket itt is rendben tartották és tartják, akárcsak az igás emberek. De míg azok házánál két-háromféle nyeső szolgálja ezt a célt, itt megteszi a kapa vagy a vaslapát is.

Egy-egy gazdaságnak 4—6, sőt tíz másikkal is kötődhet viszonyoságon alapuló kölcsönös kapcsolata, mely évről-évre megújul. Például O. F.-nek nincsen hengere, nincs tövisboronája, se szüretelő kádja, prése, darálója. Van azonban vetőgépe, melyet három gazdával cserél a hengerért, boronáért és szüretelő szerszámokért. A vetőgép azonban nagyobb értékű, mint a felsorolt s kapott eszközök akármelyike, így az azt használók még tetézik valamivel a kölcsönzési szolgálatot. Apróbb eszközöket is adnak a szüreteléshez vagy a nagyfejszét, ha arra volna szükség, esetleg egy szerszámnyélnek valót ajándé-

39. ábra. Alkalmi eszköztársulás: tőzegtaposó munkások eszközeikkel

koznak. A nagy eszközök évről-évre megújuló rendszeres kölcsönzése mellett szakadatlanul folyik a kisebb eszközök alkalmi kölcsönzése azonos felek között, a fűrészről, a lapáton, a villán át felsorolhatatlan számban és esetben, a nap minden szakában.

Míg az eszközök közös vásárlása rokonok dolga elsősorban, a kölcsönzések jobbra szomszédok között bonyolódnak le.

A határbeli kölcsönzések ritkábbak a falubelieknél, de azok is jelen vannak. Nem is lehetne gyakori a határi kölcsönzés, mert oda mindenki eleve csak azt a holmit viszi ki, amire neki magának is szüksége van. Mégis előfordul szorultság esetén, mert baleset történt a szerszámmal, vagy éppen otthon felejtődött, s a *főszomszéd*tól kér helyette másikat. A kölcsönzés kötelező erejű, megtagadásával járó következményeket nem venné magára senki.

A hiányzó eszközök pótlásának harmadik módja Átányon az, amikor a munkás maga segít szerszámával. Ennek a segítségnek is többféle a formája. Egyes munkások éppen azért társulnak egymással, mert egy közösen felvállalt munkához együttesen tudják csak összehozni a kívánt eszközöket. Ilyen társtól ereje tapasztalható a szerszámnak pl. a famunkánál. Fadöntésre, tuskó-

40. ábra. Eszköztársulás munka közben: a megtaposott tözeget a hívott munkások saját ásóikkal vágják fel

41. ábra. Alkalmi eszköztársulás: tőzegtaposó munkások hazaindulóban, saját szerszámaikkal

kivételre olyan emberek állnak össze csapatba, akiknek együtt van meg a keresztfűrész, kislefűrész, nagyfejszéje, hasító ékje, ékverő bakója, továbbá csákánya, kapája, lapátja, ásója. Ugyanígy egy csépes banda tagjai azok közül verődtek össze — még 1959-ben is — akiknek a kézicsépléshez szükséges eszközei megvoltak.

E két bér munkától eltérő jellegű a segítségmunka, mely viszonyosság alapján történő szolgálat s rendszeren megvendéglés is tartozik hozzá. A segítségül hívott munkás mindig a maga szerszámával érkezik: akár kapálásra, kaszálásra vagy más munkára hívnak rokont, szomszédot, barátot, az a munkát mindig saját szerszámával végzi.

Disznóölésnél a meghívott segítség azokat az eszközöket hozza magával, amik a vendéglátó házból hiányoznak: a pintér a perzselő villát, disznóölő kést, kaszakést és *pucoló kést*, esetleg szalonnafejtő kést is. Mások hurkatöltőt, darálót.

Legtöbb eszközre a tőzegtaposásnál van szükség. Taposásra nem egyszer 20 segítségmunkás is összejön. Amikor hívogatják őket, már közlik is a szerszámigényeket, de sokszor a meghívottak kérdezik, hogy mit vigyenek. A férfiak ásót mind hoznak magukkal, ezenkívül pelyvaskosarat, vendégoldalt, tragacsot, teregető vassereblyét a trágyához és bakót (37—39. ábra). Legtöbb segítségmunkás házépítésnél jön össze. A *fundamentum bakoláshoz*, az első fázishoz ásót-kapát-lapátot-csákányt és falverő bakót hordanak össze. A második fázishoz, a *falrakáshoz* falrakó kis csákányt vagy nagy csákányt hoznak magukkal a hívottak.

Segítségmunkában történik a cséplés is. Ide is hoznak szerszámot a résztvevők, elsősorban szalmahordó favillát. De lehet szükség hosszúnyelű kazalrakó villára, nagy létrára is.

A szüretelő segítség kését hozza s a vedret, amibe a szőlőt szedi. Egyesek puttonyt is hoznak.

A felsorolt példák mellett vannak más alkalmak is, amikor valamely gazdaság földjét nem a maga eszközeivel dolgozzák meg. A községben mindenfajta munkás: a napszámos és részesarató mindig a maga szerszámával dolgozik másoknak is, éppúgy, mint a pásztorok vagy a mesteremberek. A községnek vagy az egyháznak végzett munkához is ki-ki saját szerszámjával felszerelve vonul fel.

A viszonyosságon alapuló kölcsönzések, kiségitések s azon szokás révén, hogy a munkás másnak is mindig a maga szerszámával dolgozik, egy-egy átányi felszerelés működési köre — bármily szűkös legyen is eszközkészlete — messze túlnyúlik az egyéni gazdaság szükségleteinek ellátásán és belefoglalódik egy, az egész községre kiterjedő nagy hálózatba. Ha ezt a hálózatot szemléltetni próbálnánk, alapjaitul kisebb-nagyobb jól körülhatárolható egységeket talál-nánk (szomszédsági-rokonsági körök, a nagygazda kapcsolatai részesmunkásai-val), melyek azonban egymáshoz is kapcsolódnak. Voltaképp működésében az egész átányi eszközállomány szerves egység, az egyetlen gazdasági szervezetnek tekinthető község felszerelése, hiszen az egyes felszerelések nem csupán gazdáik földjén végzett munkára vannak méretezve. Olyan szerszámok, melyek másnak végzett szolgálatra egyáltalán nem lennének kötelezve, alig találhatók. Kapát például kölcsönköri nem szokás mert folyamatosan használandó, de ha a szomszédságban temetésre készülnek, mégis illő rendelkezésre bocsátani (31. ábra).

A Néprajzi Múzeum Átány Gyűjteménye, mely tükre kíván lenni a község eszközállományának, ezt a fajta egységet is reprezentálja. Minden

tárgyról rögzíteni igyekeztünk működésének teljes körét — gazdája portáján, földjén s mások birtokán egyaránt. (A 7/14. ábrán látható perzselővilláról például tudjuk, hogy gazdája vele évről évre tizenkét rokon család disznóölésénél segédkezett.) Az egyes eszközök helyzete így meghatározható a községnek, mint gazdasági szervezetnek a felszerelésében s minden darab egyben emberek közötti kapcsolatoknak is dokumentuma.

IV.

Az eszköz és az ember

Az átányi gyűjtőmunkának, benne a tárgygyűjtésnek is az volt a főcélja, hogy megismerje a sajátos kultúrában, sajátos társadalmi struktúrában élő parasztembereket (— s ezzel hozzájáruljon az alföldi parasztság, általában a magyar nép, sőt Közép-Európa hagyományos életformában élő falusi lakosságának megismeréséhez, a kultúra és társadalom általános működési törvényszerűségeinek megismeréséhez). Így a tárgyi világ kutatásában is a tárgyak emberi jelentőségére irányult a gyűjtők fő figyelme. Az objektumok múzeumba hozatala is főként azért történt, hogy ott az átányi emberekről, életmódjukról, társadalmukról, világképükről tanúskodjanak.

Az előző két fejezet, beszámolván a tárgygyűjtés egyes tapasztalatairól, közvetlen az átányi eszközvilágra irányította a figyelmet, az eszközök típusokba tagolódására és társulásaira. Valójában ezek a szakaszok is eszköz-ember vonatkozásokról szóltak. Egyes eszközformák ismétlődése, gyakorisága mögött az átányiaknak a közvélemény ítéleteiben summázott tapasztalatait, törekvéseit, esztétikai állásfoglalásait stb. próbáltuk kikutatni. A tipikus forma — a följebb ismertetett álláspontról nézve — mintegy norma rangjára emelt közös választást fejez ki, mely azonban egyedi megvalósulásaiban bő teret hagy egyéni adottságok és törekvések érvényesülésére. A jellegzetes eszköztársulások vizsgálata szintén átányi gazdák és szegényemberek alakját mutatta meg, akik valamely munka elvégzéséhez válogatják össze a szerszámokat vagy életrenemzedékre szóló felszerelésüket építik egy-egy üzemtípus, életforma lehetőségei szerint.

E két fejezetben azonban általában az átányi eszközállományról és annak tagolódásáról — tárgycsoportokról és embercsoportokról, tárgyak osztályairól és társadalmi rétegekről — esett szó. De vonatkozások, személyes kapcsolatok színes, gazdag szövedéke fűzheti össze a tárgyegyedet és gazdáját is. Hogyan lehet ezt a mindig egyedi, egyszeri, a tapasztalat, ismeret, érzélem sok tényezőjéből változékonyan összeszőtt kapcsolatot tudományosan rögzíteni, rendszerezve, általánosítva bemutatni? Ezt a kérdést tárgyaljuk a következőkben.

Szerszám és gazdája kapcsolatát rögzíteni próbáltuk minden múzeumba hozott eszköz esetében. Az egyes példányok arcképebe a sajátos egyedi anyagi vonások mellé így odakerült gazdájuk véleménye s szerepük, megbecsülésük, egyedi történetük leírása. A kettő nem is lett volna elszakítható: az anyagi vonásokhoz gyakran a használat adatai adtak értelmezést, egy különleges kopáshoz például a szerszám gazdájának sajátos munkamozdulata vagy fordítva: a szerszám anyagi-szerkezeti adottságaiban lehetett megtalálni az indokot különlegesen körülhatárolt szerepéhez.

A feldolgozó munka során ezek az eszközarcképek bekerültek az egyes eszközféleségek monográfiáiba. Az egy-egy típus tárgyalásánál kiinduló pont-

nak választott specimen így rögtön konkrét példával szolgált az eszköz-ember relációra is. A továbbiakban a típus ismertetése emellé az egyedi példa mellé, odaállította az eszközfeleség emberi jelentőségének általános jellemzését, többkevesebb újabb konkrét példát idézve.

Az eszköz-ember vonatkozásokról összegyűlt sokféle megfigyelés, egyéni vélemény, részadat elrendezésére ez volt az egyik módszer: eszközfeleségek szerint kismonográfiák összeállítása (erről azonban itt nem kell részletesebben szólnunk — az eszközmonográfiák megírásának elveit ugyanis már ismertettük és példa gyanánt a kapák és vékák monográfiáját közreadtuk).²⁶ A valamennyi eszközfeleségre — sőt tárgyfeleségre — vonatkozóan párhuzamosan végzett gyűjtés azonban igényt támasztott összefoglalóbb ábrázolásra is. Lehetsége-e általánosítva jellemezni az átányi emberek személyes kapcsolatát szerszámaikhoz? — merült fel a kérdés. Szétfejtethők, elkülönítve vizsgálhatók-e ennek az eleven, sokszálú kapcsolatnak az összetevői? El lehet-e jutni effajta elemzésekkel az eszközvilág szerepének, jelentőségének, alakulásának — az átányi kultúra szerkezetének jobb megértéséhez?

„A parasztember szerszámai” kéziratban egy sor fejezetben megkíséreltük, hogy az eszköz-ember vonatkozások élő, dinamikus folyamatából egyes kulturálisan meghatározott tényezőket kiemeljünk és elkülönítve elemezzünk. A kísérletek eredménye az volt, hogy az eszköz-ember vonatkozások vizsgálata nemcsak a munkaszervezeti formákra, a társadalom nemek, korosztályok, rétegek szerinti tagolódására világíthat rá, hanem a hagyományos értékrendszerre, világszemléletre, a személyiség-típusra is. Ezeket a vizsgálódásokat itt nem ismertethetjük összefoglalóan. Néhány szemelvényvel szeretnénk csupán érzékeltetni, hogy az eszköz-ember vonatkozások aprólékos földerítésével a monografikus eszköz kutatás milyen tág, jórészt feltáratlan területeket nyithat meg a kutató előtt.²⁷

M ű k ö d ő s z e r s z á m o k a z e m b e r k e z é b e n

Az eszközök munkára valók. Legfontosabb kapcsolatuk az emberrel, hogy kezében (vagy ígás jószágá után kötve) munkát végeznek.

Az ember és a szerszám a munka folyamatában funkcionális egységet alkot. A szerszámok, mint az ember testének kiegészítései, meghosszabbításai járnak a dolgozó ember mozgulatai szerint. Minden szerszámhoz így fogások, munkamozdulatok sajátos alakzatai tartoznak. Az átányi gyermek fölserdülvén a munkára, a szerszámok mellett átveszi, megtanulja ezt a mozgulatkincset is. A tanításnak sokszor pontosan rögzített módja van, a helyes és helytelen mozgulat közt gyakran szabatos nyelvi kifejezéssel tesznek megkülönböztetést.²⁸

²⁶ L. 4. jegyzet.

²⁷ A következő szakaszok elsősorban a különböző eszköz-ember vonatkozások jellegét [és a gyűjtött adatok jellegét] kívánják érzékeltetni, így például szemelvényekkel jelzik a szerszámokhoz kapcsolódó ismeretanyag terjedelmét, köreit, rétegeit, de nem szólnak arról, hogy ez a sokrétű ismeretanyag nem, kor, generáció, vagyoni réteg és hivatás szerint kinek milyen mértékben van birtokában Átányon.

²⁸ A szerszámok működését, mozgását az egyes eszköz-cikkeknél írtuk le és esetenként fényképsorozatokkal illusztráltuk. Sajnos, a munkamozdulatok rögzítésére, „kottázására” nem állnak rendelkezésre olyan jel-rendszerek, mint amelyekkel a tánc-kutatás már évek óta dolgozik. Ilyen jelölési rendszer kidolgozásának nagy akadálya, hogy a munkamozdulat az ember és a szerszám közös mozgása, nem viszonyítható egyedül az emberi testalkathoz. A

A munkálkodó embernek és szerszámának mozgásbeli egysége összhangot kíván a szerszám felépítése és a munkás alkata közt. Erre az összhangra való törekvés megmutatkozik az átányi szerszámhasználat számos finoman differenciált szabályában, munkafogásában. Az eszközökön a méretezés és beállítás eltérései jelzik, hogy használóik testarányaihoz igazították őket. A több kézben járó eszközök egy átlagos embertípushoz igazodnak, a sze mélyes szerszámok azonban közvetlen használójukhoz. A személyes szerszámoknak a II. fejezetben már említett méret és forma szerinti sokfélesége egy-egy eszköztípus keretében éppen ebből a testalkathoz, munkaszokásokhoz való érzékeny alkalmazkodásból fakad.

A gyáripar, a háziipar, de az átányi gazdaságok maguk is különböző méretű szerszámokat állítanak elő az azokat használó személyek kora, neme, testalkata, munkabírása szerint. Kapából pl. háromféle nagyságút szoktak vásárolni. Később a használát s a kopás a kereskedelem árukategóriái közé átmenetek több fokozatát illeszti, és a sort erősen bővíti lefelé a kicsire kopott kapákkal. A kaszapengék nagyságát újabban centiméterekben határozzák meg, öt centinként sorakoztatva egymásután a méretbeli kategóriákat. Azelőtt *marokkal* mérték az öregek a pengét s beszéltek 8, 9, 9 és fél markos kaszákról egészen 10 markosig.

Nagyobb szerszámok kal *haladósabb a munka*, de a nagy szerszám több erőt is kíván. Ilyenek a javakorú, teljes munkabírású férfit illetik meg; az asszony szerszáma kisebb, könnyebb, még kisebb a munkát inkább csak próbálgató gyermeké. Kisebb, szinte gyermekméretű szerszámot választ magának az öregember is.²⁹

munkafiziológiai kutatásokban jelenleg alkalmazott bonyolult eljárások (szinkronizált film-kamerák párhuzamos felvételeiből elvont háromdimenziós mozgásmodellek stb.) nem látszanak alkalmasnak arra, hogy segítségükkel tömegesen rögzíthessük és összevethessük a munkamozdulatokat — például szabatosan meghatározhatjuk egyes községek, vidékek vagy egyes személyek hasonló, sőt éppen azonos szerszámmal is eltérő munkastílusát (Vö. Methoden und Verfahren in der Landarbeitswissenschaft. Landarbeit und Technik. Schriftenreihe des Max-Planck-Institutes für Landarbeit und Landtechnik Heft 21. Bad-Kreuznach 1956.; Small Farm Implements. Prepared by H. J. HOPFEN and E. BIESALSKI. FAO, Roma, 1953 — mindkettő bő bibliográfiával).

²⁹ Az átányi gyerekek többsége akkor kap szerszámot a kezébe, amikor iskolahagyott lesz, ekkor kezdi tanulni a munkát. Az első komoly tanuló-munka a kapálás. Kis kopott fejű kapát adnak fiúnak-lánynak ilyenkor, s két-három évig is ilyenekkel dolgoztatják. A kapával egyidőben ismerkedik meg a gyerek a villával, ásóval és lapáttal is. De a fiúnak legnagyobb vágya, hogy hajthasson. Az ügyesebbnek apja már 12–13 éves korában kezébe adja a gyeplőt. Van apa, aki ugyanilyen korú fiúgyermekére már a szántást is rábizzá, miután maga fölbarázdált. Rendszeren azonban a tizenötödik év a második korhatár a gyermek munkaséletemben: ekkor kap új kapát s lesz belőle kapás, kap új villát s lesz belőle villás; komolyan ettől a korától fogva *lovazhat*. A lóhajítással egyidőben kezdi a gyerek próbálgatni a kaszát. Kopott kaszát kap először tanuló-kaszának, amit apja még maga kalapál meg neki. Amikor boldogul a fiú a kaszával, étkezéskor az apja a szedőkanalat is kezébe adja: „na gyerek, megpróbáltad a kaszát, máttul kezdve szehetel magadnak levest”. Tizennyolc éves korában azután a legénynek rendes kaszát vesznek, kaszás lesz maga is, s a szigorú apa is engedélyezi már ekkor a dohányzást. Az ilyen legény minden szerszámmal banni tud már, a személyes használatuakból sajátja van. Ilyenkorra már ereje is megmutatkozik s ahhoz méri, állítja be szerszámait, miket aztán használ, míg javakorabéli embernek számít. A leány ugyanekkor kapával, villával és gereblyével dolgozik. Tud banni az ásóval is, de az ásó inkább férfi kezébe való.

Az öregedés, az erő megfogyatkozása abban mutatkozik meg, hogy letesznek egyes szerszámokat, nem dolgoznak velük többé, így férfiak legelőször a kaszát. Amikor egy férfiembről azt mondják, hogy *nem kapál már se nem kaszál*, azt jelenti, hogy öregember. Másrészt kisebb munkabírású szerszámmal dolgoznak, például tanulónak való, kopott kapával.

A kapán és kaszán kívül más szerszámból kevésbé kínál a kereskedelem szabott méretű változatokat. A szerszámkészítő háziiparosok különböző méretű favillát árultak, nehezet a férfiaknak, könnyebbet az asszonyoknak-lányoknak. A falapátból is könnyebbet vett az a gazda, akinek házában asszonyok is dolgoztak vele.³⁰ De még a gyári készítésű vasszerszámok közül pl. villából is az asszonyoknak-lányoknak a kisebbeket, könnyebbeket keresik. Vizes vödörből 8 litereset használ az asszony-lány, amikor a férfi 10 litereset. Több gazdaságban, a magukszótte, általában négy vékás méretű zsákok mellett találni kisebbeket is. Az ilyeneket az asszonyok a család gyengébb alkatú férfitagjainak készítették, hogy kíméljék őket. Amíg a vizet cserépkorsóban vitték a határba, 3—5 literes példányok mellett a gyermeknek félliteres korsót vettek. De a szerszámokból is ismeretesek gyermeknek való példányok: így elsősorban a favillából, készült azonban gyerekostor s gyerek kezébe való seprű is.

Egyes szerszámok méretezése kiűt a korosztályok, nemek, változó munkabíráshoz igazodó nagyságrendi sorból. Nagyon erős embereknek különleges nagy szerszámok vannak. Ezek közé tartozik pl. a *fedőkapa*, amit csak kevesen használnak, a többség a szőlőt is kukoricakapájával, tehát rendes kapájával fedi-nyitja. *Emberölőnek* számít a 105 cm-es kaszapenge is. A gyári drótvillák ágai elpattanhatnak az erős legények kezében. Az ilyenek számára kováccsal készíttetnek erejükhöz szabott különleges teherbírású vasvillát (7/12. ábra). Így van az átlagos szerszámnyelekkel is, melyeket rendszeren faágból készítenek. Erős markú emberek kezébe azonban *húzott* (hasított faderék) nyelet adnak.

Egyes szerszámokat közvetlenül saját testéhez mér hozzá a munkás. A kapanyélnek például derékig kell érnie, ezért a nyelet beütéskor a használó testméretei szerint vágják el. A cséphadaró nyelét szintén magához méri a csépes ember — éppen homlokáig kell érnie. Így a kisebb termetű, rövidebb karú embernek rövidebb lesz a csépjé. Maga mellé állítja a kaszás is a kaszanyelet és bőven méretezett *sújtójából* annyit vesz le, hogy a koccs éppen derekához essen. A kaszapenge beállítását szintén a kaszás testéhez mérve történik. Ehhez a munkás bal vállára veszi a kaszanyelet s a koccsot a nyakához támasztja, jobb kezét pedig kinyújtja az előtte felfele álló penge sarkához. Végigvezeti ujjait a pengén s aszerint, hogy a kasza hegyét éppen eléri, esetleg el sem éri vagy egy íznyire beveszi a tenyerébe, válik alkalmassá a szerszám a gabona vagy széna, takarmány vágására.³¹

³⁰ A méretezés érzékenyen igazodott az egyes munkák igényeihez is. A nők számára például könnyű nyelet ütöttek a kapába, a borsó- és lencse-kapa nyelét azonban ennél az átlagos női méretnél is vékonyabbra, könnyebbre formálták a kisebb fejű szerszámmal végzett könnyebb munkához.

³¹ Amiképpen a kéziszerszámot, mely az ember erejével jár, az ő alkatához, képességéhez szabják, úgy az állat erejével működő igás szerszámokat is azok adottságaihoz méretezik, állítják be. Azokat a felszerelési tárgyakat, melyeket az állat testére adnak, magától értetődően szabják annak méreteihez. Így pl. az ökör alkatának megfelelő járomfejet keresnek, a lószerszámot a mindenkori ló testéhez állítják be csatolással. A kötőfék többféle méretben készül, több méretű az abrakostarisznya is. A patkót a kovács a ló körméhez szabja, sőt tekintettel van a ló szokásaira is, pl. arra, hogy milyen mozdulattal emeli járás közben a lábát.

Az igás szerszámok méreteiben általában három fő kategóriát különböztetnek meg, az ökör után, a felnőtt lovak és a csikó-lovak után való eszközöket. Az igaerőhöz igazodik a kocsi-szekér, az eke, borona, a *csúszó* (talajsimító) és a henger méretezése. Az ökörfogat után nagyméretű, súlyos szekeret fognak, de a szekérnél könnyebb kocsik is különbözőek lehetnek, elsősorban a kocsioldal hosszát illetően. A hat, hat és fél sukko kocsik kicsinek számít, csikó után való, lovak után hét sukko az átlagos méret, ami ennél nagyobb, már ököriga után jár. Ököriga

Változik a szerszám formája aszerint is, hogy használója jobbkezes vagy pedig *senye*, balkezes. A balkezesek, újból két csoportba oszlanak: a *valóságos senyekre* s azokra, akik jobb és bal kézzel egyaránt tudnak dolgozni, a munka könnyítésére váltják a kezüket.³² Az eszközök java mind két kézzel egyaránt működtethető. A kapa, ásó, villa, gereblye használatánál kívánatos is, hogy a munkás két kézre, váltakozva dolgozzék velük. Van szerszám, pl. az ásó, amelyik átváltható: kengyelét szükség szerint át lehet tenni az ásó jobb vagy bal felére a jobbos vagy balos munkához. Egyedül a kaszával nem lehet bal kézre dolgozni.

Aki csak félkézzel kapál *féloldalal* kapásnak nevezik. A kétoldalasság a munkák jelentős részénél előnyt jelent: kevésbé fárasztja az embert, bizonyos munkánál pedig egyenesen kívánatos. Szénarend forgatásnál pl. odafelé menet jobbkézzel fordítanak, visszajövet pedig ballal. Gereblyézéskor is *fordítani* kell a nagybögöt, odamenet a húzásban a jobbkéz vezet, visszajövet pedig a bal. Egyes munkáknál külön tekintettel vannak a balkezesekre: nyomtatásnál pl. egyirányban menve ráznak a jobbkezesek, akik balkezesek szembe jönnek velük az ágyás körül. A dohányfűzésnél is külön oldalon ülnek a jobbkezesek és külön oldalon a balosok. A munkába tanítás inkább *jobbos*, vagyis úgy történik, hogy a tanuló jobb kézzel tanulja meg vezetni a szerszámot, de tudjon lehetőleg *átvátani* balra is.

Az alkalmi balkezesség kívánatos és dícséretes tulajdonság, mit a közvélemény élesen elkülönít a *valóságos senyeségtől*. A valóságos *senye* nem illő dolgokat is végez, pl. bal kézzel szegi a kenyeret, bal kézzel eszik, bal kézben tartja az ostort, s a jobb-ban a hajtószárat; bal kézzel hajtja a röget, de bal kézzel vágja a dohányt is. Az igazi balkezes a kaszát is bal kézzel kalapálja, feni, csupán vágáshoz veszi jobb kézbe. Átányon nem akadt emlékezet óta ember, aki bal kézzel vetett volna. De élénken emlegetnek egy szomszéd községbelit, akit ezért több átányi megcsodált — még kocsiját megállítva is. Az igazi balkezesnek van egy-egy külön balkezes használatra formált ún. *senye szerszáma*, amilyen a 42. ábrán bemutatott *senye szekerce*; a dohányvágó késnek is ismeretes balkezes változata (13/4. ábra). De kitetszik a balkezesség az eszközök kopásán is. Egyes szerszámokon bal oldalt, másokon jobb oldalt mutatkozik erősebb kopás, ismét vannak mások, melyeknek mindkét oldala egyenlően kopott, tanúskodva használojának bal- vagy jobbkezességéről vagy pedig arról, hogy a kívánalomnak megfelelően mindkét kezével egyenlően használta őket.

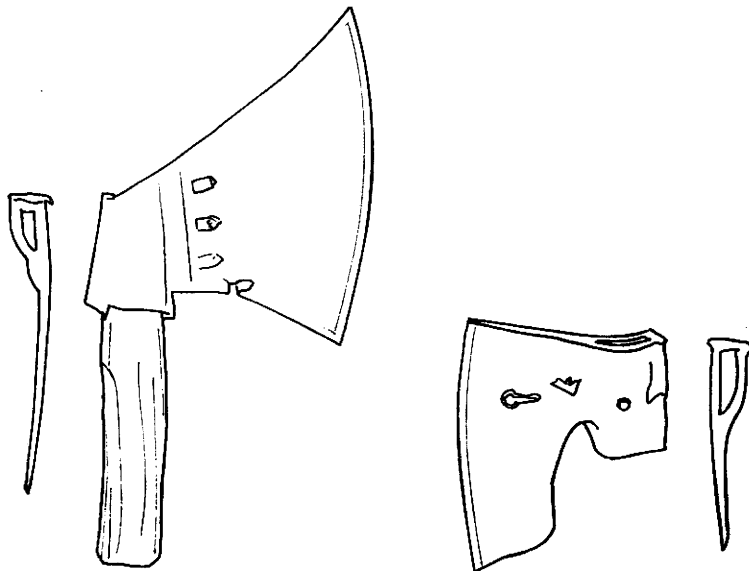
A munkamozdulat összehangoltsága azonban a szerszám beigazítása mellett alkalmazkodást kíván a munkás szervezetétől is. Az átányiak jól tud-

után használták a legnehezebb vasfogú faboronákat, ha a gazda lovakat tartott, esetleg évtizedeken át használatlanul hevertek. A tövisborona szélessége általában hét sukk, de készül másfél sukkal nagyobb is erős ígához. Csúszóból a hat sukkos számít átlagosnak a hét sukkos már erős ígához való.

Az eszköz alapmérete mellett módosítható az állatok igénybevétele — a kéziszerszámokhoz hasonlóan — a beállítással is. Az ekét ökörfogathoz úgy állítják be, hogy másfél sukkot *fogjon*, amikor lófogattal csupán egy sukkos a *fogatás*. A boronák munkáján, súlyán a rájuk helyezett nehezékekkel lehet változtatni. A csúszón, hengeren a munkás rajta áll vagy ül; ha azonban könnyíteni akar az állat munkáján, akkor mellette gyalogol. Könnyít a jószágon az is, ha például a csúszót, boronát rövidebbre kötik, elejét kissé felemelik s így nem teljes felületükkel érik a földet.

³² Az átányi lakosságnak mintegy 50%-a dolgozik két kézzel, tehát amint mondják *hun senyébül hun jóbul*, a könnyebb munkvégzés kedvéért, az igazi balkezesek számaránya alacsonyabb 10%-nál.

ják, hogy minden munka különösen akkor nehéz, mikor először kezdik az esztendőben — amíg *nekiáll a test a munkának*. Érzik a megerőltetést az izmok, bár az átányiak csontjaikhoz lokalizálják a fáradtság, munkaokozta fájdalom érzetét és így beszélnek: *még kezdjük, fáj minden csontunk*. A tenyér is érzékeny, míg meg nem kergesedik. Tavasszal a szerszámok szorításától hólyagot, sőt vérhólyagot is kap. De utóbb *mikor kaszálgatunk, meg kapálgatunk, még a tű se akarja járni*.

42. ábra. Jobb és balkezes ember szekercéje

Alkalmazkodást kíván a szervezettől minden új eszközpéldány is. Ha formájának, méretezésének csupán csekély az eltérése, akkor is át kell hangolni a régi darab használata során kialakult munkamozdulatokat. Új szerszámmal mindig nehezebb a munka, vallják az átányiak és panaszkodnak, ha véletlenül elcserélődik munkaeszközük és idegen, szokatlan példánnyal kell dolgozniok.³³

A test alkalmazkodásával, a munkamozdulat változtatásával ki lehet pótolni a szerszám hiányait. Akinek rövid a kapanyele vagy vsvillájának, lapátjának nyele nem hajlik a kívánatos enyhe ívben — nagyobbat hajol. Kaszálásban általában a penge beállításával szabályozzák a vágás mélységét. Akinek azonban túl kicsiny a szerszáma, rákényszerül, hogy *kezivel pótolja ki* — kitalja a kaszáját, bal kezét is előre nyújtja, nagyobb erő kifejtés árán így tud együtthaladni a többivel.

³³ Az egyes szerszámokkal végzett munka, különösen huzamosan végzett munka a testtartás és mozgás szükségszerű alkalmazkodása révén tartós, a szerszámegyedhez kapcsolódó mozgásbeli, kinezetikus emlékképet hagy maga után. A munkásember tenyerében, szervezetében mintegy ott marad a szerszám lenyomata. Ezeknek a mozgás-émlékeknek nagy jelentőségük van a szerszámok igen differenciált egyedi megkülönböztetésében, általában a szerszámok megformálásánál, beállításánál, jó és rossz szerszám elkülönítésénél. Többnyire munkamozdulatok próbálgatásával ellenőrzik például a formálás, beállítás helyességét.

Az átányiak úgy tartják, hogy „a szerszám az ember erejéből él, a szerszám a munkában való kifáradás oka. *De kihasznát minket ez a szerszám — hallani néha. De kibánt velem. . . elhajítjuk a kapát este, hogy a nyaka is eltörjön, meg ez lelje, meg az lelje.*

A fáradtság más-más jellegű minden munkánál — ezt megkülönböztetik az átányiak is és például az igénybevétel szerint különböző pihenő testtartást választanak. A fáradtság mértéke függ azonban a szerszámtól is, a munkás ügyességétől, gyakorlottságától is. A jó szerszám és a rossz szerszám közt éppen az a legfőbb különbség, hogy munkában az egyik kisebb s a másik nagyobb erő-kifejtést kíván. *Feli erővel dolgozik, akinek jó szerszámja van — pl. jó kaszája —, de amelyiknek rossz kaszája van, köpni se ér rá.* Hasonlóképpen a tanulatlan munkás is kelletlenül jobban kimeríti magát a tökéletlen munkamozdulatokkal. *A benne született régi gazdák enyhe gúnnyal beszélnek a kezdőkről, akik nagy erőfeszítéssel tartják az eke szarvát, pedig ha ekéjüket jól beállítanák, simán haladna szinte magától.* Kezdő munkások gyakori hibája az is, hogy túl nagy erővel szorítják a szerszám nyelét vagy helytelen beállítással, pontatlan élé-zéssel nehezítik saját munkájukat.

A túl nagy igyekezet mellett eltorzíthatja a szabályos munkamozdulatot a túl kicsiny buzgalom is, a munkás maga erejének kímélése a munka rovására. A kaszások közt akad, aki túl keskeny rendet fog s esetleg azt sem vágja le rendesen, a takarmányból a rend alatt zöldet hagy. Az ilyenre rászólnak: *tán tojás van a hónod alatt, ejtsd ki azt a tojást, hajítsd ki a karod jobban!*

Az átányiak tudatában vannak — megegyezően a munkalélektan tudományos megállapításaival —, hogy közös munkánál az azonos ütemű mozdulatok könnyítik a munkás dolgát. *Olyan az, mintha valami erő rántaná a karját — mondta egy gazda a közös kaszálásról, mikor egy ritmusra vágnak. Aki nem tud a másikkal együvé vágni, sokkal jobban elfárad. Rontja a többit is, de neki magának a legrosszabb.* Ezek a példák talán érzékeltetik, milyen sok változata lehet a munkamozdulatoknak, s az átányiak milyen finom megkülönböztetéseket tesznek e téren.³⁴

A munka által elfogyasztott erő megújítására — átányi felfogás szerint — a pihenés és az étkezés szolgál. Munkák szerint különböző, igen differenciált rendje van mindkettőnek. A legrövidebb pihenők a pászta, rend, barázda végén visszatérő megállások. Ilyenkor sok szerszám szerepe pár pillanatra megváltozik: a munkások a kapa, kasza, villa, gereblye nyelére támaszkodnak, a szántó az eke szarvára ül rövid megpihenésre (43—45. ábra). A pihenőhöz tartozik még az az út, mellyel a pászta, rend mellett visszatérnek az új munkakezdéshez. Legcsigázóbbnak például azt az aratásmódot tartják, amikor az arató a táblát két végén kezdi vágni, oda és visszaútban egyaránt kaszál, sőt esetleg körben halad — magától még a visszaút rövid lazítását is elvonja. A rövid megállások mellett kisebb és nagyobb pihenők tagolják még a munkanapot összehangolva az étkezés, szerszámélezés, gondozás, esetleg a jószág etetésének-pihentetésének szükségletével.

Előrelátó tervezés szabályozza az étkezések rendjét is. A füstölt hús vagy az ital beosztása, a csirkék ültetése, nevelése, esetleg a birkavágás az egymást követő munkák testi igénybevétele szerint van időzítve, hogy a legtöbb fáradtságot hozó időszakra jusson az a táplálék, ami a helyi tudás szerint a leg-

³⁴ Párhuzamként említjük a várongi részesaratók finom megkülönböztetéseit az aratási munkastílus különbségeiről, TAKÁCS LAJOS följegyzésében [Ethn. LXII (1951) 399—400].

több erőt adja az embernek s megfelel az évszak kívánalmainak. A legnehezebb munkákra — így kaszálásra, aratásra, hordásra például — a háziasszony szinte úgy készül föl, mint a családi ünnepekre.

A munka mozdulataiban nyilvánuló ember-szerszám kapcsolat keretében végül meg lehet emlékezni a munka okozta, szerszámok okozta sérülésekről.

43. ábra. Pihenő munkás kapanyélre támaszkodva

44. ábra. Az eke gerendelyén pihenő munkás

Több személyről is tudnak Átányon, akiket a túleröltetés nyomorékká tett vagy meg is ölt. A lakosság jelentős hányada szenved a túleröltetéstől szerzett, többnyire szemérmesen rejtegetett sérvtől. Véletlen balszerencse, elszakadó rudalló kötél, boglyáról való lezuhanás, megbokrosodó lovak mellett a szerszám okozta sérülés veszélye különösen az élezett, élükkel dolgozó eszközöknél jelentkezik. A kaszáról például azt tartják, hogy nem jó kaszás valaki addig, míg ujját élezés közben hétszer el nem vágta.

A szerszámoknak ezt a sebesítésre való képességét, élet-hegyét, veszedelmes súlyát használják föl a verekedők, akik valamely munkaeszközt emelnek egymásra. Fegyverül szinte minden nyeles vagy hosszúkás formájú szerszám jó, a vasvillától az ösztökéig.

I s m e r e t e k a s z e r s z á m o k r ó l

Ha nem írtenink a szerszámhó, vígünk vóna—mondják Átányon. Az a hozzáértés, amire a szólás céloz, igen széles körű. A gazda külön-külön ismeri minden egyes szerszámát, van bizonyos tudomása képességeiről és gyengéiről, használá-

tának lehetőségeiről. A szerszámokkal való bánásnak van azonban egy általánosított, az egyes szerszámegeyedektől elvont ismeretanyaga is, mely hagyományos fogalmazásban száll egyik nemzedékről a másikra. Ide tartozik a szerszámok készítéséhez használt anyagok igen differenciált ismerete, a szerszámok megformálásának és méretezésének hagyományos elvei, a szerszámok külön-

45. ábra. Pihenő munkások gereblye-, ill. villanyélre támaszkodva

féle munkakörülményekhez való állításának szabályai, a működésükre, teherbírásukra, kíméletükre, gondozásukra vonatkozó előírások.

Ez a szerszámokról való tudás voltaképp végigkíséri a munkaeszközök egész életét s részes a velük bánó ember mozdulatainak, viselkedésének kialakításában —, amint másfelől állandóan gazdagodik is a szerszámok körül szerzett tapasztalatokból. Vannak azonban olyan alkalmak, melyek különös hangsúlyt adnak a szerszámismeretnek s egybefoglalják, felsorakoztatják a máskülönb a hétköznapi munkájában szétszórtan érvényesülő szabályokat. Ilyen mindenekelőtt a szerszámvásárlás és a szerszámkészítés, -készíttetés, amikor anyag, forma, méret szerint egyaránt többféle lehetőséget kell mérlegelni. Egy kocsivásárlás például, melyre gyakran hozzáértő társakkal indul a gazda, a sokféle alkatrésze vonatkozóan a hagyományos anyagismeret s az egyéni tapasztalat alig áttekinthető hatalmas készletét, ellenőrző próbák sorát eleveníti fel.

A szerszámokhoz kapcsolódó ismeretek jellemzésére közreadunk néhány részletet az anyagismeretre vonatkozó gyűjtésből.

Fából az átányiak sokfélét ismernek. Saját határukon ugyan akác mellett voltaképp csak fűz, nyár, gledicsia s különféle gyümölcsfák nőnek — elvéve kőris, juhar — mesteremberek és vásároló háziiparosok azonban eljuttatják hozzájuk a kemény *erdei fákat* is, a fatelep pedig (korábban a Tiszán úsztatott

tutajok) a fenyőfát. Az egyszerű puhafa, keményfa megkülönböztetés azonban csak ritkán elég egy szerszám anyagának megválasztásához. Általában több kívánalmat kell egyeztetni: a kaszanyélnek például erősnek, szívósnak, mégis könnyűnek kell lennie. A nyárfa, topolyafa látszólag megfelel e követelményeknek, színe is szép fehér, még sem válik be, mert a *kaszakarika* s az ék nagyon összehúzza, a *makkján* hamar pusztul. A megoldást a gyertyán s a jávorfa hozza, mely szívós is, nem túl nehéz és szilárdan megáll a kaszakarika alatt. Némelyik eszközön fafélék egész sora található. A jó kocsikerék agya pl. *erdei fa* bükk, tölgy vagy cser, küllőit akácból faragják, talpának legalkalmasabb a kőris.

A fa szilárdsága szövetének szerkezetén *szálain* múlik. Szálak mentén hasítható a fa akár szerszámnak, akár pallónak, akár tűzrevalónak. A jó szervezőkészségű vezetőt azzal dicsérik, hogy *szálán vezeti a munkát* vagyis simán, zökkenőmentesen, amiként a fejsze is simán halad szála mentén a görcs nélküli fában. Szálai mentén azonban hasadhat a fa akkor is, amikor nem kívánatos. Görbevonalt alkatrészek (pl. lőcs, szántalp, trágyahordó saroglya oldala) kifaragásának ezért alapelve, hogy *ne vedd ki szálából*. Olyan fadarabot kell választani, melyben a szálak a tárgy alakjának megfelelően futnak. A hasadás, repedés szempontjából leginkább veszélyeztetett alkatrészeket *sűrű fából*, legszívesebben tömött szálú gyökérdarabból készítik, így a rudalókötéltre való csigát s a szalmahordó kötélre kötött *csülköt*. Fajtája mellett a szálak sűrűségét, szerkezetét befolyásolja az is, hol nőtt a fa. Az akácok között pl. erősebb a homoki, mint a fekete földi és becsesebb az erdőben nőtt, mint amelyik magában vagy árokparton, mezsgyén sorban fejlődött. Az erdőben csapatosan jobban kinyúlik a fa, vénen is vékonyabbra marad, tömöttebb, keményebb a szövete.

Jellemző egy-egy faanyagra, hogy hogyan hasad. Az akácot például azért nem szeretik kocsirúdnak, mert *mindig olyan élesre törik, mint a bicika, könnyen megöli a jószágot* — a nyírfa viszont csonk nélkül törik. Keréktalpnak sem válik be az akác, bár különben kemény, szilárd lenne, de a ráfhúzás erős feszítése alatt gyakran *szakállt vet*, belső sarkai szála mentén lepattannak. Még a kevésbé hasadó fűzfánál is tekintettel vannak a szálirányra s a gereblyefogakat mindig *keresztben*, a fűzfaszál irányára merőlegesen ékelik be.

A fémeket — a faféleségekkel ellentétben — inkább a kész szerszámok használójának s nem a készítőnek a szemszögéből ismerik az átányiak. Keménysege szerint válnak el itt is a fokozatok az acéltól a *félacéln* át a puhább vasakig. Acélből van a kasza, abból kell lennie a késnek is, félacélnak mondják a kapát, ásót, lapátot, vas például a patkó és a ráf. Minőségükről leginkább az élezés, reszelés, kalapálás művelete s a használat, a kopások adnak közvetlen tapasztalatot. Efféle próbákra vásárlásnál nem lévén mód, más módszerek használatosak a minőség megállapítására. Kaszavételnél sokan nézik a penge színét, azt keresik *ami kíkés színt játszik, kíkés színt kap*, mások hegyét, nyakát megfogva összenyomják s azt tartják *ha hullámot hajít, nem jó*. Legáltalánosabb azonban a vaseszközök megcsendítése, hangjuk vizsgálgatása. Kőhöz, vashoz ütik a kaszát s ujjvégére függesztve figyelik, *hogy adja ki a hangot*. Kapát, fűrészt, fűröt szintén megcsendítenek, *a jó vas az cseng, a nem jó az tompán szól, pufog mint a bádok*. A túlkeménynek *nagyon haragos éles* szólása van.

A fémek minősége a hő hatására módosul. Azt tartják, még a nyári éles nap is árt a jó acélnak, azért rejtik el délben a kaszapengét. A kaszaverő kalapácsot sokan nem merik köszörülni, nehogy a felmelegedéstől kilágyuljon —

inkább hozzádörgölik éles tárgyhoz, beton kútnak az oldalához. Külön perzselő villára is azért van szükség, mert a vasvilla, ha tűzbe rakják, meglágyulna. A túl keménynek bizonyult kaszapengét úgy próbálják lágyítani, hogy szoknya korcát bepétrózzák, végigcsavarják a kaszán, mikor a rongyon a petró végigég, meglágyul annyira, ki lehet kalapálni. Így próbálnak javítani a túl kemény fűrészen is. A meleg mellett hat a fémekre a hideg is. Fagyban óvatosabban bánnak a fejszével, mert könnyebben elpattan. Ilyenkor még a kocsi tengelye is eltörhet, köves úton elkapja az ütés a csövit, hideg időbe úgy elnyírja, úgy eltörik, mintha elfűrészelték volna.

Az eszközökhöz kapcsolódó ismeretanyagnak az összegyűjtése és önálló elemzése — azontúl, hogy gazdagabbá teszi az eszközhasználat képét — többféle tanulságot is adhat. Megmutatja, mennyire tudatosak a szerszámokkal bánás fogásai, milyen mértékben rendszerezettek a hozzájuk kapcsolódó ismeretek. Érzékeltetik, hogy a munka, a szerszámhasználat sok konkrét tapasztalatából milyen mértékben vonnak el az átányiak általános szabályokat, pl. mechanikai törvényszerűségeket, milyen mértékben építenek elméletet tapasztalataik fölé. De az ismeretanyag nemcsak azt mutatja meg, hogyan látja, mi módon fogja fel a parasztember szerszámainak felépítését és működését. Az ismeretanyagnak aktív szerepe is van: irányítja a szerszámok készítését, beállítását, működtetését, gondozását. A szóban megfogalmazott, szabályokba foglalt ismeretanyag így az egyöntetű, folyamatos eszközhasználat egyik összetartó pántja és az eszköz kultúra továbbhagyományozásának jelentős formája. Az ismeretanyag jelenti egyébként az egyik szintet, ahol új elemek szivárognak az eszköz kultúrába, ahol a változás folyamata megragadható. Kifejezetten hiedelemszerű, a hitvilágra utaló magyarázatot, előírást az eszközökre vonatkozó átányi tudásban nehéz volna találni, de a tapasztalat által igazolt szabályok megfogalmazása, kifejezőmódja gyakran régi szokásokra, kalendáriumi rigmusokra, iskolai versekre vezethető vissza. Azt a racionális előírást például, hogy szerszámnak való fát a nedvkeringés megindulása előtt célszerű kivágni, az a mondóka köti határidőhöz, mely szerint *Fábián és Sebestyén napján, ébred a nedv a fák alján*. Az ismereteknek ezekhez a régibb rétegeihez járul újabban az iskolai oktatás, a gazdasági szakirodalom, a kereskedelmi propaganda és a gyárakban végzett időszakos munka révén érkező új tudásanyag.

É r z e l m i , e s z t é t i k a i s t b . m o z z a n a t o k a z e s z k ö z h a s z n á l a t b a n

Pusztán a gazdálkodás szükségleteivel nem magyarázható meg az átányi eszközhasználat valamennyi részlete. Már az eszközök formájában vannak olyan vonások, amiket nem indokolnak a munka követelményei. Tartósabb és erősebb lenne az akácfanyél, sok átányi kapába mégis gyöngébb, de szép piros gyümölcsfaágat ütnek. A kaszanyélre metszett cifrázás vagy a hámat szegélyező bőrcsipke nem teszi közvetlenül eredményesebbé a munkát. A felszerelés arányait sem pusztán a szükségletek számbavétele szabja meg. Egyes területeken, úgy tűnik, az eszközbeszerzés messze túlszalad a célszerűség mértékén.

A munka s az eszközök gondozása, ápolása lépten-nyomon példával szolgál szerszám és gazdája személyes kapcsolatáról — a jó szerszám megkülönböztetett megbecsüléséről, szinte becéző kíméletéről. Ősről maradt eszközök elhalt elődök emlékéért hordozhatják, de a maga vette-készítette szerszám is emlékez-

tetheti gazdáját élete folyására. (A tárgyegyedek korábban többször említett élettörténetét is ezek a személyes emberi kapcsolatokból lerakódó emlékek teszik színessé.) Ha pusztán a hétköznapi beszédet figyeljük, fordulataiban a szerszámok lépten-nyomon eleven lényekhez hasonlóan szerepelnek, mintha állatokhoz vagy akár emberekhez hasonlóan testrészeik, mozdulataik, sőt érzéseik, személyiségük lenne.

Emberek és tárgyak személyes kapcsolatáról az eddigi néprajzi irodalom is közölt megfigyeléseket, általában életképszerű ábrázolásban. A kérdés azon a ponton merül fel: van-e mód ezeknek a megfigyeléseknek a rendszerezésére? Egy-egy parasztembernek saját szerszámaihoz való kapcsolatába sok személyes motívum, egyéni esetlegesség játszhat közre, de ezekben a kapcsolatokban — a célszerű gazdasági előírásokon túl — mégis sok közös állásfoglalás érvényesül, mely éppúgy jellemző az adott helyi kultúrára, mint a többé-kevésbé különböző szerszámegyedek azonos felépítése. E közös beállítottságok meghatározására kellene módszerrel találni, s az egyéni variálódás szabályszerűségeit feltárni.

E feladat megoldására eszközt kínálnak az újabb néprajzi érték-vizsgálatok. Fogalomrendszerünkkel mintegy egységes koordináta rendszerbe illesztve írható le a fentemlített jelenségek nagy része.³⁵

Az érték, CLYDE KLUCKHOHN meghatározása szerint, egy egyén vagy bizonyos csoport által elfogadott elvont, tartós normákat (standards) jelent, melyek a közvetlen szükségletek és múltó helyzetek ösztönzésén túl irányítják viselkedését. Az értékek konkrétan mindig megnyilvánulnak az egyének beszédében és viselkedésében — illetve abban, amit nem mondanak, nem tesznek. Szelektáló irányítást adnak a benyomások felfogásához és a cselekvési alternatívák közti választáshoz. Ezek az irányulások (orientations) lehetnek tudatosak, szóban megfogalmazottak vagy csupán a viselkedés visszatérő törekvéseiből elvonhatók.³⁶

A jelenlegi kutatás főként azokra az általános elvekre irányul, melyek az értékrendszernek mintegy a legmagasabb szintjét képviselik és egy-egy kultúra egész jellegének az értelmezéséhez, „értékprofiljának” megállapításához használhatók. Ezekről meglehetősen távol állnak és mintegy az értékrendszer elemi részecskéinek tekinthetők azok a normák, érzelmi hangsúlyok, amelyek például egy díszes lószerszám megszerzésénél, vagy az őstől maradt eszköz megbecsülésében nyilvánulnak meg. De ezek a szerszámhasználat gyakorlatias rendjében érvényesülő érték-mozzanatok beilleszkednek az értékek általános hierarchiájába, mely mint sajátos „dimenzió”, „szektor” a kultúra valamennyi területét átfogja. Az egyes érték-mozzanatoktól a kutató így elindulhat az értékek általános rendszerének feltárása felé. (Kevésbé elvontan, egyszerűsítve: az a takarékos gondosság, nem egyszer személyes gyöngédséggel átszínezett ragaszkodás, ami a parasztembert szerszámaihoz köti, beilleszthető a világkép, erkölcsi normák, személyiség-típus stb. általános rajzába.)

³⁵ Valamint sok más, a fentiekben nem említett mozzanat. Az átányi kapák rövid nyele, ill. az átányiak előszeretete a rövid s ellenszenve a hosszú nyél iránt például szintén olyan választást fejez ki formai alternatívák közt, amibe érték-tényező is belejátszik.

³⁶ KLUCKHOHN, CLYDE: The Study of Values. In: Values in America. Ed. by DONALD N. BARETT.) Notre Dame, Indiana 1961. 17—45.; Vö.: RUDOLPH, WOLFGANG: Die amerikanische „Cultural Anthropology” und das Wertproblem. Berlin 1959.

Az értékmozzanattal az eszközöket gyűjtő etnográfus lépten-nyomon találkozik a tárgyak megszerzésénél is. Általános tapasztalat, hogy egy-egy tárgy nemcsak a pénzben könnyen kifejezhető anyagi értéket jelenti gazdájának. Számos szép eszközpéldányt gazdájuk ragaszkodása miatt nem hozhattunk a múzeumba. De a Gyűjteménybe került objektumok között is több olyan akad, amelyik szép példával szolgál az egyes eszközökre ruházott „személyes értékekről”. (Az ilyen személyes érték egyedi jelenség ugyan, de általában a csoport által közösen vallott, vállalt, értékek sajátos vegyülete, változata

Két ostort idézünk például. Az egyik, 56.32.136 lelt. számú *négyellős ostor* R. I. egykori nagygazda házából való. Az ostor mintegy jelképe lett a ház tragikus pusztulásának: a háborúnak, mely elvitte a négy szép ökröt, amihez az ostor szolgált, majd egyetlen kedves fia halálának, aki az ostort használta és baleset áldozata lett. Egy jó karban levő négyellős ostor, mint ez a példány is — jelentős értéket képvisel, a gazda azonban, a többi tárgy közül kiemelve, ezért nem akart elfogadni ellenértéket. Az ugyancsak súlyos történetet, nemzedékek sorsát hordozó 60.33.110 lelt. sz. felezett négyellős (melyet már tudatos múzeumpártolás juttatott a gyűjteménybe) könnyekre indította a ráemlékező átányi férfit. Eredetiye, a négyellős ostor apjái volt, ki mint egykori béres, avval kereste kenyerét. Fiatalon meghalt, özvegye a négyellőst gondosan őrizte s mikor két fiúgyereke bojtársorba került, két karikást csináltatott belőle. Az egyik az idők folyamán elkallódott, a másikat a gyűjteménybe kerüléséig használta gazdája, mint gulyás.

Ennek a két családnak a története egyedi jelenség s az is, hogy két ostor mintegy a családi sors tanújaként ilyen megkülönböztetett, szinte jelképes szerepet kaphatott. Az azonban már nem véletlen, hogy ez az emlékezés éppen nagyértékű, személyes használatú, szíjből font ostorokhoz kapcsolódott. Ezek az ostorfélék az eszközök megbecsülését, „rangját” megszabó hagyományos átányi értékelésben magasan állnak — kevésbé rangos társaiknak nem juthatna ilyen megkülönböztetett kegyeleti érték, nem válhatnának ilyen fontos személyes emlékek őrzőivé.

Olcsó, rövid életű, alacsony szerepű eszközök esetében adatközlőink nem egyszer szinte azon is megbotránkoztak, hogy ilyen rangtalan tárgyak múzeumba juthatnak. Az egész család hangos nevetése kísérte például azt az istállóban használatos *óli seprűt*, mely átányi szemmel szokatlan és illetlen módon a konyhába került: *te se jössz be ide többet hitvány óli seprű.*

Maga a tárggyűjtés, mint a fenti példák is mutatják, szinte kísérletsorozatnak bizonyult az eszköz és gazdája közti érzelmi relációk vizsgálatára, mondhatnánk mérésére. Egy idős gazda megkönnyezte farámás boronáját, amikor elhoztuk tőle: ritkán használhatta ugyan, de, mint *nagyapai örököt* takargatta, fogait maga élezte, ápolta. Egy idős asszony, aki a gyűjtők iránti figyelemből vált meg csupán szokott morzsoló törökjétől, évek múltán is siratta, hiányolta eszközét, úgy érezte, *mintha csak a kezét adta volna oda*. Az is előfordult, hogy az egykori gazda megszemélyesítve szólongatta húcsúzásnál kedves eszközét: *mos má elmész kisbaltám, nem viszlek többet.*

Egyes adatközlők általánosítva is beszéltek erről a szerszámokhoz való ragaszkodásról. *Egy jó szerszámot az ember nem felejt el soha. Mert nálunk parasztoknál azt mondja az ember, minden jó, ha jó a szerszám. Aki jó munkás ember, annak legfontosabb a jó kasza. . . Legtöbbet emlegetik a jó kasza pusztulását: vót egy nagyon jó Hangya kaszám, de az olyan vót, jobban fogta a mezőt (füvet), mint a lucernát. Az feli erőbül dolgozott, ha magátul nem is ment. Kimen-*

tem kaszálni, osz csak egy heretuskóba akadt meg, kettépattant. Mikor egy olyan drága szerszám elpusztul, megfájul ugye az ember szíve. . .³⁷

A szerszám s gazdája közti személyes kapcsolatba belefoglalnak esztétikai mozzanatok is *Ékesség a szép szerszám* — hallani Átányon a választékosan fogalmazott megállapítást. S valóban, a gondos gazda, igyekvő mester mind arra törekszik, hogy a kezében forgó, illetve kezéből kikerült szerszám átányiasan szólva *csinos* is legyen. A szépség, csinosság nem a külső cifrában mutatkozik elsősorban, hanem egybeesik a jósággal, használhatósággal, alkalmassággal. A csúszo (talajsimító) például akkor szép, ha egyenes, *ha kajsza, nem szép, de nem is jó, mert félre húz.*

A csinoságra való törekvés azonban gyakran az alkalmasság, használhatóság követelményeinek kielégítésén túl, sőt kissé annak rovására is érvényesülhet. Ezért kerülhet — a már említett példa szerint — gyöngébb, de szép piros gyümölcsfanyél a szerszámba. Pásztoremberek botnak különösen kedvelik az olyan fát, amelyik megpállítva *szép rózsásan veti le a héját*. Kőrishából azért hecses a kocsi, mert a kőris *gyönyörű szép fehér, akár a hattyú*. Ugyanolyan erős lenne a magvas kenderből készített kötőfék is, szép fehér színe miatt mégis többen az értékesebb virágos kendert választják hozzá. Az esztétikai mérlegelés nemcsak a tárgyak látható, tapintható tulajdonságaira terjedhet ki. A kocsi jó tulajdonságaihoz csinos állása mellett pl. hozzátartozik, hogy *szípen kepel a tengelyi*. A kovács megkérdezte a tengely beszabályozásakor: *no, pattogjon-e a kocsi? Pattogjon* — felelte a gazda — *már kilométerről meghallják, ha jövök* — bár ez a fajta beállítás a tengely gyorsabb kopásával jár. A hangjukkal szolgálatot tevő kolompok s kivált a csengők *szólásának* megítélésére különösen kifinomult esztétikai normák vannak. A jó csengőnek éles, messzehangzó, hosszan csengő hangja van. A korábban bosnyák árusok által Átányra hozott *törökmeggyfa* pálcák esetében arra is idézhető példa, hogy szép színe mellett a fa jó illatát is értékelték.

Tudatos díszítés az átányi eszközökön viszonylag ritkán található. Egyidőben a községben divatba jöttek a cifrán esztergált *karikás kaszaüllök*. Került a gyűjteménybe karcolással, választóvizes sárgítással díszített szarutokmány s cifrán faragott fatokmány is. Különösen díszes egy kaszanyél, melyet egy pataki gimnáziumból hazakerült gazdagyerekek vettek, hogy nagyobb kedve legyen a paraszti munkához. Makkjánál, a koccs beillesztése mellett indázó virágokat, geometrikus sordíszítményeket róttak bele. Hasonló dúsabb-szegényesebb cifrázást korábban kiváltképp fiatalemberek metszettek kaszájukra. Ezek a díszítések különösen rangos szerszámféslesekhez — a fenti példákban a férfiember legtöbbször értékelt személyes szerszámához, a kaszához — kapcsolódnak. Az említett esetek között láthatunk példát arra is, hogy a díszítés megnövelvén a tárgy becsét, kivonja azt a mindennapos használatból — a karikás kaszaüllöt például nem igen vitték a határba, csak otthon az udvaron dolgoztak rajta, a cifra tokmány mellett is használták többnyire dísztelen hétköznapló példányt.

Mesteremberek munkáira részben a megrendelőnek való kedveskedésből, részben saját ügyességük megmutatására kerülhet cifrázás — mindig ráadás-

³⁷ A szerszám megbecsülésébe a gazdájának tett jó szolgálat mellett nyomatékosan beleszámít a másoknak végzett munka is. Egy 1848-ból datált, szépen kovácsolt szénavágót például azért nem adott el gazdája, mert „az egész zug ezt használja”. Ugyanígy nem szerezhettük meg a korábban már említett heremag-rostát, mivel az egész község használta mint egyetlen példányt.

ként. *Cifraság nem vót szóba se, a maga kedvibül csinálta, hogy ütet azír dícsérik* — mondták egy mesteremberről, aki 1960 tavaszán a megrendelt kapuoszlopra ráadásként szép nagy tulipánt is faragott. Véséssel, faragással díszített kocsik, kocsialkatrészek, talicskák, kendermunkáló eszközök, szerszámnyelek stb. tanúskodnak erről a mesteremberi díszítőkedvről.

Több szerszámféleségnél kialakult a köznapló, kevésbé kímélt mellett a jobb, csinosabb, becsesebb, sőt esetleg kifejezetten *pimpóba való*, parádézásra szánt példány használata. A maga metszette vessző ostornyél mellett ott van a bolti *lengenád* parádés ostor ünnepre, ékességül a legénynek, a köznapló, nyüstitülődő lószerszám mellett *pimpóba a kúcsos szerszám* éppúgy, mint embernek az ünneplő gúnya. Ilyen a ritkán használt *szaladozó bricskakocsi* is sárhányójával, féderes ülésével, hántott vesszővel befont és színesre festett oldalával, *pipaszár* vékonyságú küllőivel. Ezeket a különösen pompás, díszes darabokat csak nagy ritkán használták. A gyűjteménybe került parádés lószerszámról mondta gazdája: *szinte azt mondhatom, ez csak szökőévbe vót rajta a lovon — lakodalomba, szüreti bálkor, vagy ha vásárba elmentünk lesködni. De akkor se mindig: ha eső vót, azé nem tettük föl, ha por vót, azé nem.*

A gazdasági fölszerelésnek ezeknél a díszes darabjainál, melyeknek a tényleges gazdálkodásban már jóformán semmi szerepük sincs, találjuk a leg-túlzabb beruházások példáit. Az imént említett parádés lószerszámról mondta gazdája, kezdő gazdacember *egy jó tehén árát* adta, bár újonnan épített házában a vásárláskor még alig volt bútor. Nagy áldozatokat hoztak a gazdák egy-egy különösen szép hangú csengőért is, volt példa, hogy egy egész lószerszámot odaadtak érte. Egészen 1959-ig egy példányt sem tudtunk belőlük megvenni, annyira kedves volt gazdájának valamennyi. *Ez becses — mondta az egyik gazda — ha megőrzi az ember, firul-fira marad. A villa, a gereblye helyett lesz másik, nem marad fönn, de a csengőről még az unoka is megemlegeti a szépapját.*

A z ember megítélése szerszámai alapján

Abban a hagyományos világképben, ami szerint az átányiak elgondolják az ember rendeltetését, kötelességeit, és megítélik embertársaikat, központi szerepe van a munkának, gazdálkodásnak. A „jó életről”, az igaz és eredményes emberi életről alkotott képbe beletartozik, hogy a gazda a reá szállott földet megőrizze, gyarapítsa és gondját viselje, — megadja neki, amit kíván: munkát, trágyát, jó vetőmagot. Beletartozik, hogy jól gondját viselje egész házanépének, családjának és jószágainak egyaránt. Az átányiakról is el lehetne mondani, amit *R. Redfield* — különböző tájak és korok paraszti társadalmából vett példák alapján — a paraszti világkép egyik általános erkölcsi alaptételeként próbált meghatározni: „bensőséges és tiszteletteljes ragaszkodás a földhöz, az a gondolat, hogy a földművesmunka jó és a kereskedés kevésbé jó, valamint a termelő szorgalomnak, mint fő erénynek hangsúlyozása. . . józan állásfoglalás a munkát illetően, a földeken végzett hosszú és kemény munka elégedett vállalása.”³⁸

A munka a földeken, a kertekben, udvarokon a közösség szeme előtt folyik. Közös az időbeli rend: tavaszi szántásban például szántó-vetőkkal van tele a határ, minden gazda láthatja, ki hogy halad, milyen munkát végez.

³⁸ REDFIELD, ROBERT: Peasant Society and Culture. An Anthropological Approach to Civilization. Chicago 1956. 112—113.

Az utak mentén a parcellák sorra mutatják, gazdájuk miképpen dolgozik, ki késett el, ki jár elől. De nyitottak az udvarok is, a férfiak felkeresik egymást az istállókban, a jószágot pedig közös nyájukban naponta végighajtják a falun.

A munkában való ügyességet, helytállást közvetlenül összemérhetővé teszik a közösen végzett munkák. Ezekben gyakran mutatkozik a vetélkedés, versengés mozzanata. A kapások közt büszke, aki elsőnek ér a *pászta* végére — aki elmarad, csúfolódó szavakat kap. Közös kaszálásban a legények igyekeztek *kivágni egymást a rendből* — megelőzni s megszégyeníteni a másikat. A munka üteme mellett szem előtt van a munka eredménye is: ki milyen rendet vágott, milyen tarlót hagyott.

De a munkában bizonyos módon vetélkednek azok is, akik nem szorosan egymás mellett dolgoznak. Emlegetnek egykori gazdákat, akik kora hajnalban a határba készülve bedugták az istálló ablakát, nehogy a szomszédság meglássa a világosságot és esetleg megelőzze őket. A hajnali derengésben induló gazda az utóbbi esztendőkből is figyelte az út porát: van-e már kocsinyom, megelőzte-e valaki a zugról. Emlegetik, milyen rossz érzés volt hordásban későre maradni: az utak már kiürültek, alig jött szembe kocsi, egyre szégyelni valóbb lett az elkésett munka. *Redfield* olyan parasztembereket ír le, akik úgy oktatják kemény munkára fiúkat: ezáltal élhatsz meg, ezzel szerzed meg az emberek becsülését, így teljesíted az istenek akaratát.³⁹ Átányon a munkavégzést a gazdasági célszerűség mellett szintén folyamatosan átszínezik a társadalmi presztízs és az erkölcsi kötelességérzet motívumai.

Ebben a rendben, mely a „termelő szorgalmat” tekinti főerénynek és a nyíltan, egymás szeme előtt végzett munka alapján ítéli meg az embereket, fontos szerep jut a munka eszközeinek is az egyes emberről való vélekedésben. A jó vagy rossz, átányi normák szerint vagy azoktól elütően formált szerszám, a felszerelés összetétele és gondozottsága egyaránt alapot ad dícséretre vagy elmarasztalásra. *Meglátja azt a másik, hogy milyen a szerszám* — mondják. Számon tartják, ki tart szigorúan rendet, s dolgozik jó és csinos szerszámmal, s ki nézi csupán azt: *akármilyen csak meglegyen* — mert az emberek közt sok a különbség. Ezekben a megszólalásokban, csúfolódásokban, elismerésekben voltaképp az a „társadalmi kontroll” működik, amely az eszköztípusok egyöntetű használatán, a felszerelések hasonló felépítésén őrködik (vö. II. és III. fejezettel). Ugyanazok a munkákkal, eszközökkel, felszereléssel kapcsolatos értékelések érvényesülnek itt az emberek megítélésében, melyeknek az egyes ember választásait irányító működéséről az előző szakasz adott vázlatot.

A rossz szerszám különösen közös munkában hozta szégyenbe gazdáját, rossz kaszával például elmaradt a többi arató mögött (vagy igen nagy erő kifejtésre kényszerült). A közös kaszálás megmutatta azt is, kinek milyen a kasza-üllője, kalapácsa, hogy ért a kalapáláshoz. Közös famunkánál szintén elvált, kinek milyen a felszerelése. M. J. emlékezett például arra az időre, amikor mint napszámosok fát vettek ki az uradalomban. *Nekem S. G. vót a cimborám, nagyon jó kezbeli ember vót, az is jó szerszámmal állt ki, én is. Nektek jobb helyen vót — mondták a többiek. Fenét, jobb szerszámunk vót, meg ügyesebbek vótunk. Ilyen helyen megmutatkozik, kinek minő a szerszámja, meg hogy hogy ért a szerszámhoz.*

Sok rossz szót idézhet fel a szerszámokkal való rendetlen bánás, a hanyag gondozás. A lószerszámról is *megítélik* a gazdát, ha nem varrja meg pl. csak

³⁹ REDFIELD, R.: i. m. 113.

dróttal összeköti, *ammá nem szíp. Tisztes legyen a szerszám, ne legyen csimbókos a kötőfék, az elnyűtt szíjazatot varrja meg, arra még nyárban is kell lenni időnek.* A hanyagság megmutatkozhat a saját készítésű szerszámok megformálásában, az állástalan seprűben, a nehéz, rosszul beállított gereblyékben, a görcsös, csiszolatlan szerszámnyelekekben.

De a gazda gondosságának, rendszeretetének kiváltképpen a kert, az udvar a tükre. *Jószágrul, udvarrul, rakománytartásrul ítélik meg a gazdát — hallani. Az udvarrul is meglátszik, hogy miféle ember. . . a terhánynak szerteszéjjel a szerszámja, szanaszíjjel elhányják, ahun dógozik, otthagyja, eszi az idő.* Az idegen útonjáró, aki csak az udvart látja, abból is fölismerheti, milyen a gazda, ha az udvaron rend mutatkozik, biztos, hogy a szerszám is rendbe van, de ahol az udvar fel van fordulva, akkor biztos mindenfelé rozsdás szerszámba bukdosik. Régi gazdaembereket emlegetnek, akik egyetlen szál elhullott szalmáért felseprették az egész udvart, kertet, s ha gyom ütötte fel a fejét, nem engedték kitépni, nehogy a földet is felszakítsa — *addig kellett sendergetni — emlegetik — míg kicsavarodott a földből.*

Sokat nyom a latba a felszerelés teljessége. *Annál illetlenebb nincs, mint mikor az ember mindig máshoz szorul — mondják egybehangzóan, vagyis nem kielégítő a felszerelése és állandó kölcsönkérésre van utalva.* Az üzemszervezés hagyományos mértékei, melyek kitűzik, mennyi földbirtokhoz, emberi munkakerőhöz, milyen állatállomány illik, megszabják a felszerelés arányait is. *Elérte magát, utolérte magát — ezzel a kifejezéssel azt jelölik, hogy megvan a földbirtokhoz szabott állomány s a felszerelés, gazdasági épületek.*⁴⁰ Gazdaemberek, eljövendő évek beszerzéseit tervezgetve pontosan tudták, milyen darabok következnek egymásután, milyen nagy eszközöket kell átcsereálni, *akkor elmondhatom az én koromba, most már halálomig nem kell olyan nagyobb darabot venni.* A felszerelésnek ez a teljessége, a jó kocsi, jó lószerszám, jó talajművelő eszközök, az utóbbi években már vetőgép is — szerzett elismerést a gazdának.

A fogathoz, lóhoz kapcsolódott az a két eszközcsoport, amelyben a gazdasági felszerelés területén legtöbb mód volt a pompára, a jómódú megmutatására, az egymással való versengésre: a lószerszám s a jármű, a kocsi. Egy-egy szép új kocsinak híre futott az egész községben, emléke éveken át fennmaradt. *Óreg K. bátyámuramnak zöd jászkocsija vót, az is nevezetes vót a faluba, most is emlékszem a szólására. . . Rátarti, jómódú gazdák három-négy évenként átcsereálték a kocsijukat, hogy mindig újon járhasanak.*

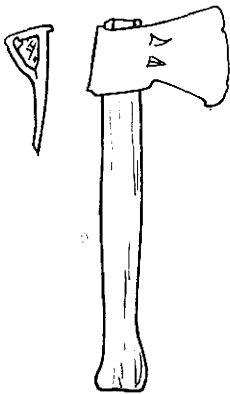
A gazda legfőbb büszkesége a jófajtájú, jójárású ló volt — a ló szépségét emelte ki a szép szerszám. *Többet mutat a ló szíp szerszámba, — mintha a menyasszonyt felőtöztetik szípen, nem olyan, mint abba, amibe mázolni szokott. Még a ló is büszkébben jár. Szinte egymás ellen tört az ember a lúval, meg a szerszámmal — emlékezett vissza egy gazda a két világháború közti időre, mikor csaknem esztendőnként felkaptak valamilyen újítást, újfajta díszítést s vetélkedtek a tükrös, kúcsos, villás-nyakszíjjas, gombos szerszámokkal.* Az egyik faluszerte megbecsült gazdáról mondták, hogy *már egy kilométerrel ragyogott az ezüst fülrózsa a kantáron,* mikor piacra-vásárra ment. *Montuk, ilyen ember kell nekünk presbiternek — tette hozzá az adatközlő, jelezvén, hogy a szép szerszámnak szóló elismerésbe hogyan szövődik a presztizs mozzanata.*

⁴⁰ FÉL E. — HOFER T.: Az átányi gazdálkodás ágai stb. 144.

V.

A monografikus tárggyűjtés jelentősége és lehetőségei

Ha számba akarjuk venni, hogy mit eredményezett az átányi tárggyűjtés monografikus igénye, a teljességre törekvés, először talán azokat a tárgyféléseket említjük meg, melyek a magyar szakirodalomban eddig ismeretlenek voltak, a jórészt téma szerint irányított kutatásoknak mintegy a hézagaiban maradtak és most először kerültek leírásra. (Ennél még nagyobb lenne azoknak a tárgyféléseknek a száma, amelyek Átányról kerültek be első ízben a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe).

46. ábra. Kisbalt, melylyel M. S.-t legénykorában családjából való kiválásakor elbocsátották

Ilyen újonnan leírt eszközféleség — néhány példát említve — az *agyaló*, mely a kézi cséplés segédszerszáma s a *csépes gereblye*; a *kovácsvéka* és a többi bérszedő edény; a bor- és pálinkamérő *tizedesek*. A fal- és tőzeg-tömítés lapogató és bakóféleségei; különféle trágyakotrók. A kötelek-, láncok, gúzsok közt is akadnak újonnan leírtak: a község lánc, a dohányosok földmérő lánc, a vendégoldal tartó vesszőgúzs stb. Kupeczek felszerelése, így mérőszalagjai, a kerülők baltái. Takarmányozó, vetőmagcsávázó kasok. Különböző anyagú és funkciójú tarisznyák, zacskók, zsákok, ponyvafélék. A tanyakert bútorzata, az istállóbeli ruházat és a dikóra való holmi. Az istálló, szén, szerszámokkamra berendezési tárgyai, tartói, tökedények, kocsikenőcsös kupák stb. Új növénykultúrák újfajta eszközei, például réparángató, répahá-

nyó villa, répaaprító gyalú stb. Hogy a házbelső felszereléséből is említsük az érdekesebbeket: a fehér vetett díszágy mellett először került elő fekete és piros köznapra való ún. *hálóágy*; mint ismeretlen tárgyfélése is került elő a szalmapárna, a szénapárna és a párnatakaró. Említsük még a lyukas korsólócák számos változatát és a különleges kamrai lócákat.

Az eszköztípusok mellett a monografikus célkitűzés vonta be a vizsgálat körébe a parasztgazdaságok tartalékkészleteit, előkészített alkatrészeit és anyagait, és tekintette át rendszeresen az eredeti szerepükből kikopott, ismét anyaggá lett szerszámféleségeket, alkatrészeket.

Ez a gyűjtőmódszer, mint apró lyukú szűrő, képes volt másutt évtizedek óta eredménytelenül keresett ritka tárgyakat, mint egyetlen példányokat felszínre hozni. Ilyen a 46. ábrán közölt 59.70.39 lelt. számú kisbalt. Ezzel bocsátotta maga szárnyára közel 60 éve M. S.-t édesapja. Gyűjtéseink alapján de a régebbi szakirodalomból⁴¹ is jól tudott az a szinte országosnak nevezhető szokás, hogy az apai házból kiváló fiúgyerek, a fennálló örökösödési szokásnak megfelelően, onnan semmit nem hozhatott el az apa életében, csupán egy kisbaltát (vidékenként különböző méretűt) kapott, mellyel megalapíthatta a maga gazdaságát.

A monografikus gyűjtés tette áttekinthetővé egy községen belül a tárgyak természetes belső rendjét. Ezzel a módszerrel tudtuk megkülönböztetni a tipi-

⁴¹ Vö.: ISTVÁNYFI GYULA: Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. Ethn. IX (1898) 364.

kus és egyedi, a ritka, valamint az egyes tárgyformákat; a hosszan tartó megfigyelés alapján lehetett meghatározni a típusok keretét körülhatároló hagyományos kötöttségeket. A részletekbe menő vizsgálat sokkal több eszközformát hozott a felszínre Átányról, mint amit mi magunk is korábban egyetlen községről feltételeztünk. Ez a sokféleség, változatosság, formákban való gazdagság, úgy tűnik, nem Átány különleges helyzetével magyarázható helyi sajátosság. Általános érvényű tanulságnak látszik, hogy bizonyos eszközféleiségekből több formai és szerkezeti változat egyaránt elfogadott lehet egy községben s ezek egyidőben egymás mellett működnek.

A monografikus gyűjtés mutatta meg az eszközöknek a használat rendjében kialakuló természetes társulásait s e társulások hierarchiáját. Egyes munkák kisebb eszköz-együttesekből épülnek fel a gazdasági felszerelések, melyek összetételükben hűen tükrözik az üzemstruktúrát, munkaszervezetet. A gyűjtés érzékeltette azokat a fontosság, rang, érték stb. szerinti igen differenciált különbségeket, melyek egy-egy felszerelésnek, mint valamely tárgyakból összetett társadalomnak a rétegződését meghatározzák. A ténylegesen működő aktív szerszámok voltaképp nem túl nagy csapata mellett kirajzolódott az évente alig egyszer-kétszer kézbevett szűk szerepű eszközfélék csoportja s az a népes réteg, mely kopott és tartalékeszközökből, szerszám alkatrészekből, divatjamúlt és nem kedvelt darabokból összeverődve voltaképp mozdulatlanul áll készenlétben, hogy adandó alkalommal esetleg hasznukat vegyék.

A fentiekből már kitetszik az eszköztársulások dinamikus jellege. A monografikus gyűjtés részletmegfigyelései képet adtak a felszereléseknek arról a folyamatos anyagcseréjéről, mely ócska szerszámok kiválásából és újak készítéséből, megszerzéséből, a működő szerszámok szerepváltozásaiból tevődik össze. Képet adtak az időbeli változások nagyobb ciklusairól: maguknak a felszereléseknek az életpályájáról. A kezdő gazda hagyományosan előírt rendben építi föl felszerelését, majd ugyancsak konvencionális szabályok szerint száll át, öröklődik az gyermekeire. Ezek mellett az ismétlődő folyamatok mellett zajlik az eszközállomány átformálódása, új szerszámok, új termelési ágak stb. bevezetése révén. A teljességre törekvő gyűjtés mozgalmal képet vázolt föl az átányi gazdálkodást átalakító hatások sokféle útjáról, forrásáról, az újítások elterjedésének, meggyökeresedésének folyamatairól, a feltételek és következmények bonyolult hálójáról.⁴²

A munka során derült ki és bizonyosodott be, hogy milyen nagy előnyei lehetnek az egy helyen huzamosan végzett gyűjtésnek. Az átányi tárgyi világgal ismerkedve, a gyűjtés esztendei alatt közvetlen tapasztalhattuk az időbeli változások, ingadozások lefolyását. Amikor az 1950-es években, előnyös termelési szerződésnek nyomán a szántóföldi borsó egyre nagyobb területet foglalt el az átányi határból, megfigyelhettük, hogy ez az egészen új feltételek közt előretörő termelési ág hogyan éleszti fel a nyomtatás már évtizedek óta nem gyakorolt művelését. A cséplőgépekkel szembeni bizalmatlanság — mivel helytelen dobállítás esetén összetörik, értéktelenné válik a szem — s az előnytelennek tűnő készpénzmunkadíj (részelés helyett) vitt rá először egy-két gazdát, hogy nyomtatással kísérletezzen s 1959 nyarán általános látvány volt az átányi udvarokon a nyomtatószerű borsóval; a szerűkön pedig a rég padlásra került faszerszámok használata. Az 1952—54-es szűkös esztendőknél legtöbb istálló-

⁴² Néhány erre vonatkozó példát idéz FÉL E. — HOFER T.: Egy monografikus néprajzi kutatás történeti tanulságai stb.

ban és gazdasági udvaron maguk gyűjtötte és maguk kötötte kóróseprével seprtek. A későbbi, jobb gazdasági években visszatértek a vásáron vett vesszőseprők használatához. A szűkös esztendőben meggyérültek a lovak s a helyükbe állított ökor- és tehénfogatokhoz olyan szerszámok kerültek elő, melyek korábban nem használódtak. Az egyes családokra nehezedő lakásviszonyok — melyek kihatottak az állatok tartására és az élelem tárolására is — olyan épületek felállítását eredményezték a belső telken (pl. a hegyes kunyhóét), melyek azelőtt határbeli építmények voltak csupán.

A másik főirány, amelyben a monografikus tárgygyűjtőmódszer lehetőségeit föl kell vázolni, a tárgyak szerepéhez, emberi-társadalmi vonatkozásaihoz kapcsolódik. Az egyes eszközökhöz, mint ezt az előző fejezetek különböző példákkal szemléltették, mozdulatok, munkafogások, továbbá ismeretek, érzelmek, társadalmi kötöttségek és értékelések gazdag szövevénye fűződik. Fölvetődik szükségképpen a kérdés, hogy a tárgyak emberi-társadalmi vonatkozásainak felfejtésével meddig lehet előre hatolni — a tárgyakból kiindulva — a paraszti társadalom szerkezetének, életének megismerésében? A tárgyaknak egy nagy összefüggő csoportjánál már elvégeztük ezt a kísérletet: a gazdasági eszközök monográfiájában. Itt kitűnt, hogy Átányon alig van gazdasági munka, melyhez ne kelljen munkaeszköz. Pusztán lábukkal tapossák az asszonyok a tüzelőnek való tőzeget, a szőlőben lábával tapossa körül a munkás a beállított karót s dézsában a leszüretelt szőlőt, lábával gázolja a ló a szérűre terített gabonát. De ezek a munkák sem kerülhetnék el a szigorúan eszközök vonalán haladó kutató figyelmét: a tőzegetaposó asszonyok lába alatt vendégoldalak keretezik a kiterített trágyát s szerszámok egész raja szállítja, igazgatja azt. A nyomtató ló előtt is speciális eszközök rendezik el, forgatják stb. a kévétet.

A szerszámok meghatározott időben való működtetéséből voltaképpen összeáll az esztendő munkáinak teljes sorozata. A szerszámok pihenő idejének és munkájának táblázatba foglalása pedig kiadja az egész gazdasági év munkarendjét, a tevékenységek hagyományos ritmusát. Az eszközök járása behálózza az egész határt, kirajzolja annak különböző módon hasznosított részeit. A szerszámok társulása, a felszerelések összetétele kifejezi a különböző üzemtípusok sajátosságát, hűen tanúsodik az egyes termelési ágak arányáról. De tükrözi a családi munkaszervezetet is, hiszen a személyes használatú eszközökből minden családtagnak külön példánya van neméhez, korához igazított eltérő méretben.

Ha a munkaeszközök mellett sorra vesszük a többi tárgyféleség tanúvallomását is, a közöttük, velük élő embereknek majdnem minden mozdulata, egymással való kapcsolata, sőt érzelmeik, gondolataik, értékítéleteik jórésze is felidézhető. A ház berendezése hűen tükrözi a benne folyó élet sajátos mikroklimáját; megmutatja minden családtag helyét, tevékenységét, presztízsét. Az edények elárulják a köznap és ünnepen belőlük fogyasztott enni-inni valót s az együtt étkezők körét. Az élet fordulói, ünnepi alkalmi különleges ünnepi szerepű tárgyakban is kifejeződnek, mint amilyen pl. a kendőkből, szalagokból, művirágokból szerkesztett jegy, mely életre szólóan elkötelez két fiataalt. Vagy a bevonuló legény kalapja, melyre rokonok, barátok, szomszédok, lányismerősök, összetartozásuk foka szerint akasztanak szalagokat. Egy-egy ilyen kalap szinte táblázatként, grafikontként mutatja be, foglalja össze a legény különböző jellegű kapcsolatait a falun belül.

A tárgyi világ és a társadalom összefonódottságára eddig is sok figyelem fordult. Az európai néprajz kutatások egyik legkimunkáltabb műfaját éppen a tárgytanulmányok alkotják és ezek közt — az újabb eszköztanulmányokban —

sokszor mutatkozik törekvés arra, hogy a tárgyak alakulásmenetét a gazdasági és társadalmi feltételek és következmények felvázolásával egészítsék ki. A figyelem tárgya azonban ez esetekben is egy tárgyféleség, egy munkafolyamat s a gazdasági-társadalmi vonatkozások ennek megvilágítására sorakoznak a tárgyi adatok mellé.⁴³

Ezek az eszköztanulmányok, melyek végső soron az eszközvilág immansens fejlődését kívánják megtudni, általában más irányban haladnak, mint a községmonográfiák, melyek egy-egy falu társadalmi struktúrájának megismerésére törekszenek. Utóbbiak az emberek közötti kapcsolatok közvetlen megfigyelésére, a lakosság kérdőívvel vagy kötetlenül gyűjtött nyilatkozataira épülnek. Ha ezekben a monográfiákban helyet kap is a tárgyi világ egyik-másik részlete, szerepe nem több általában, mint a kulturális tradíció helyi színeinek s az élet-szintnek jelképezése.⁴⁴

Az átányi vállalkozás tapasztalatai olyan vizsgálatok lehetőségére is rámutatnak, melyekben a tárgyi világ az alap, a kiindulás, a cél azonban a paraszti társadalom szerkezetének, működésének feltárása. Olyan monográfiákra, melyben a kutató nem azért gyűjt adatokat a paraszti üzemtípusokról, vetés szerkezetéről stb. hogy értelmezze velük egy vagy más eszköz szerepét, hanem azért vizsgálja az eszközállományt, mert a felszerelések összetételéből meg lehet rajzolni az üzemtípusokat, munkaszervezeteket, az egész gazdálkodás struktúráját. Vagy olyan tanulmányokra, melyekben a kutató azért veszi számba a főző és tálaló edényeket, mert rajtuk a táplálkozás szokásain keresztül megragadható a család szerkezete. Egy társadalom képének felépítése az általa használt tárgyak vizsgálatából — úgy tűnik — eddig inkább a régészetben merült fel, ahol egykori társadalmak szerkezetének megközelítésére gyakran ez az egyetlen lehetőség. Az etnográfusnak, ki az élő paraszti társadalmat vizsgálja, következtetések és hipotézisek helyett közvetlen megfigyeléssel hozzáférhető a tárgyak használata, szerepe, emberi-társadalmi jelentősége. Az átányi kísérlet tanulsága szerint — a tárgyakból kiindulva képet lehet rajzolni a társadalom szerkezetéről és kultúrájának csaknem egészéről. Úgy tűnik, a fogható, anyagilag létező világ mintegy lenyomata a vele élő társadalomnak és mivel közvetlenül hozzáférhető, sajátos belső rendje van, biztos fonalat, gondolatmenetet is képes adni a kutatás számára.

Az átányi monografikus tárgygyűjtésnek — adatok följegyzése, rendszerezése és tudományos megállapítások mellett — eredménye a múzeumba került tárgyállomány, az „Átány Gyűjtemény”. Ez a tárgyananyag a Bevezetésben kifejtett gondolatok szerint mintegy a tárgyak nyelvén mondja el, fejezi ki a kutatás eredményeit s egyféle párja, kiegészítője a szöveges feldolgozásnak. Föl kell azonban tenni a kérdést, hogy jelent-e többletet az a körülmény, hogy a tárgyak nemcsak megvizsgálódnak a helyszínen, hanem múzeumi gyűjteménybe is kerülnek. Ahhoz, amit a helyszíni tárgyvizsgálatok alapján az átá-

⁴³ HAUDRICOURT, ANDRÉ G. — DELAMARRE, MARIEL JEAN-BRUNHES: *L'Homme et la charrue à travers le monde*. Paris 1955.; KOREN HANS: *Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte*. Salzburg 1950.; VILPPULA, HILKKA: *Das Dreschen in Finnland*. Kansatieteellinen Arkisto X. Helsinki 1955.; HOFFMANN TAMÁS: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztkok gazdálkodásában*. Budapest 1963. stb.

⁴⁴ I. GADOUREK: *A Dutch Community. Social and Cultural Structure and Process in a Bulb-Growing Region in the Netherlands*. Leiden 1956.; HALPERN, J. M.: *A Serbian Village*. New York 1958.; TURNEY—HIGH, H. H.: *Chateau-Gérard, The Life and Times of a Walloon Village*. Columbia 1953.; BERNOR, L. et BLANCARD, R.: *Nouville, un village français*. Paris, 1953.; PITT-RIVERS, JULIAN: *The People of the Sierra*. London-New York 1954. stb. stb.

nyi tárgyi világról el lehet mondani, tesz-e hozzá valamit, az a tárgygyűjtemény, amelyik a Néprajzi Múzeumba került?

E vonatkozásban a tárgyaknak két tulajdonságáról szeretnénk szólni: egyik a tárgyak dokumentum értéke, másik pedig bemutathatósága, vagyis alkalmasságuk tudományos eredmények sajátos múzeumi közlésére, kiállítására.

A múzeumba került egyes objektumok részei, darabjai annak az átányi tárgyi világnak, melynek vizsgálata, ábrázolása célja volt vizsgálatunknak. Kiemelésük úgy történt, hogy igyekeztünk pontosan megjelölni eredeti helyüket nemcsak a tárgyi világ rendjében, hanem a társadalom és kultúra szervezeteiben is és érzékeltetni kívántuk azokat a szálakat, funkciókat, érdekeket, melyek helyükhöz kötötték őket. Mint közvetlen és hiteles dokumentumokat, hasonlítani lehet a tárgysorozatokat a pontosan lejegyzett paraszti elbeszélésekhez. Ezeknek a szövegeknek jelentőségét újabban egyre inkább értékeli a néprajzi szakirodalom.⁴⁵ Sokoldalúan interpretálhatók és a történeti forrásokhoz hasonlóan újabb s újabb időszakok egyre finomodó vallatására egyre újabb tanulságokat képesek elárulni. Hasonló jelenséget tapasztaltunk az átányi gyűjtés során is. Ahogy a kutatás folyamán újabb s újabb kérdések merültek fel, sokszor megtörtént, hogy a korábban feljegyzett beszélgetésekben megtaláltuk rájuk a választ, bár a följegyzőben annak idején föl sem ötlött az illető probléma. Ugyanezt tapasztalhatjuk a tárgyak esetében is. Későbbi vizsgálatok során olyan formai, szerkezeti sajátosságokat, a használat módját tükröző torzulásokat stb. találhattunk rajtuk, melyek a gyűjtéskor még nem tűntek fel. Ez a tulajdonság — vagyis, hogy új, finomultabb módszerekkel megközelítve új vonásokat árul el magáról — megvan minden múzeumi tárgyban. Az átányi gyűjtemény esetében az ilyen interpretálásnak az ad tágabb lehetőséget, hogy módszeresen egymás mellé állított, a helyi dologi világban elfoglalt helyük szerint azonosított eszköz-, illetve tárgysorozatok kerültek egymás mellé.

Az átányi eszközmonográfiában s a megjelent kisebb közleményekben — tárgyakat említve — ezért hivatkozunk mindig a múzeumi objektum lel-tári számára. A tárgy anyagáról, formájáról, sőt még használatáról adott jellemzést is — tudván mennyi anyagi jel tanúskodik a tárgy testén a használat módjáról — olyanformán tekintjük, mint levéltári kiadványokban az oklevelekről adott elenchusokat, kivonatokat, melyek kiemelik azt, amit a feldolgozó a forrásban fontosnak ítél, de amely mögött, jelzet szerint visszakereshetően, ott áll az eredeti forrás, esetünkben az eredeti tárgy.

Az átányi világról tett megállapításainkat így alapozza meg és hitelesíti a tárgygyűjtemény. Az Átányról tett megállapítások, közlések szempontjából a Múzeumba hozott tárgyak a szó szerint följegyzett paraszti szövegekhez hasonlóan a szubjektív félreértések elleni biztosítékként, a következtetések alátámasztására szolgáló, közvetlen hitelességű adatokként szerepelnek. A kö-kábbi közlések nagy részében a tárgymegfigyeléseket típusok fogalmaiba redukáltan adtuk közre. A látott, kézbevett vagy hallomásból megismert egy vagy több tárgy alapján megalkottuk egy tárgytípus képét, közlésünkben azon-

⁴⁵ SZCZEPANSKI, JAN: Die biographische Methode. In: Handbuch der Empirischen Sozialforschung Hrg. von RENÉ KÖNIG. Stuttgart 1962. 551—564.; KLUCKHOHN, CLYDE: The Personal Documents in Anthropological Science. In: GOTTSCHALK, LOUIS — CLYDE KLUCKHOHN — ROBERT ANGELL: The Use of Personal Documents in History, Anthropology and Sociology. Social Science Research Council, Bulletin 53. New York 1945.

ban már nem lehet szétválasztani, mi volt a közvetlen megfigyelés, milyen volt a kézbevett tárgy, és mi volt, amit hozzátettünk, vagy elhagytunk a típus fogalmának megalkotásakor. Az adatközlők szavából is az „adatot” s nem a teljes szöveget jegyeztük fel. Így elmosódott a határ a tényleg hallott szó, a látott-kézbevett tárgy visszaadása és a kutató következtetése, interpretálása között, hiszen közreadásra már csak a kutató összegező megállapítása került. Az átányi munka során igyekeztünk pontosan határt vonni a források, tehát az adatközlők szava, a megfigyelt, lefényképezett mozdulatok, a tárgyak stb. és következtetéseink között, igyekeztünk megőrizni a részadatok konkrét hitelességét és elkülöníteni tőle a magunk interpretálását. Ilyen konkrét hitelességű elemek a tárgyak egyedi élettörténetükkel s minden egyedi esetlegességükkel. A változatosok épp arra adnak biztosítékot, hogy ezekből az egyedekből mégis kiviláglik, ami tipikus. A módszeresen összeválogatott változatosok, pusztán a behozott tárgyak nagy száma is, biztosítékot jelent, hogy ezek a tárgyak nem hullanak szét egyedi különlegességekre, hanem módszeresen megszerkesztett sokaságukban vissza tudják adni, tükrözhetik az átányi tárgyi világ lényeges, valóságos sajátosságait.

A másik szempont, amelyről meg kell emlékeznünk a tárgy kiállíthatósága. E téren még nem volt alkalmunk kísérletezni — az átányi anyagból egy kiállítás készült csupán Átányon 1962-ben — de az összegyűlt anyag alapján bizonyos lehetőségek már felmutathatók.

Az összefüggő tárgyegyüttesek, változatosok, felszerelések újszerű kapcsolatok bemutatását teszik lehetővé kiállítás formájában. Az eszközvilágból véve a példát: a nem és életkor szerint különbözően méretezett szerszámokkal be lehet mutatni a családi munkaszervezetet. Nyersanyagokkal, előkészített alkatrészekkel, új, majd kopott szerszámokkal, másodlagos szerepbe süllyedt alkatrészekkel pedig illusztrálható az egyes tárgyféleségek életútja.

Az átányi anyag kiállíthatóvá teszi a paraszti élet olyan színhelyeit, melyek a szokásos szempontok szerint összeállított gyűjteményekben ritkán lehetségesek: így a szoba, kamra berendezés mellett a padlását, az istállóét, a szerszámokkamráét, fészerekét. Igen kifejező és kiállításszerű lehet egyes esetekben az összegyűjtött teljes változatosok bemutatása. Több százra rúg az Átányon megszerzett mázas cserépedények száma. Egymás mellé állítva, igen megkapó módon érzékeltetheti egy, különféle fazekasközpontok készítményeiből válogatott alföldi község ízlésbeli törekvéseit és egy-egy tárgyféleségnek rendkívüli változatosságát, színességét. A díszedények mellett a használati-, főző- s köznapi tálaló edények a háztartások étkezési szokásainak bemutatására adnak módot.

Az átányi anyag alapján vállalkozni lehet arra, hogy a különböző termelési ágakban, az egész gazdasági éven végig bemutassuk az egyes munkafolyamatokat valamennyi szerszámukkal. De ábrázolni lehetne kiállításon az eszközvilágban zajló változásokat is: a régies faszerszámok mellé föl lehetne sorakoztatni az újabb divatú vaseszközöket. Az eszközanyagnál maradván továbbra is: a szerszámokkal, a különböző típusú felszerelésekkel be lehetne mutatni sajátos életformákat: pásztorokét, dohánkertészekét, faragó specialistákét vagy házkötőkét. Vitrinbe helyezhetnénk a Pestre, napszámos munkába induló ember hátizsákját 9 napra szóló élelemmel (kenyérrel, pogácsával, lebbencsel, hagymával, krumplival és színes zsírral). Ugyanígy a csépes ember munkába indulóban összekötött szerszámkészletét; sőt bemutatathatnánk a különböző nagyságrendű parasztagazdaságok jellegzetes eszközkészletét.

Kiállíthatóvá válik a tanyakert maga is 8—25 férfi befogadására s ellenpárjaként a falubeli lakószoba, hol az asszonyok gyűltek egybe fenni. De alkalmas a gyűjtött anyag a nappalra elrendezett lakószoba mellett, a tőle nagyon is elütő éjszakai szoba bemutatására is a megvetett lócákkal s a ház közepére kihúzott alacsony ágyakkal.

S végül feleljünk még arra a kérdésre, ami a monografikus munkák közép-pontjában áll: mit reprezentálhat egy ilyen vagy ehhez hasonló mélyfúrás; mit eredményezhet egy egyre jobban finomuló, részletekbe hatoló kutatás? Úgy véljük, hogy szaktudományunk mai szintjén már csak ilyen metódussal állapítható meg a helyi, egyedi egyszeri jelenség s emelhető ki az általános.

Átány községnek s életének sajátos, egyéni arca van, mely egyetlen más faluével sem lenne összetéveszthető. De Átány emellett része az Alföld s általában az ország parasztságának, sőt része a közép-európai parasztságnak. Társadalmi szerkezetében, kultúrájában így a helyi jellegzetességek mögött benne vannak az Alföld s Magyarország, Közép-Európa parasztságára általánosan jellemző vonások is. Átány monografikus kutatását kezdettől nem pusztán azért végezzük, hogy csupán sajátos átányi és alföldi arcát fedjük föl. Egy község keresztmetszetében a magyar paraszti társadalom és kultúra jobb megértésére törekedtünk, ez indokolta szemünkben a hosszú, részletekbe menő vizsgálatokat. Más községekben, tájakon eltérő lehet a termelési ágak aránya, eltérő egy-egy eszközforma, de az üzemtípusok, felszereléstípusok megoszlása a családi s többi munkaszervezetek országosan, sőt azon messze túlmenően hasonlóak.⁴⁶ Az eszközvizsgálatokból így nemcsak az átányi emberek kapcsolatait ismerhetjük meg egy adott szerszámkészlethez, hanem általánosságban rávilágíthatunk a paraszti ember-tárgy viszonylatokra.

Ezzel egyben feleletet szeretnénk adni arra a kérdésre is, hogy meg kell-e ismételnünk kis vagy nagy tájanként az átányihoz hasonló monografikus gyűjtéseket. Kísérleteket végeztünk ebben az irányban is többek közt a dunántúli Alsópáhokon. Tapasztalatunk az volt, hogy az átányi munka és anyag vezérfonal, mérce gyanánt is jól használható, melyhez viszonyítva más vidékeken akár a tárgy típusok kérdésében akár az ember-eszköz vonatkozásokban viszonylag rövid idő alatt feltárhatók az egyezések és az eltérések.

Távolabbi terveink éppen arra irányulnak, hogy országunk s ha lehet Európa néhány más tájának egy-egy pontján elvégezhesük az egyezések és az eltérések föltárását.

FÉL EDIT—HOFER TAMÁS

⁴⁶ Más téma és ezért másutt kívánunk szólni arról, hogy miért és mennyiben reprezentálja Átány anyaga a Magyarországon kívüli parasztságot is. — Teljes monografikus vizsgálatok nemzetek közötti összehasonlításának metodikai problémáival kapcsolatban hivatkozunk R. REDFIELD idézett munkájára, valamint C. ARENSBERG tanulmányára (In: WURZBACHER, GERHARD: Das Dorf im Spannungsfeld industrieller Entwicklung. Stuttgart 1954. 291—300.).

ÜBER MONOGRAPHISCHE SAMMELN VON VOLKSUNDLICHEN GEGENSTÄNDE

In der am Nordrand der Großen Ungarischen Tiefebene gelegenen Gemeinde Átány führen die beiden Verfasser seit 1951 eine monographische ethnographische Forschung aus. Dabei versuchen sie, in ihrem Streben nach Vollständigkeit, auch die im Dorfe benutzten Gegenstände zu sammeln. Als Ergebnis dieser Sammeltätigkeit entstand im Ethnographischen Museum Budapest die sogenannte Átány-Sammlung, die beim Abschluß des Manuskriptes 2304 Gegenstände umfaßte. Vorliegende Mitteilung sucht an Hand der Erfahrungen der Forschungsarbeit in Átány einige allgemeine Fragen des Sammelns ethnographischer Gegenstände zu beantworten: In welchem Umfang können die für das Museum ausgewählten einzelnen Gegenstände auch für die übrigen, im Dorfe belassenen, repräsentierend gelten? Was kann man durch herausgegriffene, in das Museum gebrachte Gegenstände vom Bauernleben registrieren? Beispielsweise beruft sich der Text vor allem auf die Wirtschaftsgeräte aus Átány: auf diesem Gebiet kann das Sammeln nämlich schon als abgeschlossen betrachtet werden und auch die Auswertung liegt im Manuskript vor.

I Das Sammeln in Átány und die gesammelten Gegenstände

Dieses Kapitel gibt eine kurze Geschichte der Sammeltätigkeit in Átány und berichtet über die Veränderung der Zielsetzungen der Sammler von der Beschaffung repräsentativer Gegenstände bis zum Bestreben nach monographischer Vollständigkeit. Als monographisch bezeichnen wir an dieser Stelle die Sammelmethode von Gegenständen, wobei möglichst alle Gerätearten, auch die parallel gebrauchten Formvarianten beschafft werden, um dadurch ein Gesamtbild des Dorflebens, im Falle der Werkzeuge die ganze wirtschaftliche Tätigkeit darstellen zu können.

Eine Übersicht über die Sammelergebnisse bietet eine statistische Tabelle, die die Verteilung von insgesamt 1164 Arbeitsgeräten und Ausrüstungsgegenständen enthält.

II. Einzelgegenstände, Gegenständetypen, Varianten

In Átány sagt man: „Hundert Sensen schneiden hundertfältig“ — es gibt nirgends zwei Werkzeuge, die genau übereinstimmen. Die Sammler haben auch die eigenartigen Einzelmerkmale, die Zufälligkeiten in Formgebung und Gebrauch, die Einzelgeschichten der Geräte registriert, um den Gebrauch der Geräte in konkreter Realität erfassen zu können.

Trotz ihrer individuellen Eigenheiten können die Geräte von Átány in überwiegender Mehrheit in gemeinsame Formtypen eingereiht werden. Die öffentliche Dorfmeinung unterscheidet genau die dem allgemeinen Geräteideal entsprechenden „richtigen“, „echten“ und die davon abweichenden „unrichtigen“, „für den Bauern schändlichen“ Arbeitsgeräte. Die Forscher waren bestrebt, erschließen, wie weit diese traditionelle Normen im lebendigen Gebrauch der Geräte mitwirken, gewisse Geräteformen stabilisieren.

Die in Átány als „richtig“ geltenden, typischen Werkzeuge stimmen in Maß und Form nicht unbedingt überein. Die Werkzeuge für den persönlichen Gebrauch werden im allgemeinen nach dem Körperbau und der Arbeitsfähigkeit des Benutzers bemessen und eingestellt. In verschiedenem Maße und verschiedener Weise erkennt die öffentliche Meinung bei den einzelnen Gerätearten auch individuelle Möglichkeiten der Wahl an. In formeller Hinsicht besonders locker geregelt sind die weniger geschätzten, einfachen, gelegentlichen Gerätearten und jene Werkzeuge, die durch erneute Verwendung zerbrochener, abgenutzter Bestandteile hergestellt wurden. Der Wirkungskreis der gemeinsamen Normen erstreckt sich nicht auf die seltenen oder eben einmaligen Gegenstände, auf die sehr spezialisierten, selten gebrauchten Geräte, die bereits seltenen veralteten Werkzeuge und auf individuelle Neuerungen, die keine Verbreitung fanden. Die von der Dorfmeinung verurteilten „unrichtigen“ Geräte sind ebenfalls verschieden. Einzelne folgen bewußt nicht dem örtlichen, sondern einem anderen Gerätemuster, so wird z. B. statt der in Átány üblichen kurzstielligen Hacke der langstiellige Hackentyp der Nachbardörfer gebraucht. Andere Geräteexemplare, die dem Muster in Átány folgten, sind aus irgendeinem Grunde unvollkommen. Beim Auswählen der Gegenstände für das Museum wollten die Sammler diese Vielfältigkeit wiedergeben, sie stellten vollständige Serien von den als „richtig“ anerkannten Varianten zusammen und beschafften auch seltene, sogar von der Átányer Norm abstechende Exemplare.

Die verschiedenen gesammelten Geräte wurden nach ihrem Aufbau und Gebrauch systematisiert und in strukturverwandte Gerätefamilien eingeteilt. Durch diese Systematisierung kann die bei den Geräten in Átány angewandte, verhältnismäßig kleine Zahl von technischen

Grundsätzen sowie die Differenziertheit von Form und Funktion gut überblickt werden. Als Beispiel beschreiben die Verfasser die Werkzeugfamilien der Gabeln und der Taschenmesser, Schnitzmesser sowie Abschneidmesser.

III. Die Gruppen der Gegenstände

Ein Werkzeug wird fast nie einzeln gebraucht: es wird immer von Geräten für Pflege, Schärfen und Reinigung begleitet, und im Arbeitsprozeß folgen im allgemeinen mehrere Werkzeuge nacheinander. Aus dem Gerätematerial der einzelnen Arbeiten setzen sich die mit den verschiedenen Bauernbetrieben, bäuerlichen Lebensformen verbundenen Ausrüstungen zusammen. Die Forscher haben an Ort und Stelle mit besonderer Aufmerksamkeit diese den traditionellen Regeln folgenden Geräteassoziationen beobachtet. Sie waren entschlossen, die tatsächlich gemeinsam zu einem Arbeitsprozeß gebrauchten Werkzeuge für das Museum zu beschaffen. Sie versuchten die Ausrüstung der einstigen Domänenknechte, Tabakgärtnern, Hirten und Tagelöhner sowie der Bauern mit und ohne Gespann zusammenzustellen, und das spiegelt sogleich auch die Gliederung des Dorfes nach Lebensformen und Gesellschaftsschichten wider.

Neben diesen Gerätegruppen haben die Sammler auch Serien von Werkzeugen aufgestellt. Jedes Einzelwerkzeug hat einen bewegten Lebensweg hinter sich. In der Ausrüstung der Bauernhöfe in Átány findet man noch nicht zum Werkzeug verarbeitete Stoffe, unbenutzte Reserve-Geräte und neben den hauptsächlich gebrauchten Werkzeugen auch abgenutzte, beschädigte Exemplare, die im allgemeinen eine sekundäre, verminderte Funktion erfüllen. Die Bestandteile der nicht mehr brauchbaren, abgenutzten, zerbrochenen Geräte sinken wieder in den Bestand der Reserve-Stoffe, um später eventuell wieder zu neuen Geräten verwendet zu werden. Zur Darstellung dieses charakteristischen Lebensweges der einzelnen Geräte wurden Serien zusammengestellt. Die Sammler haben z. B. Reserve-Geräteteile, noch ungebrauchte neue Geräte, abgenutzte Exemplare, zum Rohstoff abgesunkene alte Bestandteile sowie aus ihnen angefertigten neue Gerätearten beschafft.

Die andere Gruppe der Serien veranschaulicht den Wechsel der Werkzeugtypen, indem sie die altertümlichen veralteten Holzgeräte und die sie ablösenden neuen, geschmiedeten, später in der Fabrik hergestellten Eisenvarianten nebeneinander stellt.

IV. Das Gerät und der Mensch

Das Hauptziel der Sammeltätigkeit in Átány war eigentlich das Erkennen des Lebens der Bauersleute, die diese Geräte gebrauchen. Die Sammler suchten bei jedem Einzelgegenstand die Einzelheiten in Gebrauch und Funktion, die damit zusammenhängenden Kenntnisse, Bewertungen und affektiven Beziehungen zu registrieren. Die lange Beobachtung und die vielen Gegenstände ermöglichten jedoch auch den Versuch einer allgemeinen Charakterisierung der persönlichen Beziehungen zwischen Werkzeug und Besitzer. Als Beispiel beschreibt dieses Kapitel im weiteren einige Momente dieser Beziehung.

Diese Geräte sind Arbeitsgeräte, ihre wichtigste Beziehung zum Menschen ist, daß sie in seiner Hand Arbeit verrichten. Im Arbeitsprozeß bilden Mensch und Werkzeug eine funktionelle Einheit. Eine feine empirische Erkenntnis dieser Einheit spiegelt sich im Versuch der Bauern, das Gerät auf den Körperbau des Arbeiters abzustimmen bzw. durch Modifizierung der Bewegungen die Mängel des Gerätes auszugleichen. Die Arbeit mit den verschiedenen Werkzeugen beansprucht den Körper verschieden, danach richtet sich die Abmessung der Ruhepausen, die Wahl der ruhenden Körperlage und die Ordnung der Mahlzeiten.

Neben den Arbeitsgriffen gehört zu den Geräten ein weiter Kreis in Worte gefaßter Kenntnisse. Dieses Wissen zeigt sich auf einigen Gebieten als hochgradig systematisiert, so z. B. in der Kenntnis des Materials für die Werkzeuge.

Außer den rationalen Wirtschaftsgründen kommen im Gebrauch der Geräte oft auch andere Faktoren zur Geltung: die Elemente eines traditionellen Wertsystems. So z. B. die Geltung des affektiven Hängens am guten, beliebten, gewohnten Werkzeug, die Wirkung ästhetischer Momente, von Pietätswerten usw., ferner in einigen Gebieten, vor allem beim Pferdgeschirr, Wagen und Schellen, die Übertreibung an Pracht der miteinander wetteifernden Bauern aus Prestigegründen.

Auf dem Lande ist das wichtigste Maß der Beurteilung eines Menschen: wie er seinen Boden bebaut, wie er ihn bewirtschaftet. In dieser Auffassung über den Beruf des Menschen kommt auch den Arbeitsgeräten, der sorgfältig gepflegten Ausrüstung eine Bedeutung zu. Die Vollständigkeit, Gepflegtheit und Ordnung der Ausrüstung wird gewissermaßen als der Spiegel der Persönlichkeit angesehen.

V. Bedeutung und Möglichkeiten des monographischen Sammelns von Gegenständen

Die monographische Sammeltätigkeit entdeckte in Átány zahlreiche Gerätearten und Arbeitsmethoden, die die thematisch bestimmte Forschung bisher umgangen hat. Ein noch wesentlicheres Ergebnis der eingehenden Sammelarbeit ist die Klärung der eigenartigen inneren Ordnung, der Gliederung, der Gesetzmäßigkeiten der Gestaltung des Gerätebestandes einer Gemeinde. Diese folgerichtige Registrierung der menschlich-gesellschaftlichen Bedeutung der Gegenstände ermöglicht ausgehend von den Gegenständen eine Beschreibung des gesamten Lebensprozesses und der gesellschaftlichen Struktur.

Die lokale Beobachtung des Gebrauchs der Gegenstände wird durch die ins Museum eingelieferte Sammlung organisch ergänzt und gleichsam bestätigt. Das reiche, nach neuen Grundsätzen zusammengestellte Gerätematerial bietet zugleich neue Ausstellungsmöglichkeiten, z. B. das Nebeneinanderstellen verschiedener bäuerlicher Ausrüstungen, Darstellung von Veränderungsreihen usw.

Sárközi népi cserépedények

A Sárközi cserépedények gyűjtésének és kutatásának áttekintése, az elnevezés helyes értelmezése a bajai csoport meghatározása

A Néprajzi Múzeum kerámia gyűjteményében kb. ötszázra tehető a sárközi cserépedények száma. A műgyűjtők által sárközinek elnevezett edény a gyűjtemény egyik legnagyobb csoportja. Az anyag nagy részét kereskedők és műgyűjtők vásárolták az első világháború előtt és a két háború között.¹ Kevesebb azoknak a daraboknak a száma, amelyeket szakemberek hoztak a Múzeumba. A népi kerámia szakirodalmában a tárgyakat — kevés kivétellel — készítési helyük alapján csoportosítják és emlegetik. Mivel a mi csoportunk elnevezése a kevés kivétel egyike, ezért szükségesnek tartjuk, hogy a gyűjtés történetének egyes mozzanatain keresztül a meghatározás eredetét megvilágítsuk, majd ezután azt nézzük meg, hogy a kutatások során hogyan derült ki a sárközi darabok differenciáltsága, és mi az elnevezés helyes értelmezése.

A gyűjtemény első darabjait² BÁTKY ZSIGMOND vásárolta 1903-ban³ Váralján, Decsen és Szakason. Tálak, tányérok, köcsögök, kályhaszemek, cintányérok és ónmázás bokályok vannak ebben a csoportban. BÁTKY a tárgyak leltárcéduláin csak lelőhelyet tüntet föl. A készítési helyről biztosat nem tudván — inkább nem írt semmit. Csak a tányérokra és tálakra állapítható meg utólagosan, hogy mórági készítmények. Ezek után elmondhatjuk, hogy BÁTKY volt az első, aki felfigyelt a sárközi darabokra és megalapozta a gyűjteménycsoportot. LICHTNECKERT JÓZSEF műgyűjtő 1905-ben⁴ Püspökbojáról vásárolt tárgyakat — tányért, tálát, kancsót, csutorát — ad át a Múzeumnak.⁵ KRESZ MÁRIA véleménye szerint DOMANOVSKY GYÖRGY nyilván az innen bekerült cserépedények alapján sorolta Püspökboját a sárközi fazekasközpontok közé.⁶ A bajai tálak egyik jelentős csoportja is ebben a gyűjteményben szerepel. A következő csoport ÁCS LIPÓT magángyűjteményéből 1911-ben⁷ került a Múzeumba. E sorozat⁸ a tárgyak meghatározása szempontjából különösen fontos. Leltárcéduláik egy részén csak a tágabb lelőhely van megjelölve: Sárköz. Másik részén a lelőhely és a készítési hely is Sárköz. Majd másokon: a készítési hely közelebbi megjelölése Mórág.

¹ KRESZ MÁRIA: Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban. NÉ XLIII. (1961)146.

² Leltári számuk (továbbiakban Ltsz.) 42752—42876

³ Törzskönyvi szám (továbbiakban Tksz.) 721

⁴ Tksz.1131

⁵ Ltsz. 62823—62992

⁶ DOMANOVSKY GYÖRGY: Népi fazekasság. Bp. 1942. 11—12.

⁷ Tksz.: 1739

⁸ Ltsz.: 91951—91976, 94848—94856

Ezután minden sárközi darabnál Mórágót jelölik készítési helyül. A tárgyak valójában szekszárdiak és bajaiak, köztük egy két mórági darab. Mórágó neve konkrét készítési helyként a 119 900. számú leltárcédulán ÁCS LIPÓT neve alatt szerepel először. Mórágót tehát ő fedezte fel. „A népies technika legtökéletesebb darabjai közé tartoznak a sárközi tálak, tányérok és korsók. Ezek a Tolna megyei Mórágó községben készültek” — írja.⁹ A továbbiakban a „sárközi” név helytelen értelmezésének általánossá válását figyelhetjük meg. Laczkó Antal 1920-ban¹⁰ a Múzeumnak ajándékként átadott darabokat¹¹ mórágiaknak tünteti fel, bár azok nem mind ott készültek, hanem Szekszárdon, Mórágón és Baján. Érdeme, hogy e csoportban ő tünteti fel először egy tárgy népi elnevezését: 121 794, tál — lakodalmas tál. Jelentős a GYÖRFFY, VISKI és a PALOTAY GERTRUD által 1929-ben¹² behozott csoport¹³, és a Kungazda Jánostól 1930-ban¹⁴ vásárolt darabok.¹⁵ ÁCS LIPÓT révén került be a szakirodalomba „sárközi” központként Gyüd.¹⁶ Az eddigi adatok pontos készítési helyként Mórágót és Gyüdot tekintik fel. Másol készült darabokról — „sárközi” megjelölésen kívül nincs szó.¹⁷ A stílus jegyeit ÁCS LIPÓT már részletesen írja le 1928-ban. „A sárközi tálak alapszíne fekete és vörös; díszítési motívumai: margitvirág, rózsza, tulipán, kakas, levéldísz, kevés geometriai forma. A motívumok színei: fehér, vörös, zöld, kék. A díszítés eszköze gurgulya. Technikai kivitelük tökéletes. Készítési helyük Mórágó.”¹⁸

A sárközi edények készítési helyeinek pontos felderítése, revíziója, a stílusjegyek részletes leírása és ezek tudományos közlése BECZKÓYÉ RÉVÉSZ ÁGNES nevéhez fűződnek.¹⁹ A sárközi edények készítési központjait három helyiséghez kötötte: Mórágóhoz (ezt, mint láttuk előtte is sejtették, de helyszíni gyűjtéssel ő erősítette meg). Szekszárdhoz és Siklóshoz. Szekszárdot eddig sehol senki nem említette. BECZKÓYÉ kutatásai óta tudunk róla. Másik fontos lépés, hogy kiderítette a „Máriagyüd” feliratú korsó valóságos készítési helyét. Ezeket ugyanis Siklóson készítették a máriagyüdi búcsúra. A siklósi korsók stílusa nyomán más készítmények siklósi eredetét is meg lehetett állapítani BECZKÓYÉ kutatásai világítottak rá teljes mértékben (ha ő nem is írta ezt le) csoportunk elnevezésének eddigi helytelen értelmezésére. Látható, hogy az addig megállapított központok — Mórágó, Szekszárd, Siklós — nem a Sárköz területén fekszenek, hanem körülötte helyezkednek el. Készítményeik felvásárlója a sárközi magyarság volt és a műhelyeknek az ő ízlésük szerint kellett dolgozniuk. A csoport elnevezése tehát nem a készítési helyből, hanem a felvásárló ill. az elterjedési területhől adódik. DOMANOVSKY GYÖRCY a magyarországi cserépedények stílusvizsgálatánál már ebben az értelmezésben tárgyalja

⁹ ÁCS LIPÓT: Népművészeti gyűjtés. Bp. 1929. 50.

¹⁰ Tksz.: 1884

¹¹ Ltsz.: 121739—12852

¹² Tksz.: 2674

¹³ Ltsz.: 129830—129852

¹⁴ Tksz.: 2710

¹⁵ Ltsz.: 130090—130104

¹⁶ ÁCS LIPÓT: i. m. 50.

¹⁷ MALONYAI DEZSŐ: A magyar nép művészete. IV. k. A dunántúli magyar nép művészete. 1912.

¹⁸ ÁCS LIPÓT: i. m. 51.

¹⁹ BECZKÓYÉ, RÉVÉSZ ÁGNES: A mórági és gyüdi fazekasság. NÉ. XXX. (1938) 159—169.

ezt a csoportot.²⁰ A mohácsi fazekasközpont részletes leírását — amely az utóbbi időben jelent meg — SZEPES (SCHLEICHER) LAJOS készítette el az 1930-as években. Visszatérve BECZKÓY-NÉ tanulmányának tudománytörténeti jelentőségére, megállapíthatjuk, hogy 1938 óta az ő nyomán lehetett megkülönböztetni a központok által Sárköz számára készített cserépedényeket.

*

A legutóbbi időkig ismeretlen volt egy jelentős csoport készítési helye. Az alapszíne, a díszítés motívumai és színei, a díszítmény elrendezése és technikája alapján ez a csoport a sárközi cserépedények közé volt sorolható. Sokáig mint „sárközi”, majd mórágyi ill. szekszárdi darabokként szerepeltek a kerámia gyűjteményben.

Leginkább a mórágyi edényekhez hasonlítottak, de bizonyos jegyek alapján elkülönültek azoktól. Míg a bizonyosan mórágyi tálás edényekre a hosszú szárú virágminta a jellemző és a viszonylag lapos forma, addig az ismeretlen központ tál-tányér formája mélyebb, mintájára az összehúzott virág, illetve a közepén és a peremén ismétlődő virág a jellemző. A környéken csak Baja volt, amely újabb központként számba jöhetett. Ugyanis KRESZ MÁRIA az 1900-as népszámlálási adatoknál²² felfigyelt arra, hogy Baján akkoriban 42 fazekas működött. Mivel a későbbi terepgyűjtések bizonyították erre az egyetlen konkrét adatra épülő feltevést, ezért az 1959/60-ban rendezett cserépedény kiállításon már a sárközi edények között szerepelt ez a csoport.²³ 1960 nyarán Kresz Máriával gyűjtőútra mentünk Tolna megyébe és Baranyába. Az út utolsó állomása Baja volt. Baján egy volt fazekast és két fazekas özvegyét kerestük föl. A velük történt beszélgetések, és az, hogy a 64 éves volt fazekas Fehér Lajos a bajai múzeumban meghatározta a bajai készítményeket — t á l a k a t, t á n y é r o k a t, b o k á l y o k a t, b ö g r é k e t, k a n c s ó k a t, k o r s ó k a t k i s k o r s ó k a t é s k i s k a n t á k a t — igazoltak minden eddigi feltevést és azonosítást. Különösen fontos az utóbbi három edényfajta, mert a XIX. században virágzó bajai stílus utolsó képviselői. Ezeket a darabokat a legutóbbi időkig készítette Rác István és Fehér Lajos. Fehér Lajos 1953-ban hagyta abba a mesterségét, ő addig, Rác István pedig haláláig, 1959-ig készítette.²⁴ A többi, hasonló stílusban készült edényfajtáról csak emlékezettünk és nem saját gyakorlatuk alapján tudtak adatokat mondani.

A korszók és apró korszók a bajai máriakönyei búcsúra (szept. 8.) készültek. Rác István egy alkalomra 300 darabot is készített. A búcsú előtti nap éjjelén kivitte a búcsúhelyre és „egy nap, egy éjjel elkelt” — mondja Ráczné. A búcsújárók szenteltvízzel töltötték meg, úgy vitték haza. 0,2 litertől 1 literig, ritkán ennél is nagyobb méretben készültek. Szájuk kerek, fülükön csücs van, belül rostélyos a szájuk. Nyakuk közepén párkányt alkotva megtörik. Alakjuk tömzsibb, mint a nagy korszok, hasasabbak. Fülük az egész korszó alakjához viszonyítva aránytalanul vastag és nagy. Díszítményük leírása előtt idézzük Ráczné idevonatkozó közlését: „Körül keskeny,

²⁰ DOMANOVSKY GYÖRGY: i. m. 11.

²¹ SZEPES (SCHLEICHER) LAJOS: A mohácsi agyagipar. NK. IV. (1959) 4. sz. 43—73.

²² KRESZ MÁRIA szíves közlése

²³ KRESZ MÁRIA: Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban NÉ. XLIII. (1961) 141—170.

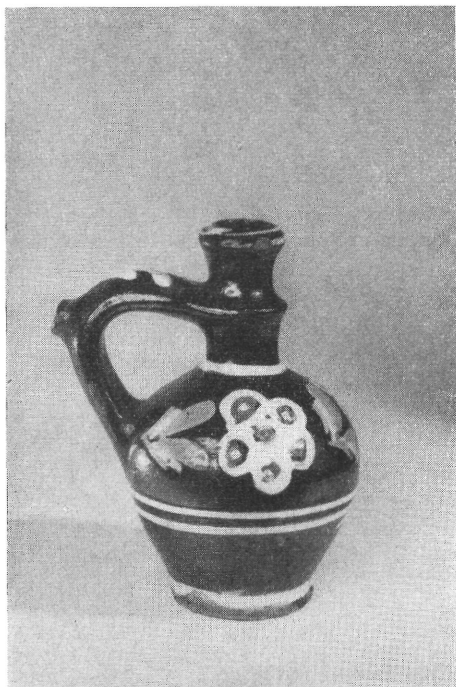
²⁴ Helyszínen gyűjtött adat (a továbbiak is).

fehér szalag. Lefelé tőle a minta margaretta, rózsa. Piros. Aztán zölddel a levél. Koszorús is volt. Sárga is volt benne valami.” Mindegyik alapszíne fekete, anyaga földfesték. A díszítmény:

Színei:	Anyaga:
vörös sárga zöld fehér	földfesték antimonsárga váraaljai fehéren zöld máz váraaljai fehér

Az egész színtelen ólommázzal leöntve. — A díszítmény elemei:

1. A nyakánál és a hasa alján fehér csíkok (a nyakánál néha elmarad); a hasán a fül alsó részéről előre futó fehér szár vége vörös virág (tulipán, rózsa), vagy fehér virág. A száron zöld levelek és sárga fehér vonalas díszítés (1. *ábra*).
2. A korszó hasán „levél” és — vonalfűzér fut körül. A levelek formáját fehér vagy sárga kontúrozás jelzi, amit sárga ill. fehér és zöld hullámvonallal töltenek ki. Más esetekben csak fehér hullámvonal van kontúrozás nélkül (2. *ábra*). A levelek ilyen megformálása az előző csoport darabjainál is megfigyelhető, száját fehér vízszintes vagy függőleges; fülét vízszintes vonalkázás díszíti. Egyes darabokon „Emlék” felirat olvasható.

1. *ábra*. A máriakönyei búcsúra készített apró korsó. Ltsz. 53.114.5

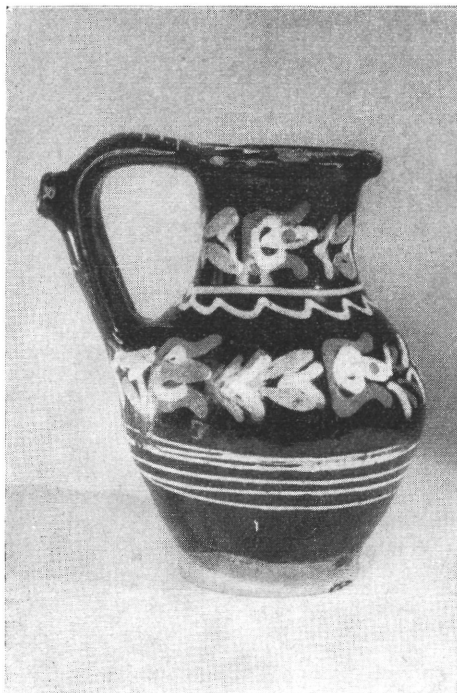

2. *ábra*. A máriakönyei búcsúra készített apró korsó. Ltsz. 53.114.3

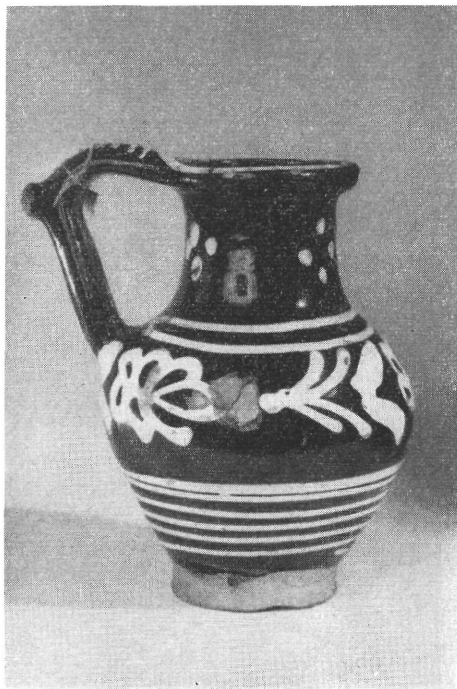
A kis kanták formája azonos a nagyokéval. A díszítmény minden esetben füzéreként fut végig a hasán. Nyakán a díszítés vagy ugyanaz (3. ábra), mint a hasán, vagy egyszerűbb elemek pöttyök és vonalak alkotják. Színei, az alapanyagok, a díszítés eszköze ugyanaz, mint a kis korsoknál. Kiválik az a darab, amelyiket csak fehér festékkel díszítettek kontúrozott, kitöltetlen rózsákkal és levelekkel, alattuk és fölöttük csíkok, nyakán négyszögletes elosztásban pöttyök (4. ábra). Ezeknek a daraboknak az is jelentőséget ad, hogy — hasonlóan a Siklóson készült „máriagyüdi” korsókhhoz — fennmaradásuk közös oka, hogy a népi hitvilágból eredő máig meglévő szokás hagyományos drabjai; a népi gyógyászathoz is szépen kapcsolódnak; „Szentelt vizet tettek bele és avval mosakodtak. A betegek meg is gyógyultak” — mondja Rác István fazekas özvegye. A későbbiekben más vonatkozásban lesz szó ezekről a darabokról.

A sárközi cserépedény stílusának jellemzői. A bajai csoport megkülönböztető jegyei

Nézzük meg, hogy az említett sárközi központokban készült cserépedényeknek melyek a közös ismertetőjegyeik és melyek a megkülönböztető jegyeik? Mindegyik helyen megfigyelhető a tárgyak alapszíneinek időbeli változása. Különösen a tálakon figyelhető ez meg. Némely esetekben arra is következtetni lehet, hogy egy korábban általánosan meglévő alapszín, díszítési motívumot és díszítési technikát melyik központ adta át a másoknak, vagy melyik központ őrizte tovább.

3. ábra. A máriakönyvei búcsúra készített kis kanta. Ltsz. 61.43.48

4. ábra. A máriakönyvei búcsúra készített kis kanta. Ltsz. 130.005

A XIX. század elején általános a fehér alapszín, a díszítmény színei a különböző központokban nem azonosak. Szekszárdon kék, zöld; Mórágyon sárga, fekete, vörös, zöld; Baján barna, kék vagy kék, fekete, vörös, vörös, zöld; Siklóson kék, sárga, zöld; Mohácsos barna, kék, sárga, zöld, vörös, fekete. A XIX. század közepétől vagy már ennél is korábban általánossá válik a vörös és fekete alapszín, illetve vörös-fekete alapszín. Tudniillik Mórágyon sokszor vörös a tál pereme és fekete az alja, vagy megfordítva. A vörös alapszínt nem találjuk meg a siklósi, a feketét pedig a mohácsi cserépedényeken. Szekszárdi és a bajai vörös alapszín gyakori színárnyalata a dudi. A vörös, illetve a dudi alapszín díszítményének a színei: Szekszárdon fehér, zöld, fekete; Mórágyon fehér, sárga, zöld, vörös; Baján fehér, sárga, zöld, vörös; Siklóson ugyanez. A két utóbbi Baján és Siklóson maradt meg legtovább. A mórági központ a XX. század elejére teljesen megszűnik. A többi központ műhelyeiből kikerülő darabok alapszíne, a szekszárdi darabok kivételével, újra fehér lesz. A bajai és a mohácsi fehér darabok díszítményeinek színösszeállítása sok esetben megegyezik: fekete, sárga, vörös, kék, zöld. A szekszárdi darabok vegyes alapszínűek. A fehér alapszínű darabok díszítményszínei: zöld, kék. Itt szeretném röviden megemlíteni, hogy egy Baján készült kancsóformája és stílussajátossága alapján a XVIII. század végi, vagy legkésőbb XIX. század eleji darabnak mondható. Ennek alapdíszje fehér, díszítménye kék. E területről ilyen korai fehér-kék darab nincs.

Míg az alapszínek és a díszítményszínek általánosan jellemzőek az összes „sárközi” központra, addig a díszítmény motívumai az alapötleten, az elrendezésen, vagy a díszítés technikáján kívül más, közös vonást nem mutatnak. A központok egyéni ízlése ebben nyilvánul meg leginkább. Az előbb elmondottakat a tálak, a tányérok öbleinek és peremeinek díszítésén kísérhetjük végig. Előre kell bocsátani, hogy a díszítés eszköze mindenhol a gurgulya.

1. **S z e k s z á r d**. A tányérok tálak öblében három száron több, sötétebb és világosabb pöttyből alakított virágminta van. A középső szár magas és a másik kettő fölött van. Pereme legjellegzetesebb díszítménye a cseppekből összehúzott ívminta.²⁵ — 2. **M o h á c s**. Díszítménymotívuma megegyezik a szekszárdi vörös és fehér alapú tálak és tányérok díszítményeivel (lásd fentebb). — 3. **M ó r á g y**. Lendületes, hosszúszerű virágminta (legtöbbször margitvirág, vagy tulipán.) Az öböl virágmintáján kívül a futó, szájában virágot tartó madár alakja csak a mórági tálakon tűnik föl. Ez minden esetben megkülönbözteti a mórági tálakat bármely más központ tálaival. Peremén apró ívekből álló füzér; a tál széle alatt húzódó vastag színes csíkon más színű függőleges vonalakból álló csoport van.²⁶ — 4. **B a j a**. Öblében szár nélküli összehúzott virágminta (rózsa, tulipán, margitvirág) alatta a tűzfa lehajló ágaira emlékeztető fehér díszítmény. Peremén — nagyon csekély kivétellel — folytatott, vagy csurgatott²⁷ technikával készült dísz van. — Ezt a technikát ismerték Siklóson és Mórágyn is. Ott azonban nemcsak a peremet, hanem az egész tálat, vagy tányért díszítették vele. Szekszárdon újabban használják ezt a technikát, mohácsi adatok nincsenek erre vonatkozóan. Nálunk ez a technika a török hódoltság óta ismeretes.²⁸ A régészeti anyagban a visegrádi, a szolnoki,

²⁵ KRESZ MÁRIA: i. m. 147

²⁶ KRESZ MÁRIA: i. m. 147.

²⁷ SOPRONI OLIVÉR: Visegrádi folytatott mázas török kerámia. Művészettörténeti Tanulmányok. Bp. 1960. 35–40.

²⁸ SOPRONI OLIVÉR: i. m.

a budai, az egri és az abdai leletegyüttesben vannak legszebb példányai. A réccs anyagban bár nagy szerkezeti változással — ilyen technikával díszített darabok Mórágyról, Siklósról, Bajáról (XIX. sz.) és Szekszárdról (XX. sz.) ismeretesek. A művészettörténeti szakirodalomban ezt a díszítési technikát „sárközi” néven is emlegetik.²⁹

*

A bajai darabokon szinte az összes sárközi központ stílusjegyei — egy-két-kivétellel — megtalálhatók; az alapszínnek és díszítményszínneknek periódikus váltakozása; a díszítmények nagy részének azonossága. Ezeket mind láthatuk a központok stílusjegyeinek felsorolásánál. Hangsúlyozni kell, hogy Baja, a díszítmény színeit illetően Mórágyhoz és Siklóshoz áll a legközelebb.

A megkülönböztető jegyeket külön ki kell emelni: 1. A fekete és vörös alapszín megelődző fehér alapú kék díszítményű korszakból csak Bajáról van tárgyi bizonyítékunk. Fehér alapon barna-kék szín is csak itt van. — 2. A díszítés technikájára jellemző: a fekete és vörös alapú régi daraboknál a vastag irókázás; a vonalak elfuttatása; a díszítmények festékének rázása; a peremen az egymás fölé rakott különböző színek elfolytatása. A perem csíkjainak a következő kialakítása: a vízszintes csíkok több apró függőleges vastag vonalból állnak, melyeket nedves állapotban cirokkal húznak össze. — 3. a) A folytatás alatt és fölötte csíkok vagy hullámvonalak szcrepelnek. b) A tál öblének díszítménye többször ismétlődik a peremén. c) A tál virágmintája négyes elrendezésében úgy, hogy az alsó és felső virágpár más-más fajta. — 4. A hullámvonal önálló díszítőmotívumként is szerepel kontúrozással: életfa elcsökevényesedett formában; a kontúrozás gyakori alkalmazása; gránátalma motívum; lótusz motívum; illetve a tál öblének négyes elrendezésű díszítménye. A XIX. századi hagyományos díszítmény XX. századi továbbélése!

Az edényfajta formájára vonatkozóan jellemző a középkori hagyományt megőrző talpas kancsó megléte. Itt kell kiemelni két olyan kancsót, amelyeknek formája is és díszítménye is a XIX. századi készítménynél is előbbre utal. (5—6. ábra).

A BAJAI FAZEKASSÁG³⁰

Mesterek és inasok. A bajai fazekas-dinasztiák. A fazekasok műhelyei

Baján a XVIII. és a XIX. század folyamán a magyar nemzetiségű lakosságon kívül sok a délszláv nemzetiségű: a lakosság 40%-a délszláv, 60%-a magyar. Ez az arány a fazekas mesterek nemzetiségének kimutatásánál is hasonló. Ha a nevek alapján összeállítjuk — a XVIII. század végétől a XX. század végéig — a fazekasok nemzetiségi arányát, azt láthatjuk, hogy a délszláv nemzetiségű bajai fazekasok száma lassan csökken, míg végül a XX. század elején nem is találunk többet.

A bajai fazekasság emelkedésének, virágzásának és hanyatlásának korszakait szépen igazolják: 1. a fazekasok létszámának változása (7. ábra); 2. körülbelül a 70-es évekig közvetve visszavezethető emlékezet; 3. bajai stílus

²⁹ SOPRONI OLIVÉR: i. m.

³⁰ A következő fejezetet részben a céh jegyzőkönyvei, részben a terepen gyűjtött adatok alapján írtam meg.

Központok	Edényfajták (műzeumi anyag, szakirodalom, terep- gyűjtés alapján)	ALAPSZÍNEK																							
		Fehér (XIX. sz. eleje)						Vörös (XIX. sz. közepe)						Fekete (XIX. sz. közepe)				Fehér (XX. sz.)							
		A díszítmény színei a fenti alapszíneken																							
		kék	kék	barna	kék	sárga	vörös	zöld	fekete	fehér	sárga	zöld	fekete	kék	vörös	fehér	sárga	zöld	fekete	vörös	fekete	sárga	vörös	kék	barna
Szekszárd	1. Tál																								
	2. Tányér																								
	3. Korsó																								
	4. Kanta																								
	5. Födő																								
Mórág	1. Tál																								
	2. Tányér																								
	3. Bokály																								
	4. Kancsó																								
BAJA	1. Tál																								
	2. Tányér																								
	3. Szilke																								
	4. Bögre																								
	5. Födő																								
	6. Korsó																								
	7. Kanta																								
	8. Kis korsó, 1959.																								
	9. Kis kanta, 1959.																								
	10. Kancsó																								
	11. Pereculacs																								
Siklós	1. Tál																								
	2. Bokály																								
	3. Korsó																								
Mohács	1. Tál																								
	2. Tányér																								

5. ábra. A sárközi edények alapszínei és díszítményszínei

Jelmagyarázat: + a szín kimutatható | — a szín nem mutatható ki | × a tárgyat nem készítik | D dudi-szín

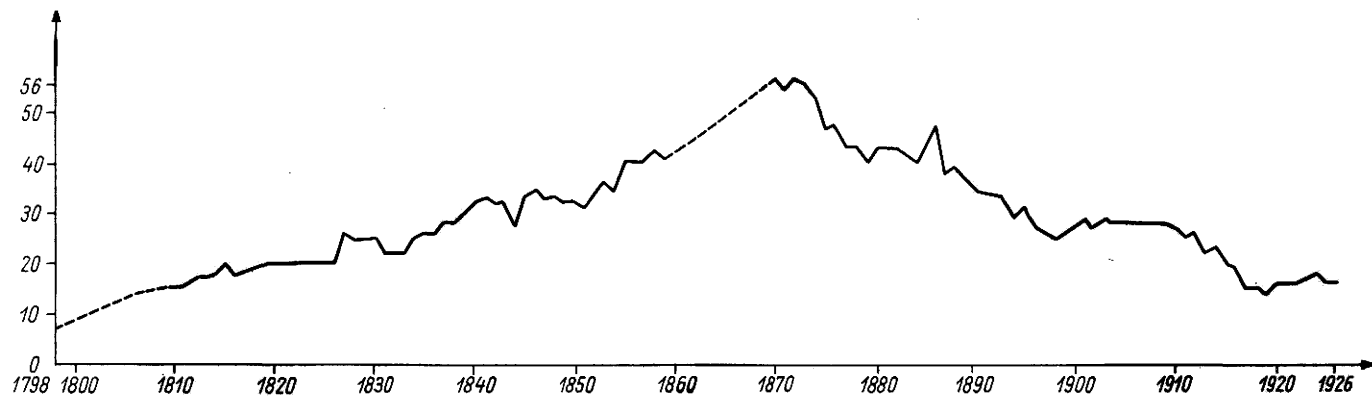
A központok nevei	Alapszín	A díszítmény színei		
		XVIII. század	XIX. század	XX. század
1. Mórág	FEHÉR	—	zöld, sárga, vörös, fekete	0
2. Szekszárd		—	kék, zöld	kék, zöld
3. Siklós		—	kék, zöld, sárga, vörös, fekete	?
4. Mohács		—	kék, barna, sárga vörös, fekete	kék, barna sárga, vörös, fekete
5. Baja		kék	kék kék, zöld, fekete, zöld, sárga, barna	kék, zöld, fekete, sárga, barna
1. Mórág	VÖRÖS	—	fehér, fekete, zöld, sárga, barna	0
2. Szekszárd		—	fehér, fekete, zöld	+
3. Siklós		—	?	nincs
4. Mohács		—	fehér, fekete, kék, zöld	+
5. Baja	FEKETE	—	fehér, fekete, zöld, sárga, dudí	0
1. Mórág		—	fehér, fekete, zöld, sárga, vörös	0
2. Szekszárd		—	fehér, zöld, vörös	nincs
3. Siklós		—	fehér, zöld, sárga, vörös	+
4. Mohács		—	nincs	nincs
5. Baja		—	fehér, sárga, zöld, vörös	+

6. ábra. A sárhközi edények színeinek változása

Jelmagyarázat: a díszítmény a múzeumi anyag hiányossága miatt nem állapítható meg: +

a központ nem működik már: 0

nincs biztos adatunk: ?

7. ábra. A hajai fazekasok létszámának változása 1798—1926 között.

kialakulása idejének azonosítása az előzőkkel. E három tényező összevetéséből az derül ki, hogy a díszített, színes alapú mázas edények nagy része és legszebb darabjai az 1840-es és az 1880-as évek között készültek. A 90-es évek már a hanyatlás kezdetét jelzik.

Az évenként újonnan bejegyzett mesterek neveinek összesítése és a helyszínen gyűjtött adatok szerint 1798-tól 1957-ig 102 fazekas működött Baján. Ebből 11 család az, amelyiknek több generációja folytatta elődei mesterségét. A 11 családnak majdnem mindegyikéből ma is élnek azok, akik a második világháború előtt még fazekasok voltak. A két legnépesebb család a Fehér és a Magyar család. Nevük 1798-tól 1926-ig folyamatosan megtalálható a céh jegyzetei között a céh fölbomlása után is. A Fehér családnak öt nemzedéke, a Magyarának négy nemzedéke volt fazekas. A Fehér család legutolsó nemzedékéhez tartozik Fehér Lajos, akiről előbb már volt szó. A Magyar családból már senki nem él, aki a családfára vonatkozó adatokat tudta volna. A XVIII. század végétől a XIX. századig a Karádi Márton leszármazottai; a XVIII. század végétől a XX. század 30-as éveikig a Szekszárdi, a Cser, a Godár tagjai folytatják elődeik mesterségét.

A XIX. században tűnik föl a Wilhelm, a Rácz, a Lovrityi, az Adamek, a Kovács és a többi család. A Rácz család az 1850-es évek végén telepedett át Siklósról Bajára. A Czégényi és a Bagó család bátaszéki műhelyét hozta át ide. A többiekéről (13–20) a céhjegyzőkönyvek névsorain és az adatközlők rövid tájékoztatásain kívül semmit nem tudunk, csak azt, hogy e század elején még dolgoztak (8. ábra). A nem említett családoknak egy-egy tagja volt fazekas, vagy csak két nemzedéke. A bajai fazekasok törzsét képező családokról a cserépedények stílusának tárgyalásakor még szó lesz. Ugyanehhez és a mesterek életkorának, valamint a családfák felállításához fontos támpontot jelent az az 1853-ból származó névsor, amely az egyes fazekasok életkorát is feltünteti.

Feltűnő, hogy a bajai fazekasok aránylag kevés inast foglalkoztatnak. Igaz azonban, hogy adataink csak 1820-tól 1874-ig vannak. Ez idő alatt (54 év) összesen 130 inas volt Baján, évenként átlag két inas szegődött. Összehasonlítva a fazekas mesterek évi létszámát az évenként újonnan szerződött inasokéval, nagy az aránytalanság. Vannak évek, amikor nem vesznek föl egyetlen inast sem. Legtöbb inast, 7-et 1852-ben vettek fel. Ugyanebben az évben 32 fazekas dolgozik Baján. A több nemzedéken keresztül dolgozó családok maguk szerződ-tetik gyerekeiket. A XIX. században a tanulási idő általában 5 év, de előfordult, 1 év és 8 év is. A mester ruhával és szabaduló pénzzel látja el inasát.

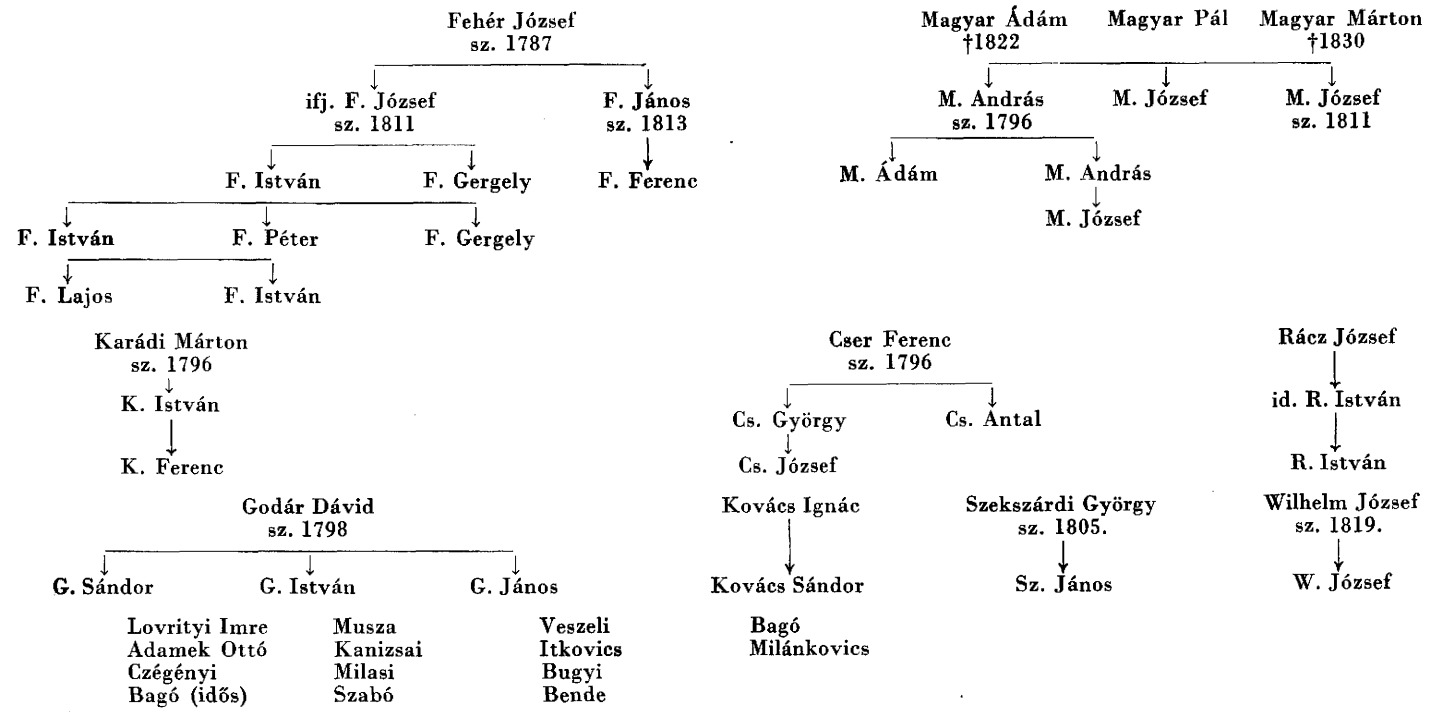
Ha figyelemmel kísérjük a mesterek és a szerződő inasok névsorát, látjuk, hogy itt is érvényesül a nemzetiségi megoszlás, ugyanis magyar mester magyar inast fogad. délszláv nemzetiségű pedig délszlávot. Ez a XIX. században végig jellemző.

A fazekasműhelyek a város délnyugati részében, a legrégebb agyaglelőhelynek, a Posványosnak közelében voltak (a Kamarás-, Duna és a Ferencsatorna közti árterület) és a Kiscsávolyban. Állítólag a Korsós utca is ebben a városrészben volt (9. ábra).

A bajai fazekasok szakosodása

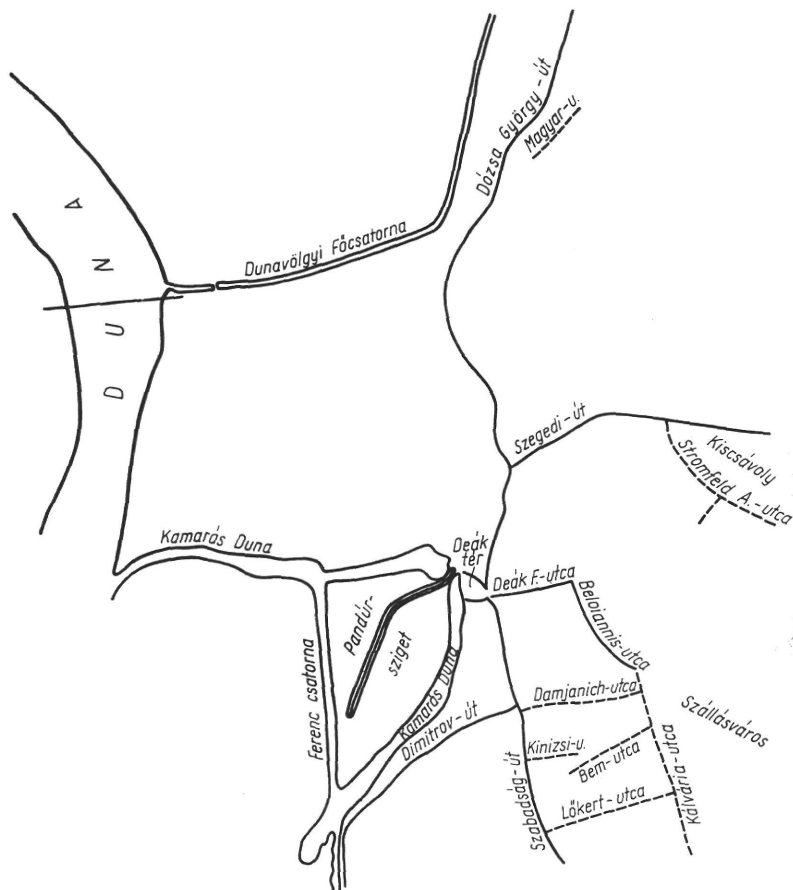
A fazekasközpontok egymáshoz való viszonyát az dönti el, hogy hogyan egészítik ki egymást a népi szükséglet kielégítésére³¹. Az országos szükségletet

³¹ KRESZ MÁRIA: Fazekas, tálas, korsós. Ethn. LXXI. (1960) 297.

8. ábra. A jelentősebb bajai fazekas családok és fazekasok.

a különböző gócpontok régi keletű munkamegosztás, szakosodás szerint elégitették ki. Az agyagipar egyes központjainak, a mesterség egyes ágainak sajátos „profiljuk” volt. Hogy milyen edények tartoznak ebbe a profilba, azt alapvetően az agyag minősége határozta meg és az edényfélések aránya a terme-

9. ábra. A bajai fazekasok műhelyei. (Szaggatott vonal jelzi.)

lés egészében. Éppen az agyag minőségének sokfélesége okozta, hogy az egyes központok között nagyobb különbségek voltak, sokkal nagyobb különbségek, mint más mesterségeknél, ahol nem volt lényeges eltérés a nyersanyagok minősége között.³² A fazekas mesterségnek más- és más a jellege, aszerint, hogy milyen agyagból dolgozik, és milyen fő árucikkre, edényformára szakosodott. Központjaink közül Szekszárdon és Mohácson is az agyag minősége szerint szakosodtak a mesterek. Szekszárdon vegyes edényt égettek mázast, mázatlant, tűzállót is. Ezért mondták őket fazekasnak. Árujuk nagy része azonban nem tűzálló edény, éppen ezért magukat tálásoknak mondják.³³ Mohácson kor-

³² KRESZ MÁRIA: Fazekas, tálás, korsós. Ethn. LXXI. (1960) 298.

³³ KRESZ MÁRIA: Fazekas, tálás, korsós. Ethn. LXXI. (1960) 301.

sósna nevezték a fekete korsó, kanták mestereit. Fazekasok, akik nem annyira fazekat, mint inkább mázas edényt, tálát, tányért köcsögöt, mázas korsót csináltak.³⁴

Bajának nem volt tűzálló földje, sőt a bajai fazekasoknak is csak közvetve volt. A tűzálló edény készítése ugyanis szoros kapcsolatban volt a kályhássággal. (Erről később a tűzálló edény problémájánál!) Az a fazekas, aki tűzálló fazekat készített kályhástól vette meg a szükséges nyersanyagot, vagy maguk a kályhás családok készítették a tűzálló fazekat. „Húsz-harminc évvel ezelőtt meg volt különböztetve. Tálás csak tálát készített, tűzállót nem. Főzőedényes, fennálló, fazekas (magunk között csak fennállónak hívtuk) tűzállót készített. Korsós is mind külön volt. Kovács Sándor mindenfélét égetett, de főleg fazekat csinált. Tálások voltak kimondottan Ráczék, Fehér István, Fehér András. Godár János korsós volt. Kályhás volt az Adamek meg Kovácsék. Milasi csak fazekat égetett” — mondja Bende József. „Kovácsék mindenfélét csináltak. Wilhelm kályhás segédje köcsögöt, virágcserepet csinált. Mikor kályhát égettek, azt is kiégették. Rácz tűzálló fazekat is csinált. Bagótól, a kályhástól kapta a földet. Fehérek mind tálások. Fazekas áruval nem dolgoztak.”³⁵ Több beszélgetés során az derült ki, hogy a kályhások az inasikkal és segédeikkel készítették a fazekas árut. Bende József, jelenleg kalocsai fazekas, aki Kovács Sándoréknál inaskodott és segédévei egy részét is náluk töltötte. Főleg fennálló edényt és kevés tálát készített náluk. A kályhásságot csak mellékesen tanulta. A fazekasok és kályhások kemencéjének típusai is szépen mutatják a szakosodást, a különböző profilú cserépedény-, illetve kályhakészítést. A kályhásoknak minden esetben hosszú vagy német kemencéjük van. A tálások katlan kemencében égettek, de a kályhásoknak is volt katlan kemencéjük. Ma is megvan még Kovácsék és Ráczék műhelye. Kovácsék főleg kályhások voltak. A lakóház végén külön volt a kályhás és a fazekas műhely. Hatalmas, 1200 edény berakodására alkalmas hosszú, illetve német kemencéjük van. Külön helyiségben vannak az agyag és a máz finomítására és őrlésére szolgáló berendezések.

Külön-külön készítették a kályhás és a fazekas mázakat. A fazekas mázat sokkal primitívebb mázórló kövön őrölték, mint a kályhás mázat. A kályhacsempéket és a cserépedényeket legtöbbször külön égették.

Ráczék műhelyrésze két helyiségből áll: 1. műhely (együttal konyha is, a konyharész fehérrel lemeszelve élesen elüt a műhelyrészétől) 2. égető. Itt áll a

Tűzálló földdel dolgozók		Nem tűzálló földdel dolgozók	
kályhás-fazekas	fazekas	tálás	korsós
1. Kályha	1. Fazék	1. Tál	1. Korsó
2. Fazék	2. Szilke	2. Tányér	2. Kanta
3. Köcsög	3. Köcsög	3. Bögre	3. Kancsó
4. Egyéb cserépedény	4. Bögre	4. Köcsög	4. Köcsög
—	5. Födő	5. Egyéb cserépedény	5. Egyéb cserépedény
—	6. Köpülő	—	—
—	7. Kevés tál	—	—
—	8. Kevés tányér	—	—

10. ábra. A bajai fazekasok szakosodása

³⁴ KRESZ MÁRIA: Fazekas, tálás, korsós. Ethn. LXXI. (1960) 300.

³⁵ Bagó Jenő, 48 é. adatközlő. Jelenleg a bajai kályhás KTSz vezetője

katlan kemence vagy *gömbölő kemence* vagy *pandalos kemence*. 400 db edényt lehet égetni benne. Kovácséknál főleg kályhák, tűzálló fazekak készültek és más vegyes edények; Ráczéknál főleg tál, korsók, díszedények és más edényfajták. Jelenleg Kovácsékhoz Kalocsáról jár át volt segédjük, Bende József. Köcsögöt, virágcserepet, cserépaljakat és itatókat korongol. A kemencében Kovácsné rakodik be egyedül égeti és szedi ki a cserepeket. Piacon és háznál árusítják ezeket. Ráczéknak fia korongol és minden egyéb munkát is ő végez. Anyja a háznál és piacon árusít. A volt fazekasok és a kályhások egy része a Bajai Kályhás KTSz-nél dolgozik, más részük különböző foglalkozású. (A fazekasok szakosodását lásd a 10. ábrán.)

Az agyag és más nyersanyagok beszerzése, feldolgozása.

Agyag, engob, máz. Eszközök és szerszámok. Kemence³⁶

Baján a Duna árterületén kétfajta agyag található: *fekete* és *sárga*. A *fekete agyag zsiros* repedezik, ezért a kétfajta bajai agyagot kb. 50—50%-os arányban keverve használják, vagy a zsiros agyagot *váraljai fehérral* alapozzák. A fekete agyag lelőhelye a Békavár és a Kisköltés, a sárga agyagé a Posványos. Különbözik ez Baja legrégebb agyaglelő helye. A Duna árterületének az a része, ahonnan a fazekasok az agyagot hordták, a kalocsai érsek tulajdona volt és kocsinként kellett érte fizetni. Az első világháború körül 20—30 fillér volt egy kocsi agyag ára.

Minden fazekasnak külön *agyagbányája* volt. „Közös lónak túrós a háta” — mondják. A mesterek családtagjaikkal és inasaikkal mentek ki az agyagért a fogadott fuvaros kocsián. Minden esetben a fazekas maga kereste ki a legmegfelelőbb terepet, hogy minnél jobb minőségű agyagot vigyen haza. „A fuvaros nem értett hozzá, az csak hazaszállította.” *Csákánnyal és ásóval* 1 méterre, vagy 1,5 méterre ástak le, feldobálták a kocsira az agyagot és hazaszállították. Egy napnál tovább sosem tartott ez a munka. Nem tűzálló agyagot Bátaszékről és Szekszárdról is hoztak még a második világháború után is. Nagyon dicsérik mindkettőt, mert nem kellett *pihentetni* egyiket sem, hazahordva azonnal lehetett *áztatni* és használni. A bátaszéki agyagot különösen köcsög készítésére használták. 25—30 éve Vitéztelekről is hoztak Bajára agyagot.

A hazaszállítás után az udvaron szabad ég alatt tárolták az agyagot. Igyekeztek mindig *összel*, a fagyok előtt kitermelni, hogy otthon „a fagy *szét-szívja*. Tavaszra *élpordadt* a fagytól”, így az áztatás, *iszapolás* könnyebben ment. Télen, ameddig dolgoztak, addig a pincéből felhozott agyagot használták. „Három kemence edény lett belőle”, ritkán előfordult az is, hogy tavasszal *bányászták* ki az agyagot.

Az egész télen át *szétporladt*, sovány és zsiros agyagot tavasszal megfelelő arányban *összekeverték* és *szűrőládában iszapolták*. A szűrőláda legtöbb helyen *fából* készült, néhol *betonból*. A láda tulajdonképpen csak egy fából készült téglalap alakú keret volt. Nagysága attól függött, hogy egyszerre ki, mennyi agyagot akart szűrni. Volt 4×8 méteres nagyságú is, pl. Bagóéknál. A láda helyét úgy készítették elő a szűréshez, hogy tisztára *felsőpörték*, alulra 20—25 cm *salakott* tettek, arra 5—10 cm vastagságban *homokot*, hogy a vízzel *tejföl-sű-*

³⁶ A fejezet anyaga kizárólag terepgyűjtésen alapszik.

rűségűre kevert agyagból minél hamarabb kiszivárogon a víz. Máskor csak *elegyengették* a láda helyén a földet, amire közvetlenül tették az agyagot. A szűrőláda helye közel volt a *kúthoz*, hogy a vizet minél kevesebb fáradsággal hordhassák az agyagra.

Ha az agyag nagyon szennyezett volt, *rostán* is átszitálták, még iszapolás előtt. Amikor a *péppé* vált agyag a szűrőládában kicsit megkeményedett, felületét *fával* vagy egy *vasdarattal* mélyen *bekarcolták* úgy, hogy amikor megszáradt, külön-külön ki lehetett szedni a *bőrkemény* állapotban levő *agyagkockákat*. Az iszapolást legtöbbször a fazekasok feleségei végezték. A kockákban kiszedett agyagot a *pincében*, vagy a műhelyben *kupacokban* tárolták, *pihentették* 2—3 hónapig. Az agyagkockákat a következő módon rakták össze: 1., 2. sor: két agyagkocka nem-homokos felületükkel egymással szembe fordítva, 3. sor: a második sor homokos felületére borítják ennek a sornak a kockáit, szintén a homokos felületükkel. 4. sor: most az előző sor tiszta felületére ennek a sornak a tiszta oldalát borítják. „Így kupacba rakva *összeérett* az agyag.” Egy-egy agyagkockának kb. 15 kg volt a súlya.

A pihentetés után *mégegyszer finomítják* az agyagot. A kockákat a műhelyben *ágyásba tapossák*, vagy *gázolják*. Erre a célra legjobban megfelelt a padlós műhely. Ahol köves, vagy földes volt a műhely ott a helyiség egy részét padlóssá alakították. A földre *terített* agyag felületét kétszer jól megtaposták. Egyszerre kb. 4—5. mázsa agyagot készítettek így elő. Ha a pihentetett agyag esetleg nagyon száraz volt, kicsit meglocsolták, és *sarlóval lesallózták*, *szelték*, *faragták*. A múlt század végén nem a közvetlenül földre rakott kupacot szállózták, hanem az agyagot *rengőpadra* rakták. A rengőpad 2 méter átmérőjű korong volt, amit egy tengelyen forgattak. A tengely egyik vége a menyezet egyik gerendájához volt szerelve, a másik meg a földhöz. Valaki leült mellé és sarlózás közben forgatta az agyagkupacot. Rengőpadon sarlózták; azt az agyagot is, amit nem kellett iszapolni.

Az ágyásokból *göncséreket*, kb. 20 kg-os darabokat szakítottak ki. Ezeket tovább gyúrták. A korongra az elkészítendő edénynek megfelelő mennyiséget, a *görcsöt* vagy *feneket* rakták fel. Pl. kétliteres köcsög készítéséhez 2 kg agyag kellett. A göcséreket, majd a feneket korongolás előtt a *gyűrőpadon* gyúrták. A gyűrőpadot a koronghoz közel állították fel, maga a fazekas készítette tölgyfából. Földes műhelyben beásták a földbe, máshol kőre állították, a lapját ráerősítették.

Egyszerre nem szabad sok agyagot *felfenekelni*, mert a levegőtől megkeményedik. Általában 2—3 órai munkához szükséges agyagot készítettek el. Vizes ruhákkal takargatták le, hogy a *levegő ne vegye ki a páráját*.

A *tűzálló föld*, vagy *fazékföld* előkészítése nem kíván ilyen nagy gondosságot. Ezt fedett helyen tárolták. Leáztatták: 20 vödör agyaghoz 2—3 kanna vizet öntöttek, majd 2—3 napig hagyták állni. Sokszor nem is áztatták, hanem a nagyobb darabokat szétzúrták, majd finomították. A finomítás kétféle módon történt. 1. a földön szétterítették, és hengerelték; 2. két összeforgó hengeren átengedték. A hengereket a századforduló táján az Ipartestület vásárolta és azoknak adta ki használatra, akik leginkább tűzálló földdel dolgoztak. Ha kövér volt az agyag, hengerezés előtt dunai homokot keverték hozzá, soványították, mert a zsíros agyag könnyen deformálódik. A tűzálló agyagot sem a feldolgozás előtt, sem közben nem pihentették. Közvetlenül használat előtt finomították. *Gázolás* után ugyanazon a munkafolyamaton ment keresztül, mint a másik agyagfajta.

Baján nincs tűzálló föld, ezért Rimaszombat, Fazekaszsaluzsány, Poltár, Alsópetény, Felsőpetény, és Rév tűzálló földjét szállították vasúton ide. Úgy emlékeznek, hogy 1940-ben jött ezekről a helyekről utoljára agyagszállítmány.

Visszatérve a munkafolyamatok sorrendjére a felfenekelés után a *korongolás* a következő lépés. A *korong* mindig a meghalt mestertől öröklődik a fiatalbbrá. A ma is meglévő bajai műhelyekben 100—150 éves korongokon dolgoznak. A bajai korong neve szerkezete után *kalodás korong*. Maga a korongszerkezet egy állványba van beépítve: az állványzat két egymással szembe levő része az *üléspad* és a *mértéktartó*, ezeket felül, középen a *keresztfa*, vagy *korongnyak* köti össze. A keresztfával lent, párhuzamosan a *korongköldök*, vagy *perselytartó* látható. E két fontos szerkezeti darabban nyugszik a *szálvas* vagy tengely, amelynek felső részén van a *korongfej*, első részén pedig a *korongtalp*. Alul a perselytartóval párhuzamosan, a kaloda mindkét oldalán *lábítófa* van. A korong szerkezeti részeinek anyaga a vashól készült tengely kivételével — fa. A tengely hegyes vége (alul) régen rézkrajcárban forgott, így kisebb volt a súrlódási felület. A keresztfát, vagy korongnyakat rézlemezzel védtek a szálvas súrlódásától. A lemezt kováccsal készítették el a szálvassal együtt. Leggondosabban a korongfej és a korongnyak faanyagát kellett kiválasztani. A korongfej és a korongtalp is keményfából készült: szil-, tölgy-, vagy akácfa volt a legmegfelelőbb. Ezt két fontos szerkezeti darabot bognárral készítették.

Az edények megformálásához a következő szerszámokat használta a fazekas: 1. *focsos cserép*, 2. *szorítóbőr*, 3. *fakés* és *rézkés*, 4. *vágódrót* régen szőr, vagy bélhúr, amelyekkel a keskenyfenekű edényeket vették le a korongról, 5. *lapocka*: vékony, széles deszka, végén nyéllal: a szélesfenekű edényeket vették le vele a korongról 6. *mérce*: ujnyi lécdarab, szélét a fazekas bekotátázza, a lábas méreteinek és a tálak méreteinek megfelelően. Ezen voltak a fazék méretei is.

Korongolás után az edényeket *lézsafán* szárították: télen és ősszel vagy esős nyári napokon a műhelyben, nyáron az udvaron. Fehér Lajos emlékszik arra, hogy gyermekkorában az utcán szárították a fazekasok az edényeket, mert udvaraik kicsik voltak, és a sok tál, meg tányér nagy helyet foglalt el.

Az agyag az eddigi munkafolyamatokban mechanikai változásokon ment keresztül. A kívánt forma megadása — a korongolás — után viszont az engobozás, festés, mázolás, égetések során kémiai változáson mennek keresztül a cserépedények, illetve a cserépedényeket bevonó rétegek.

A különböző anyagok a következő sorrendben kerülnek az edényre: 1. *Engob*: a korongolás után, az edény bőrkemény állapotában. Ha egészen szárazon vagy az első égetés után teszik rá: a) az edény nem válik savállóvá, b) lehányja a festéket. — 2. *Festék*: cifrázó festék, irókás. Az első égetés után. 3. *Máz*: az első égetés (és festés) után.

A festékek és mázak alapanyagainak összetétele 1912-ig a bajai agyagiparos tanfolyamig nem mutat nagy változást. A tanfolyamot egy bajai rajztanár, Farkasházy István szervezte. A fazekasok közül Rác István, Bagó Jenő édesapja és Kovács Sándor vett részt a tanfolyamon. Farkasházy elég jól ismerhette a bajai fazekasság hagyományait, mert az általa összeállított engob és festékreceptekben ugyanazok a nyersanyagok szerepelnek, mint amelyek a hagyományos bajai edények alapszíneinek és díszítményeinek az összetételében is megtalálhatók. A Rácék műhelyében és a Kovácsékéban is használták az általa összeállított recepteket. De az ő hatására kezdték használni az új színeket mint pl. a *pinket*; a *zöldnek* és a *kéknek* különböző árnyalatait; a *sárga festéket*.

Ő küldi el Ráczt Istvánt a gyulai agyagiparos tanfolyamra 1913-ban, 1914-ben pedig az ungvári és székelyudvarhelyi agyagiparos szakiskolába. Rácznak a felsorolt helyeken készített jegyzetei összehasonlítási alapot adnak a helyi, a bajai tanfolyam anyagához és magukhoz az e korból datálható tárgyakhoz. Azt is láthatjuk, hogy a gyakorlatban csak a bajai tanfolyam engob és mázreceptjeit használta Ráczt István és a többi fazekas is.³⁷ A fazekasok közül Ráczt Istvánra volt legnagyobb hatással a tanfolyam az edények formáját, színeit, illetve alapszínösszeállítását és a díszítményt illetően. Farkasházy a maga által tervezett díszítményeket Ráczt táaira és tányérjaira festette.

Mivel az edényeken alapszíneket és díszítményszíneket különböztetünk meg, a készítésükhöz felhasznált nyersanyagokat is ilyen szempontok szerint csoportosítjuk. Az alapszín és a díszítményszín általában *engobok*. A díszítményszíneket mondják *máz alatti festéknek, cífrázó festéknek, írőkásnak*. Annyiban különböznek az engoboktól, öntőfestéktől, röviden festéktől, hogy nagyobb oxidtartalmú kaolint használnak fel az összeállításuknál. Néha máz is szerepelhet díszítményszínként (sárga máz, zöld, kék máz).

Az *engobnak* vagy *öntőfestéknek* agyagtulajdonságúnak kell lennie: amilyen mértékben összehúzódik az agyag az égetésnél, olyan mértékben kell az engobnak is összehúzódnia. Egy részük földfesték, más részük földfesték, ill. kaolin és különböző oxidok meghatározott arányú keveréke.

I. Tiszta földfesték

1. Fehér: váraljai fehér (régii)
kovászói fehér (régii)
csákberényi fehér (régii)
hollóházi fehér (tanfolyam óta)
2. Vörös: kiskupányi vörös agyag (régii)
3. Fekete és barna: bajai fekete agyag (régii)

Ezek a földfestékek a bajai tálaknak, tányéroknek, kantáknak, korsóknak, kancsóknak, fődöknek, szilkéknek, bokályoknak az alapszínei.

II. Földfestékek, oxidok és más anyagok keveréséből készült engobok; keverési arányaik.

A különféle engobokat és mázakat a XIX. sz.-ban és a XX. sz. elején úrmértékek arányában keverték. A mértékegység a fazekas által erre a célra készített csupor vagy pohár volt. Később ezeknek az úrtartalmát kilózták le a megfelelő mennyiség kiméréséhez, de nem a súlymértéket használták, hanem az anyagok keverési arányát az egész súlyhoz viszonyítva. Ilyen alapon súlymértékről beszéltek, mert az arányokat ismerve akár kisebb (dkg), akár nagyobb (kg) mennyiségben elkészíthette a fazekas az engobokat és a festékeket.

1. Fehér: a) 7 súlyrész kovászói agyag,
3 súlyrész csákberényi agyag (régii)
Finom selyemszítán átszűrve.
- b) 90 sr. kovászói kaolin
10 sr. mézspát (tanfolyam)

³⁷ TÁLASI ISTVÁN professzor úr javaslatára ezt a részt országos összehasonlító adatokkal fogom bővíteni a jövőben.

2. Sötétvörös: 90 sr. kiskupányi föld
10 sr. vasoxid
3. Barna: a) 20 sr. agyag
50 sr. égetett agyag (a tűzálló agyagot egyszer megégetik, megtörik, a többivel összekeverik)
30 sr. barnakő (mangánoxid)
22 sr. rézhamu (tanfolyam)
b) 85 sr. bajai feketeagyag (iszapolva, szárítva, törve)
15 sr. mangánoxid (tanfolyam)
4. Fekete: 85 sr. bajai fekete agyag
15 sr. mangánoxid
5 sr. rézoxid (tanfolyam)
5. Zöld: váraljai fehér és rézoxid (rég)
6. Sárga: váraljai fehér és vasoxid (rég) keverési arányait nem ismerik.
7. Kék: Váraljai fehér és kobaltoxid (rég)
8. Piros: váraljai fehér és pinkoxid (tanfolyam)
9. Sárga: (nápolsárga) 60 sr. nyers máz 40 sr. antimonium (rég)
10. Zöld: 20 sr. fehér festék
50 sr. smaltni
10 sr. cinhamu
20 sr. üveg
4 sr. kobaldoxid (rég)
11. Zöld: 20 sr. fehér festék
25 sr. homok
30 sr. üveg
10 sr. cinhamu
15 sr. rézhamu (rég)

Az előbb felsorolt engobok és festékek nagy része a tanfolyamon tanult receptek alapján készült, mégis jól kiegészítik az I. csoport anyagait, nem ütnek el a hagyományos színektől. Újdonság a vegyi összetételükben fedezhető fel, az is a színek tökéletesítését szolgálja. Nagyban támaszkodnak a helyi alapanyagokra és a házilag elkészíthető anyagokra.

III. A tanfolyam hatására kialakult, a bajai hagyományos színskálába nem illeszthető anyagok; keverési arányaik.

Ebbe a csoportba azok az új színek tartoznak, melyek sehogy nem illeszthetők be a hagyományos bajai színsorba, a tanfolyam negatív hatását tükrözik. Azonban jellemző Bajára, hogy a tanfolyam hatása alatt nem jönnek létre olyan darabok, amelyek teljesen új színek és technikák válnának uralkodóvá (Ráczék műhelye képez csak kivételt). A bajai fazekasság egészéből kimarad ez a folyamat.

A következőkben felsorolt engobok tulajdonképpen az eddig is meglevőknek rossz színárnyalatai. Teljesen csak a piros és a rózsaszín engob új.

1. Világoskék: 100 sr. kaolin
3 sr. kobaltoxid

2. Sötétkék: 100 sr. kaolin
7 sr. kobaltoxid
A kéknek még a következő árnyalatai szerepelnek: nefe-
lejskék, égszínkék, búzavirágkék.
3. Sötétzöld: 100 sr. kaolin
5 sr. krómoxid
3 sr. jibaktixud
4. Világoszöld: 100 sr. kaolin
6 sr. krómoxid
5. Fűzöld: 55 dkg fehér föld
20 dkg rézpor
6. Almazöld: 100 sr. kaolin
0,5 sr. krómoxid
7. Citromsárga: 70 sr. kaolin
30 sr. nápolysárga
8. Új sárga: a) 20 sr. fehér festék
40 sr. homok
40 sr. nápolysárga
b) 6 sr. fehér festék
4 sr. nápolysárga.
9. Piros: a) 20 sr. fehér festék
40 sr. homok
40 sr. pink
b) 30 sr. fehér festék
40 sr. pink
30 sr. üveg
10. Rózsaszín: 65 sr. kaolin
35 sr. pink.

A I. csoportban felsorolt anyagok lelőhelyei illetve beszerzési helyei: váraljai fehér: Váralja, Feik János; — csákberényi fehér anyag: Csákberény, gróf Lambert-féle uradalom; — kovászói agyag: Misels Lajos, Beregszász; — kiskupányi vörös agyag: Wiener Mór, Nagyszőlős; — barna, ill. fekete agyag: Baja. A II. csoportban szereplő oxidokat a mangánoxid és a kobaltoxid kivételével a fazekasok állították elő. (Erről részletesebben a mázak tárgyalásánál szólnunk.) A III. csoport anyagainak nagy részét az 1910-es években kezdték használni és majdnem mindet a helyi festékkereskedésből szerezték be.

A festékeket nem tárgyaljuk külön, mert mint említettük, csak annyiban különböznek az engoboktól, hogy nagyobb az egyik alkotó elem oxidtartalma.

A színező és védőanyagok, külön a mázak kerülnek utoljára az edényre. Az alpmáz ólomoxid, kvarc és földpát vegyülete. Ha színezni akarják, akkor különféle fémozidokat adnak hozzá. A századforduló táján kevésbé változott a mázak összetétele, mint az engoboké.

I. A z a l a p m á z ö s s z e t é t e l e :

1. *Ólomoxid* : a) A fazekas a szódásüveg tetejéből maga készítette. Nagy tűzálló táiban hevítették az égetendő edényekkel együtt, míg porrá nem vált.

b) Üzletben vásárolták a darabos ólomoxidot. Az öklömnyi darabokat otthon mozsárban megtörték. Színe: világosbarna.

c) Kristályos: ez volt a legtisztább máz, ezt kedvelték legjobban a fazekasok. Színe: sötétvörös.

d) Órölt máz, vagy mínium: ma is ezt használják.

2. *Kvarc*: a) Kavicsból, békasóból készítették. A fehér kavicsot megégették, mozsárban megtörték, majd szitálták.

b) Homok: a pécsi homokot használták. Sárgás tónusú.

3. *Kaolin*, vagy földpát: Az alapmázhoz üveget is szoktak keverni, hogy ólomoxidot takarítsanak meg. A szódagyárártól elkérték az összetört fehér üvegeket és otthon *mozsárban megtörték*, majd *őrölték*. Fontos volt, hogy tudják, bizonyos mennyiségű alapmázhoz mennyi üveget kell keverni, mert a sok üvegtől túlságosan folyékonyá vált a máz.

Az alapmáz három alkotórészének az aránya a következő volt:

60—70 sr. ólomoxid
30—32 sr. kvarc
2—4 sr. kaolin v. földpát.

Azt az alapmáz, melynek az összetételében a mínium nem szerepel, *színtelen máznak*, vagy *pórmáz*nak nevezik. A pórmáz régi és új keverési aránya:

1.	70 sr. ólomoxid	2.	7 kg ólomoxid
	20 sr. kristálykvarc		2,5 kg kvarc
	4 sr. kaolin		0,5 kg kaolin v. váraljai fehér.

II. A színes mázak készítése és keverési arányaik

1. Fehér máz: a)	20 sr. homok	b)	24 sr. kvarc
	10 sr. üveg		24 sr. üveg
	5 sr. fehér festék		4 sr. fehér festék
	65 sr. ólomoxid		63 sr. ólomoxid

A leggyakrabban használt két fémoxidot — a vasoxidot és a rézoxidot — otthon állították elő. Ezeket az edény teljes felületének bevonására, a felület egy részének a bevonására, díszítésére egyaránt használták.

2. Vasoxid, illetve sárga máz előállítása:

A kovácstól összegyűjtötték a vashulladékot, a cundert. Nagy réz vagy vasmozsárban megtörték. Finom szitán átszitálták, majd tálba kimosták. Többször tiszta vizet öntöttek rá, majd a felszínre került piszokkal együtt leöntötték. Ha a víz felülete tiszta maradt, tiszta volt a cunder is. A megtört vagy megőrölt cundert ezután a mázzal és a vízzel megőrölték.

A sárga máz keverési arányai:

a)	7 kg ólomoxid	b)	92 sr. fehér máz
	2,6 kg kvarc		8 sr. gálic por
	0,4 kg váraljai föld		
	0,2 kg vasoxid		

3. Rézoxid, illetve zöld máz előállítása:

Minden rézdarabot, rézüstöt összegyűjtöttek. Amikor égetés volt, betették ezeket egy rossz fazékba és megégették. Rézhamu lett belőle. Vasmozsárba megtörték és átszitálták.

A zöld máz keverési arányai:

a) „Van egy 1/2 deciliteres bögre. Annyi rézoxidot tesz bele. 10–12 bögre kvarclisztet. A kettőt együtt kell leörletni. Finoman bír vele mázolni.

b) 16 sr. ólomoxid	c) 94 sr. fehér máz
16 sr. pécsi homok	6 sr. rézhamu
1 sr. rézoxid	

4. Kék máz keverési arányai:

A kék máz alapja a kobaltoxid, amit mindig külföldről hozattak a fazekasok. A legdrágább máz volt.

a) 16 sr. ólomoxid	b) 5 kg ólomoxid
16 sr. pécsi homok	5 kg kovászói föld
2–3 cm ³ kobaltoxid	3–4 dkg kobaltoxid

5. Barna máz keverési arányai:

- 16 mérték ólomoxid
- 16 mérték pécsi homok
- 2 mérték barnakő

A mázakat vízzel őrölték össze a *mázörülő kövön*. A mázörülő kő beszerzési helye Solymár volt, ahol Eckmann János kőfaragó mestertől vásárolták. Ha a színeket sötétebb árnyalatúra akarták készíteni, akkor az ólomoxid mennyiségét az előírtnál többre emelték! A mázak minőségét mindig kipróbálták: *agyaglapocskára* mázolták és azt égették ki előbb. Ha elváltozást nem észleltek az edényekre is alkalmazták. Tárolásukra a *második tálat* használták. Ha beszáradt, újra kellett őrölni. Az edényekre öntőkanállal öntötték a mázat is és a máz alatti festéket is. Az egyes alapszíneken előforduló díszítményszíneket táblázathoz foglaltuk. A díszítés eszköze a *gurgula* volt. Farkasházy István az agyagiparos tanfolyamon *ecsettel* is tanította dolgozni a bajai fazekasokat. 1912-től *ecsettel* is és *gurgulával* is dolgoztak, addig amíg a díszített edények készítése meg nem szűnt.

Mivel a cserépedénnyel kapcsolatos munkafolyamatok között az égetés az utolsó, ezért beszélünk most a *bajai kemence* típusokról.

Országos viszonylatban kétfajta kemence ismeretes: 1. *hosszúkemence* vagy *német kemence*, 2. *katlan kemence*. Mindkét kemence típus megtalálható Baján. A kemencét a fazekas maga készítette el, ő tudta a legjobban, hogy saját szükségleteinek mekkora kemence a legmegfelelőbb.

1. *Hosszú kemence, pince kemence, német kemence*. Befogadó képessége sokkal nagyobb, mint a katlan kemencéé. 1200 köcsögöt lehetett égetésre berakni. Előnye, hogy jó időben és esős időben egyformán lehetett benne égetni. Az edények berakása sokkal kényelmesebb, mint a másik kemencébe. Nem nyomja benne nagy teher az edényeket.

2. *Katlan kemence, gömbölyű kemence, pandalos kemence*. Befogadó képessége elég kicsi: 450 köcsög fér el benne. Előnye, ha gyorsan kellett a piacra az edény, sűrűbben lehetett benne égetni. A múlt században az udvarra építették, *féltető* alá. Később a műhely mellé, *szabad kémény* alá. Ha eső esett égetés alatt, nagy volt a kár mert az esővíz tönkretette az edényeket. A katlankemencébe *koszorúba* rakodtak, *fölülről*. A mester beállt a kemencébe és körül rakta magát edénnyel. Először köcsögöt, szájával lefelé. Aztán paraszt tányért, kisebb tálat, nagyobb tálat. (Az edényeket *fiazták*.) Majd következett a fazék-

féle, ami könnyebb volt, mint az alulra rakott edények. Ha a mester már körül rakta magát, kimászott és a helyét rakta be. Amikor készen volt, edénnyel, törött cserepekkel *lecserepezte* a kemence tetejét.

Baján mindig *vegyesen* égettek. Égetéshez lágy, hasított fűzfát használtak. Egyszeri égetéshez fél öl vagy egy öl fa is kellett. Az egy kemencében égetett edénymennyiség attól függött, milyen edényre volt szükség a piacon. Tavasszal készítették a legtöbb csibeitatót, etetőt, virágcserepet, köcsögöt. Nyáron a főzőedény, szilkeféle, tálás edény, tejes köcsög, kanta, korsó kellett a piacnak. Ősszel köcsög, virágcserep, lekváros edény. Télen, karácsonytól február végéig nem dolgoztak a fazekasok.

A ma élő legöregebb bajai fazekas, Fehér Lajos így osztotta be évi munkáját. „*Itatóval* kezdtük. 1500—2000 itatót csináltunk. Kiegettük, föl a padlásra. Bejött a március, akkor már elkelt az itató. Jöttek a falusiak, elhordták. Az itató ment mindig májusig. Aztán *köcsögöt, tálát, tányért* csináltunk. Ez *vegyesen* ment. Megesináltunk nyáron 60—70 éjjelit is. Mire megjött a rossz idő, mind elkelt. Voltak akik nyáron *fazekat* csináltak, *vászon fazekat*. Lite-
reset, mésfél literest, meg nagyobbat is. A földeken, erdőben meg a szőlőben abban főztek. Babot, krumpli levest. Aratógazdák vették a sok tányért, *parasztányért*: kisebbet, nagyobbat. Vitték a *fekete kantát*, meg a *korsókat* is. Kinek kellett a papné, kinek a pap. Télen, karácsony előtt a cipészek meg a csizmadiák vásárolták a sok *parasztányért*. Ötvenet, hatvanat vittek el kocsonyának. Kijöttek a piacra, ott vásárolták meg. Karácsony előtt még *tálakat* csináltunk: ötös, hatos, négyes, hármassá számig. Még ki is égettük télen.”

A bajai főzőfazék és elterjedése

A főzőedény néhány fontosabb központjáról és azok vásárcserepéről készült térkép azt mutatja, hogy az Alföldet, a Duna—Tisza köze egyrészt, a Dunántúlt olyan központok látják el tűzálló edénnyel, amelyeknek saját tűzálló anyaguk van. Az Alföldet ellátó gömői központoknak többek között Poltár és Fazekaszaluzsány ad tűzálló agyagot; a Dunántúlt ellátó központoknak — Csákvár, Ják, Sümeg, Tapolca, Züricvölgy, a mecseki központok — is van közvetlenül beszerezhető tűzálló földjük. A Dunántúlt kivétel nélkül a dunántúli központok látják el főzőedénnyel. Az Alföldet Gömör és Nógrád központjai; a Duna—Tisza köze egyrészt Csákvár látja el tűzálló fazékkal. A csákvári fazék elterjedési területe északon és a Duna vonalánál a mecseki központok vásárcserepével találkozik.³⁸

Számunkra most elsősorban a csákvári fazék fontos, ennek a vásárcserepét nézzük meg részletesebben. Csákvár látta el a Duna—Tisza közét, Pest megyét, valamint Fehér megyét, Veszprém megyét Zircig, Tolna megye északi részét, de lementek egészen Mohácsig, sőt tovább.³⁹ Kalocsától délebbre a csákvári főzőedény útját főleg a Duna nyugati partján húzódó szegély jelzi: Fadd, Tolna Bonyhád, Bába, Mohács. A másik parton, illetve a Duna—Tisza közén, Kiskunhalas vonalában van az utolsó állomása. Bár az újabb, szórványos kutatások azt mutatják, hogy a csákvári fazék vásárcserepe még Kiskunhalastól is lennebb húzódott.⁴⁰ Még ebben az esetben is nagy fehér folt

³⁸ KRESZ MÁRIA: i. m. 323. 12. ábra

³⁹ KRESZ MÁRIA: i. m. 324.

⁴⁰ KRESZ MÁRIA szíves szóbeli közlése.

marad a Duna—Tisza közének Halastól lefelé eső területe. Keleten a Tiszánál vége van a gömöri fazék vásárcörzetének; A Duna vonalán, a Kalocsától Mohácsig a csákvári fazék körzete nyúlik be, Mohács alatt a Drávaig a mecseki központok területe nyúlik be. Bizonyítják-e adataink azt a feltevésünket, hogy az említett fehér foltot a Duna—Tisza között a XIX. század közepétől 1. a bajai fazekasok látták el főzödénnyel, 2. a csákvári fazék vásárcörzetének szűkülése, illetve megszűnése pozitívan befolyásolja a bajai fazék vásárcörzetének növekedését; hogy a bajai fazék vette át a csákvári fazék funkcióját?

Tudjuk, hogy Bajának nincs tűzálló földje. Az emlékezet szerint Gömörből és Nógrádból hozatták vasúton a kályhások. A fazekasok soha nem hozattak, mert a kályhásoktól vették át. Szállítottak Bajára poltári, fazekaszaluzsányi, alsópetényi, felsőpetényi és révi vagy sonkolyosi fehér kályha-agyagot. Az utóbbi kettőt nagyváradai kereskedő adta tovább. A céhjegyzőkönyvek adatai azt mutatják, hogy Baján az 1850-es évektől vannak kályhások. Tehát tűzálló fazék is azóta készül, mert a kályhások tűzálló fazekat is készítettek, és a fazekasok is a kályhástól megvásárolt tűzálló földből készítették a fazekat. Tudunk azonban arról is, hogy a Duna menti városokba Ausztriából importálták a tűzálló földet, amit tutajon szállítottak és Győrben, Komáromban, Pesten, Kalocsán, Mohácsra rakták le, illetve vitték a délvidékig.⁴¹ Baján nem említik és a helyszínen gyűjtött adatok között sem szerepel erre vonatkozó. Meg kell említeni azt is, hogy akkor amikor az 1890-es években Zomborban német földből készült paraszt fazekat csinálnak „Törökország” számára⁴², ugyanakkor Bajáról ezreléssel viszik a gömöri és nógrádi földből készült fazekakat Horvátországba, Szlavóniába, Albániába. Hajószám vitték a bolgár kereskedők. 15—20 kocsival raktak be egy hajóba. Kovácséknál a nagy kemencében egyszerre 400—500 db is égett. Az 4—500 liter, 1—20 literes nagyságban vitték a fazekakat. A nagy fazekakat díszítve, abroncsozva. Mikor a bosnyákok jártak, azok kötötték az üzleteket. A bosnyákok a tűzálló edényt messzöl- és literszám vitték. Nyár végén és ősszel hajózták az edényeket.⁴³ Ha Baját ki is kerülte a német föld, a termelésre nem volt negatív hatással, mert a fentiekből is kiderül, hogy a gömöri föld is ugyanúgy kielégítette a délre irányuló kereskedelem igényeit, mint a másik. Sőt, talán a bajai tűzálló fazekasságra ezek a dél felől jövő igények serkentő hatással voltak. Mondhatjuk azt, hogy a bajai főzödény jelentőssé válásában kezdetben — az 1890-es évektől az első világháború végéig, kb. a 20-as évek elejéig — nagy szerepet játszott a déli, balkáni kereskedelem áruigénye.

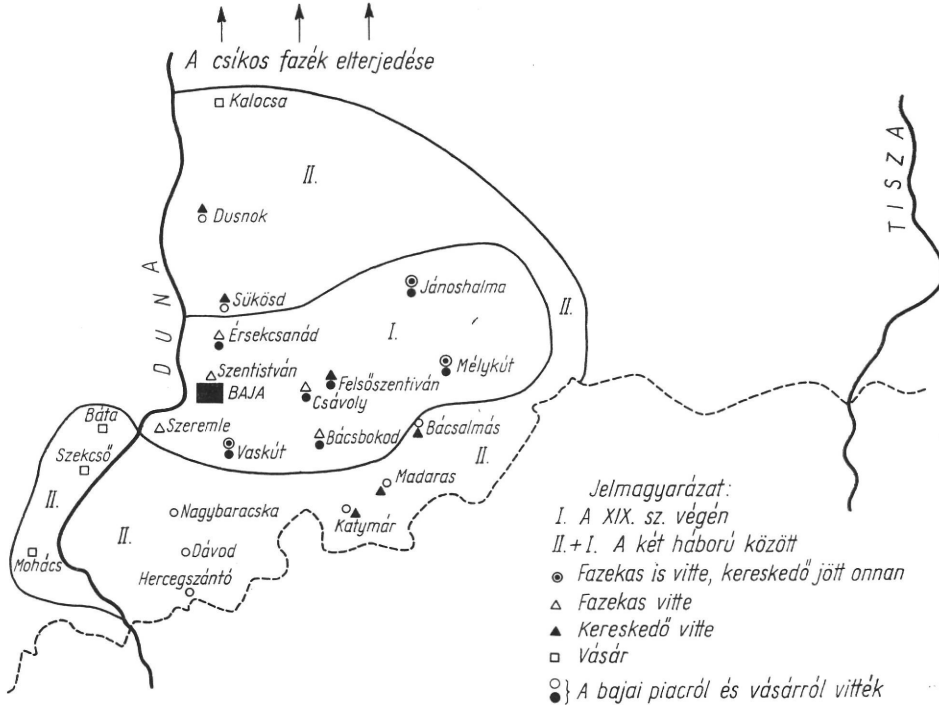
Baja közben egyenletesen látja el a környékét is tűzálló edénnyel. Az első világháború előtt a legközelebb eső falvakba vitték a fazekasok az árut. „Kocsival mentünk és cseréltük az edényeket. Az anyósoméknak kocsisuk is volt. Csávoly, Szent István, Bokod, Vaskút felé mentünk” — mondja Kovács Sándorné. Fehér István Jánoshalmára, Mélykútra, Érsekesanádra, Szeremlére járt cserélni. Ugyanakkor megemlíti Fehér Lajos, hogy az ő gyermekkorában az első világháború alatt már jártak kereskedők Madarásról cserépért Bajára. Kovács Sándorné pedig elmondja, hogy legtöbb kereskedő Mélykútról és Vaskútról jött, Milánokovics kályhás szerint Jánoshalmáról, Szentivánról és Sükösdről. Tehát már az első világháború alatt inkább kereskedők révén

⁴¹ KRESZ MÁRIA: i.m., 327.

⁴² KRESZ MÁRIA: i. m. 328.

⁴³ Bende József, 50 é. adatközlő. Jelenleg Kalocsán fazekas.

értékesítették a fazekasok edényeiket. Újabb piac lesz Dusnok, Sükösd, Bácsalmás, Nagybaracska, Madaras, Dávod, Katymár, Hercegszántó. A dunántúli oldalra, Bátára, Szekcsőre és a két nagyobb városba Mohácsra és Kalocsára is viszik a fazekasok vásár idején a főzőedényt. „Kocsizámra szállították a szabadtüzi fazekakat.”⁴⁴ A bajai piacon is mindig árultak fazekat. A vásárkor az

II. ábra. A bajai főzőfazék elterjedése

1920-as évek közepén is két nagy koci tűzálló edényt árultak a bajai fazekasok. „Mind elfogyott” — mondja Fehér Lajos.

Ha összehasonlítjuk a csere útján ellátott területet a kereskedelem útján ellátott területtel, e'ég nagy különbséget látunk a kettő között. Az előbbi talán azért kisebb, mert a fazekas a drága fuvarozási díjak mellett nem juthatott messzire, anyagi okok miatt kisebb mozgási területhez volt kötve. Kocsija és lova egyetlen fazekasnak sem volt Baján. Ha cserélni mentek, fuvarost kellett fogadniuk, akiknek a bére olyan drága volt, hogy ezt csak egyetlen család, a legjobb módú Kovács család bírta rendszeresen fizetni. A kereskedő viszont helyben megvásárolta az edényt, és vitte tovább, sokkal messzebbre, mint ameddig a fazekasok eljutottak.

A fenti folyamattal párhuzamosan csökkenhetett, illetve szűnt meg a csákvári fazék elterjedésének körzete. Bár a csákvári fazék szállítása megszűnik, az igények továbbra is megmaradnak. Talán ennek köszönhető másodsorban, hogy a második világháborúig rendszeresen készítették Baján a tűzálló fazekat.

⁴⁴ Milánkovic István, 52 é. adatközlő. Jelenleg a bajai kályhás KTSz dolgozója.

Minél jobban zsugorodott a csákvári fazék hatásköre, annál inkább nőtt a bajaié. Ezek után világosabb már a Duna—Tisza köze déli részén a fehér folt eltűnése. Láthatjuk, hogy a bajai főzőedény Bajához közelebb álló területen volt eredetileg elterjedve, majd a kereskedő hálózat révén messzebbre is eljutott (11. ábra). Az utóbbi terület északi vonala már szoros kapcsolatban van a csákvári fazék körzetével, feltehetően ezen a területen vette át elsősorban a bajai fazék a csákvári funkcióját.

Nemcsak Csákváron készítettek *csíkos fazekat*, hanem máshol is. Baján például több mester elmondta, hogy zöld, barna, sárga csíkos fazekat készítettek. Figyelemre méltó azonban az, hogy ezeknek a csíkos fazekaknak melyik terület volt az elsődleges elterjedési, ill. piacterületük. "Egyedül csak a kiskunságiaknak kellett a csíkos fazék." — mondja Bende József, aki maga is évekig készített ilyeneket. Akasztó, Szabadszállás, Fülöpszállás használati körzetéig is felkerültek. Ez a terület pedig már kifejezetten a csákvári fazék területe volt előzőleg. Teljes bizonyosságot csak abban az esetben nyerne ez a következtetés, ha a felsorolt területeken helyszíni gyűjtéssel is meggyőződhetnénk erről.

Ha a bajai fazekak űrmértékrendszerét összehasonlítjuk például Csákvár, Mohács és Korond űrmértékrendszerével, akkor még az 1850-es éveknél is korábbi időre datálhatjuk a főzőedény meglétét. Biztonsággal abban az esetben állíthatnánk ezt, ha ismernénk a bajai kályhásság kezdetét, és tudnánk még azt is, hogy a vasúton szállított gömöri és nógrádi föld előtt került-e Bajára tűzálló föld vízi úton, és ha igen, honnan? Egyelőre ez teljesen nyitott probléma, és csak az űrmértékrendszer leírásáig és összehasonlításáig mehetünk el. A fazék űrmértékrendszere mellett írom le a bögre űrmértékrendszerét is.⁴⁵ (12. ábra) A bajai fazék űrmértékrendszere teljességében leginkább a korondi fazékéval hasonlítható össze.

B a j a	C s á k v á r	K o r o n d
1. félmesszelyes	1. bögre	1. csupor
2. messzelyes	2. kétemberes	2. félkupás
3. iccés	3. garasos	3. kupás
4. hárommesszelyes	4. négykrajcáros	4. másfélkupás
5. félfuntos	5. szakállas	5. kétkupás
6. funtos	6. kétfülű	6. ejteles
7. másfélfuntos	M o h á c s	7. félvékás
8. kétfuntos	1. fertályos	8. vékás
9. háromfuntos	2. félfuntos	9. kétvékás
10. szakállas	3. funtos	
11. kétfülű		

12. ábra. A bajai fazék űrmértékrendszere és összehasonlítása a jelentősebb főzőedényközpontokéval.

Sajnos a bajai fazék formáját csak leírni tudjuk, mert sem a bajai Türr István Múzeumban, sem a Néprajzi Múzeum kerámia gyűjteményében nincs hiteles darab. Amit el tudunk róla mondani, azt mind a fazekasoktól tudjuk.

a) Funkció szerint két fajtája van a bajai tűzálló fazéknak:

1. *szabadtűzi*. 2. *sparheltos*. — A kétféle funkciójú fazéknak a formája is különböző és ez nevükben is tükröződik:

⁴⁵ A bajai fazékűrmérték rendszerének régiességére KRESZ MÁRIA hívta fel a figyelmet.

1. *szűkfenekű, hegyesfenekű, hegyesaljú*; 2. *szélesfenekű, laposfenekű*. Mázoltság illetve mázatlanság tekintetében:

1. *vászonfazék, parasztfazék, máztatlan fazék* 2. *mázaszazék*. Mindkét fajtát csak *fazéknak* is hívják.

Azt mondják, a bajai főzőedénynek szép formája volt, azért is szerették vinni a kereskedők. „*Öblös, hasas*; külseje recézett. A vászonfazekat rovátkolóval rovátkolták. A láng így jobban belekapkodott”⁴⁶ (A *rovátkolót* csak ehhez az edényhez használták). „*Sose mázas. Csak szabad tűzön főztek benne. Mezőn is, katlannál is. Itt a környéken mindenhol használták*”⁴⁷ A vászonfazék belül sárga mázas volt, *zsemle szín. Ajakazása zöld vagy sárga*.⁴⁸ Ha kívül mázas volt a hegyesfenekű fazék, akkor nem főzésre, hanem étel vagy lekvár tárolására használták. Volt *barna mázas, sárga mázas és csíkos fazék* is. A csíkok színe: barna, sárga, zöld.⁴⁹ Rendelésre készítették a *lakodalmas fazekat*, amit *abronccsal* díszítettek.⁵⁰ A mázas fazék vagy *sparheltes fazék* majdnem hengeralakú volt, a szája nem volt annyira összehúzva, mint a vászonfazéknak. Külseje leginkább kék vagy zöld mázas volt.⁵¹ Az első világháború után kezdték ezeket készíteni.⁵² Készítettek *tűzálló lábast* is. Kívül zöld vagy barna mázas volt, belül pedig sárga.⁵³ Mivel lekvárfőzésre használták lekvárfőző lábasnak is hívták.⁵⁴

*A bajai mázas (díszített, díszítetlen) és máztatlan cserépedények*⁵⁵

Az említett darabok a következő csoportokba sorolhatók:⁵⁶

I. TÁLASEDÉNY

Tál és tányér

II. FENNÁLLÓ EDÉNY

1. Ételek és tej tárolására

Szilke
Bögre
Köcsög

2. Bor és víz tárolására

Kancsó
Korsó
Kanta
Pereculacs

⁴⁶ Bagó Jenő adatközlő.

⁴⁷ özv. Kovács Sándorné, 74 é. adatközlő, htb.

⁴⁸ Bagó Jenő adatközlő.

⁴⁹ Bagó Jenő adatközlő

⁵⁰ Bende József adatközlő.

⁵¹ Fehér Lajos, 64 é. adatközlő. Jelenleg éjjeliőr.

⁵² Bagó Jenő adatközlő.

⁵³ Bagó Jenő adatközlő

⁵⁴ Bende József adatközlő.

⁵⁵ A szakdolgozat hasonló című fejezetének rövidített formája.

⁵⁶ Köszönöm KRESZ MÁRIA segítségét.

III. BOKÁLY

IV. MÁSKONYHAI EDÉNYEK

Szűrőtál
Köpuló
Födők

V. GYERMEKJÁTÉKOK

VI. EGYÉB

Cserép
Cserépalj
Cserépalj
Csirkeitató
Csirkeetető⁵⁷

I. TÁLASEDÉNY

Tál és tányér

A bajai tálasedény méretek az alföldi központok tálasedény méreteihez sorolhatók. Baján is a legkisebb szám jelenti a legnagyobb méretet.⁵⁸

A tálak méretei:

Első tál	—49 cm
Második tál	48—45 cm
Harmadik tál	44—38 cm
Negyedik tál	37—33 cm
Ötödik tál	32—28 cm
Nagy hatodik tál	27—24 cm
Kis hatodik tál	23—21 cm
Nagytányér	20—18 cm
kistányér	17—

Forma szerint kétfajta tálát ismernek: *paraszt tálát* és *leveses tálát*. Az előbbi keskeny szélű, az utóbbi széles szélű. Leveses tálból a *negyedik tál* volt a legnagyobb méretű.⁵⁹ Első tálát és második tálát nagyon ritkán készítették.

Használat szerint volt: *lakodalmas tál*, *tésztás tál*, *díztál*. Díszítés szerint volt még *neves tál* vagy *névvél írt tál* és *tányér* is. Tányér-méretekből a hatodik tálig készültek; piacon és vásárokon árulták, vagy a fazekas közvetlenül a kereskedőnek adta át. A lakodalmas tálakat külön megrendelték a fazekasnál, egyszerre nagyobb mennyiségben. A lakodalmat megelőző készítőn ezekben tálalták fel a kocsonyát.⁶⁰

A bajai tálak oldala ferde, lent kicsi fenékszögük van, sinenélküliek, szélük rámás, fölülnézetben síma. A tányérok formája ugyanilyen, csak pere-

⁵⁷ A múzeumi gyűjtemény és terepgyűjtés alapján.

⁵⁸ KRESZ MÁRIA: i. m. 332

⁵⁹ Fehér Lajos adatközlő.

⁶⁰ Ltsz. 58.17. 2, gyűjtötte KRESZ MÁRIA, adatközlő Szász István érsekcsanádi műgyűjtő.

mük kihajló-karimás. A tálak és tányérok belső fala kissé domború, külső faluk hullámos. A nagyobb tálaknak — első, második, harmadik, negyedik — mindig füles akasztójuk van, a kisebbeké vegyes: füles és lyukasztott.

A régi bajai és mórágyi tálasedény bizonyos formai kapcsolatot mutat: 1. Ugyanazon átmérőjű régi bajai tál magasságban egyezik a mórágyiival. Az újabb bajai tálak magasabbak a mórágyiaknál. 2. Minden mórágyi tálnak füles akasztója van. A régi bajainak is. Az újabbaknál csak a nagyobbaknak. A kisebbeknek (harmadik táltól lefelé) lyukasztott akasztójuk van.⁶¹ Az akasztót mindegyiken a díszítmény függőleges tengelyébe helyezik.

A tanfolyam hatására készült bajai tálak laposak, szélük benyomkodott. Formai szempontból semmi közülük nincs a régi tálakhoz és tányérokhoz.

A továbbiakban a díszítés alapján csoportosítjuk a tálakat.⁶²

A) F o l y a t o t t s z é l ű t á l A folytatásnak általában két színrétege van. Technikailag ezt úgy oldják meg, hogy először megadják a tál alapszínét, majd a folytatott szél alsó színét, amit cirokkal elhúznak. Erre jön a felső színréteg, amit sűrű és vastag, egymás mellé húzott függőleges vonalokból alakítanak ki és kicsit összefolyatják. Néhol a folytatáson pöttyök is vannak. A tál folytatott szélét úgy is kialakíthatják, hogy apró függőleges vonalokból többszínű hullámzó csíkot képeznek. A folytatás alatt és a folytatás fölött körbefutó színes csíkok, hullámvonalak, ívminta. Ívminta a folytatás fölött és körbefutó csík az ívminta alatt. Az ívmintát sárga pöttyök vagy vonalak töltik ki. E darabok díszítményeire a ma élő fazekasok nem emlékeznek. Az emlékezet a következő. B. csoport anyagáig nyúlik vissza, kb. a 70-es 80-as évekig. Tehát a mostani csoportunk darabjai a XIX. sz. közepe táján készülhettek.

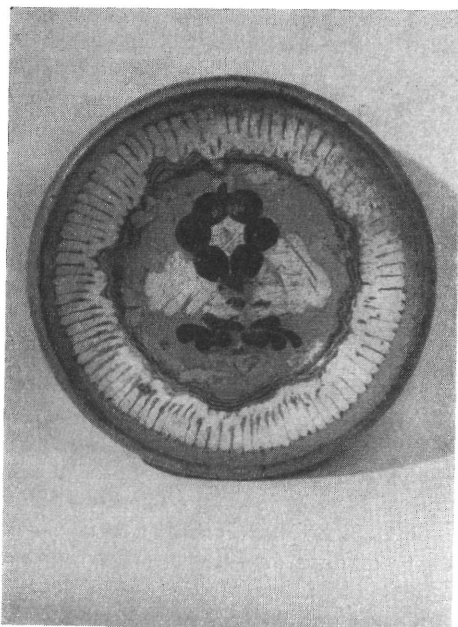
1. A tál öblében száras vagy szárnélküli virág (13., 14. *ábra*). Margitvirág, tulipán; három szár végén pöttyökből képzett virág; csak virág-szimbolumnak mondható az öböldíszítmény. Mindegyik tál öblében a szorosan egymás mellé húzott hullámvonalak dominálnak; a hullámvonalaknak a tál oldalához közelebb eső felén 2—2 kis kunkorodó vonal van; a hullámvonal alatt, a virág alján a szártól kifelé vastagodó, ívben hajló vonalkázás. A tálak alapszíne fekete és vörös. Feltűnő a vastag írókázás: a festék színe kidomborodik a tál felületéből. E technika révén ez a csoport teljesen elkülönül a többi darabtól. Az egyes tálak színösszetételei, motívumai hasonlósága, határozott vonalvezetésük és azonos formai kivitelezésük alapján feltételezzük, hogy mindegyiket ugyanaz a kéz készítette. Formájuk miatt ezek a tálak hasonlítanak leginkább a mórágyi tálakhoz. Anyaguk könnyű és vékony. A tálak közül ezeket gondoljuk a legrégebbiekknek, a XIX. század közepén készült daraboknak.

2. A tál öblében egy száron 2—2 virág (15. *ábra*). A virágok színe zöld (a felsők) és vörös (az alsók); száruk fehér. A tálak fenékszögénél levő csíkok fölött nagy, sárga pöttyök láthatók, melyek jellegzetessé teszik a díszítményt. A tálak alapszíne fekete, a folytatás színei: a fekete engobon előbb fehér, majd vörös. Minden szín engob, illetve festék. Az egész tál szintelen mázzal van leöntve.

3. A tál öblében — a fekete és vörösalapú tálakon fehér száron, a fehér alapún fekete száron — két virág. A fekete és fehér alapú tálak virága vörös, a folytatás színe is vörös;

⁶¹ Köszönöm KRESZ MÁRIÁNAK, hogy felhívta erre a figyelmemet.

⁶² Amelyik leltári szám mellett nincs közelebbi megjelölés, azt jelenti, hogy a tárgy a Néprajzi Múzeumban található.

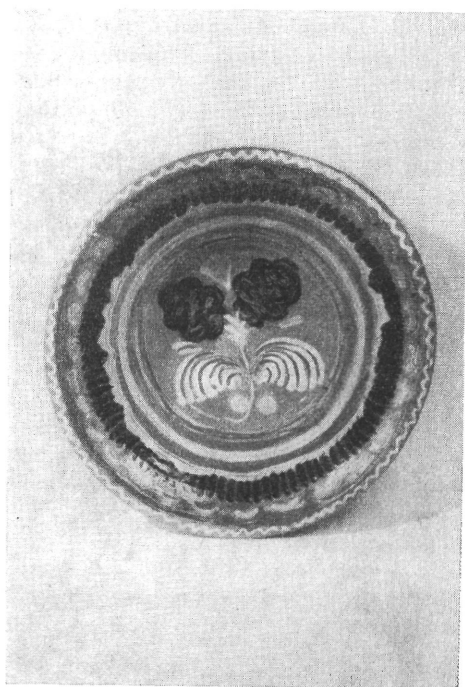
13. ábra. Kistányér. Ltsz. 62872

14. ábra. Negyedik tál. Ltsz. 51.31.510

15. ábra. Kistányér. Ltsz. 50.03.18

16. ábra. Ötödik tál. Ltsz. 54.53.47

a vörös alapú virágok színe fekete, a folytatás színe is fekete. Az egyes darabok szélén látható ívmintában sárga, vastag vonalak láthatók (16. *ábra*) vagy csak ívminta van (17. *ábra*). Az ívminta színe mindegyiken zöld. A fenékszög fölött sűrű, zöld, sárga, fehér körbefutó csík.

A második csoporttól kezdve azt vehetjük észre, hogy a tál peremén futó hullámvonal apró, míg az első csoportnál nagy, szélesen elhúzott íveket képeznek. A 3. csoport jellegzetessége, hogy a szárok alján a fűzfa lehajló ágaihoz hasonló díszítmény van. Színe az alapszíntől függetlenül változik: zöld vagy fehér.

4. Az öbölben 2 margitvirág szár nélkül elhelyezve. A virág mellett a hullámvonalakból alkotott díszítés és alul a fűzfa lehajló ágaihoz hasonló vonalcsoport a jellemző. A fenékszögtől fölfelé fehér, sárga körbefutó csíkozás. Az oldal többi részén folytatás, majd ismét csíkozás következik. A folytatás színei a fekete alapú tálon alul vörös (18. *ábra*). Fölül zöld; a vörös tálon alul fekete, fölül zöld.

5. Egy száron négy illetve három virág. A 19. *ábra* vörös alapú darabja oldalának díszítésével üt el a másiktól (20. *ábra*). Legjellemzőbb mindkettőre: az öböl díszítményének zsúfoltsága és mozgalmassága, amit azzal értek el, hogy nedves állapotban kicsit megforgatták a tálakat és a festékek így szétfolytak, elfolytak.

6. Az öböl közepén egyetlen száras, vagy szárnélküli virág és annak kiegészítő díszítményei. A virág a fekete alapú tálakon vörös és zöld; a vörös alapú tálon fekete. A virág fölött szépen látható az elcsökevényesedett életfa-motívum.⁶³ A perem díszítményében körbefutó csíkok és hullámvonalak és folytatás szerepelnek. (21. *ábra*). A folytatás színei: fekete alapú tálon alul vörös, fölötte fehér és zöld; alul fehér fölötte vörös. A vörös alappú tálon alul fehér fölötte fekete. Itt is megfigyelhető az, ami a 3. csoportnál volt látható: a folytatás és a virágok színei megegyeznek.

7. Pöttyökből kialakított száras vagy szárnélküli virágdísz. A 22. *ábrán* látható tárgy vastagon irokázott díszítményével technikai szempontból az első csoporthoz sorolható. A száron íves díszítmény, az íves díszítmény és a virág között hullámvonal, a szár végében mindenhol a fenékszög felé vastagodó és lehajló „fűzfa” (23. *ábra*). A tálak oldalát folytatás díszíti. A folytatás színei: fekete alapon alul fehér, fölül vörös zöld, alul vörös, fölül zöld. Vörös alapon: alul fehér, fölül fekete, Fehér alapon: alul zöld, fölül vörös. A folytatás alatt és fölötte ívminta és csíkozás.

8. A tálak öblében hármas és négyes elrendezésben vannak a virágok. Az előző alapszíne vörös, az utóbbi fehér. Jellegzetes a tál oldalán a círokkal összehúzott vonalakra helyezett pöttyösor. A vörös alapon a vonal fehér, a pöttyök feketék; a fehér alapon a vonal fekete, a pöttyök vörösek (24., 25. *ábra*).

Átmeneti csoportot képeznek azok a tálak, amelyek szélének díszítményei teljesen elütnek az eddigi csoportokétól. Az öböl virágainak elrendezése kapcsolja a többiekéhez. Nagyon jellemző a hullámvonal gyakori alkalmazása (26. *ábra*).

B) Az előző nagy csoporttól az különbözteti meg a következő darabokat, hogy öblük és oldaluk díszítményét virág — motí-

⁶³ SOPRONI OLIVÉR véleménye.

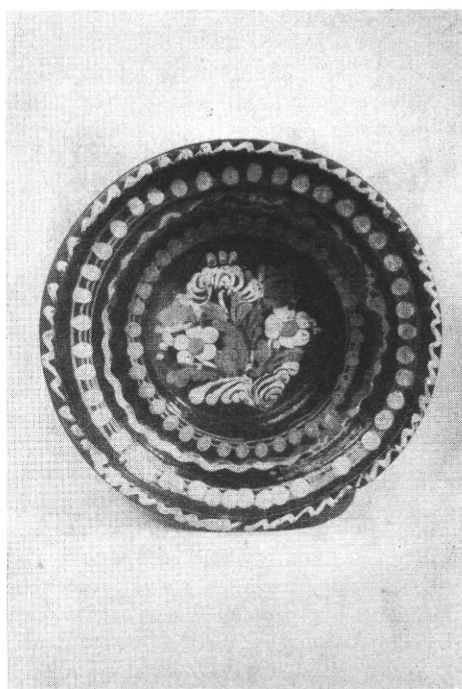
17. ábra. Kistányér. Ltsz. 54.14.71

18. ábra. Negyedik tál. Ltsz. 121798.

19. ábra. Kis hatodik tál. Ltsz.: 54.40.134

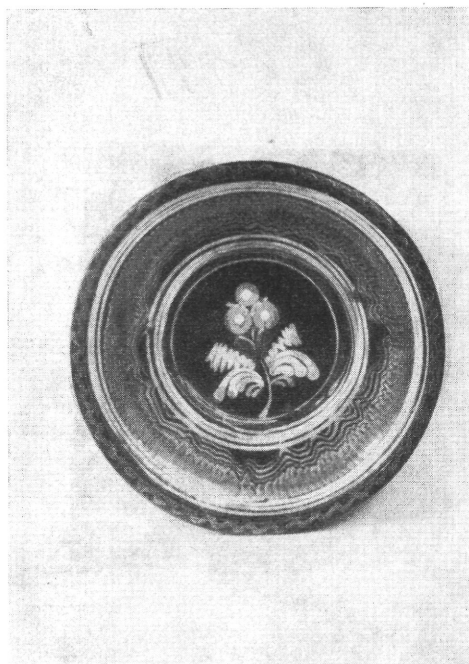
20. ábra. Nagy hatodik tál. Ltsz. 121809

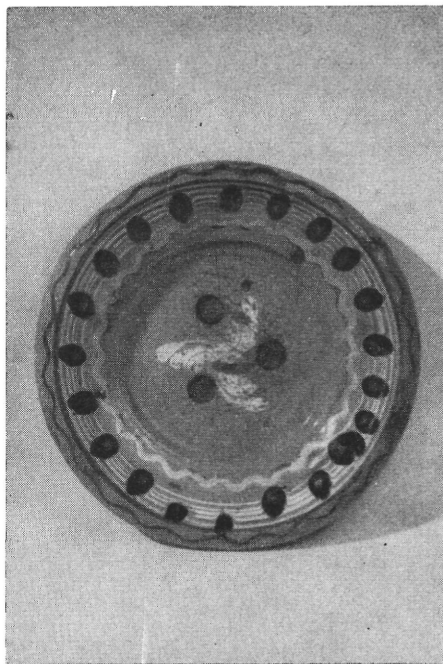
21. ábra. Kistányér. Ltsz. 121821

22. ábra. Kistányér. Ltsz. 91956

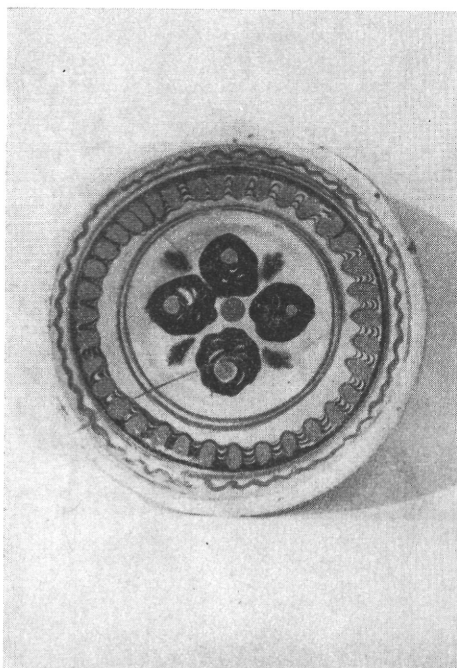
23. ábra. Ötödik tál. Ltsz. 52.71.24

24. ábra. Kistányér. Ltsz. 62885

vumok képezik: a tál öblének virága többször ismétlődik a tál oldalán. Az előző csoporttal kapcsolja:

- a) az azonos alap- és díszítményszínek,
- b) a hullámvonalak alkalmazása a díszítésben, de erőteljesebben, mint eddig,
- c) a virágmotívumok ugyanazok,
- d) a díszítés technikája itt is irokázás.

25. ábra. Nagy hatodik tál. Ltsz. 91977

26. ábra. Ötödik tál. Ltsz. 129831

Ezeket a darabokat már lehetett egyeztetni az emlékezet anyagával. A most 64 éves Fehér Lajos így emlékezik vissza: „Gyermekkoromban csak fekete meg piros tál volt. Volt fehér is. Díszítése rózsza. Fehérre, pirosra fekete szár. Gurgulyával csinálták. Piros, zöld, sárga díszítése volt”. Az ő gyermekkorában kezdték csinálni az újabb fehér tálakat. — „A fehér tál szélére karika, vonalak gurgulával. Fenekére rózsza. Mind kék volt.” A bajai múzeumban levő tárgyakat is ő határozta meg.

1. Az öböl díszítése háromszor ismétlődik a tál oldalán. A tálak oldalát egyetlen töltött, kontúrozott vagy hullámvonalakból kialakított virág díszíti. A fenékszög fölött vörös és fekete alapú tálon is fehér csíkok vannak. A csíkokat ferde vonalak — vörös, sárga, fehér — kötik össze a tál szélével (27. és 28. ábra). Más darabokon a csíkok helyett sárga vagy fehér hullámvonal van. A vonalakkal és hullámvonalakkal elválasztott mezőket rózsák és levelek díszítik. Fekete alapon a virág vörös vagy fehér,

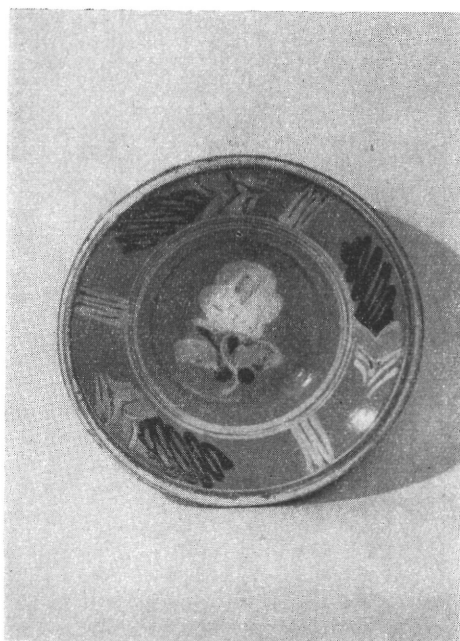
27. ábra. Nagy hatodik tál. 54.53.50

28. ábra. Kistányér. 91952

29. ábra. Kistányér. 91955

30. ábra. Nagy hatodik tál Ltsz. 129842

vörös alapon fekete. Ha a színes virág kontúrozott, a kontúr mindig fehér (29. ábra).

2. A tál oldalán nem ugyanaz a virág ismétlődik, mint amilyen az öblében van. Alapszíne vörös. A tál öblében fehér rózsza. Az oldalakon fekete hullámvonallal jelzett virág: zöld, fekete, fehér töltött levelek (30. ábra).

31. ábra. Ötödik tál. Ltsz. 91993

32. ábra. Nagy hatodik tál 54.62.7

3. A tál öblében egy száron két virág, amelyek közül az egyik a tál oldalán levő mezőkben ismétlődik. Alapszínük fekete és vörös. A fekete alapú tálok öblében fehér vagy vörös rózsza (31. ábra); a vörös alapúakéban fehér vagy fekete van (32. ábra). A tál oldalán levő mezőkben ismétlődik.

4. A tál öblében a virágok koszorút alkotnak (33. ábra). A bajai Türr István Múzeum fehér alapú, kék díszítésű edényeit itt kell megemlíteni, mert időrendi sorrendben az eddig tárgyalt darabok után következnek. Vörös és fekete alapú tálakat elvéve még a XIX. sz. legvégén és a XX. század elején is készítették, de a tálak nagyobbik része a XX. sz. elején már fehér alapú.

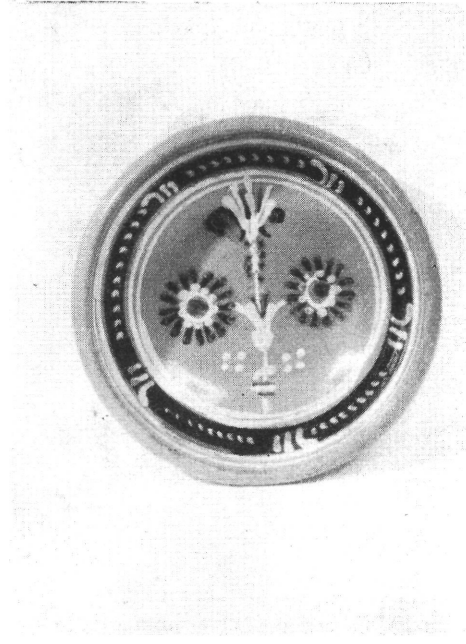
C) Ezek a tárgyak díszítésük egyes motívumai, alapszínük és díszítményszíneik alapján oszthatók az eddig megismert tálak közé. Egyesek öböldíszeik, mások oldaluk díszítménye alapján sorolható a bajai tálak közé.

D) Ebbe a csoportba azok a tálak tartoznak, amelyek formájukat vagy díszítményüket tekintve mórági hatást mutatnak (34. ábra).

E) Mindegyik tárgy Rácz István műhelyéből került ki. Egy 1902-ben készült darab kivételével mind a tanfolyam hatása alatt jöttek létre. A négyes elrendezés még a hagyományos darabokhoz kapcsolja őket (35. ábra). A 36.

33. ábra. Ötödik tál. Ltz. 58.17.3

34. ábra. Kistányér. (A bajai agyagosipari tanfolyam hatására készült)

ábra darabján alig fedezhető fel hagyományhoz való ragaszkodás. Az alapszínek és a díszítményszínek azonban egyeznek a 70-es 80-as évek színeivel. A díszítés eszköze íróka.

II. FENNÁLLÓ EDÉNY

1. Ételek és tej tárolására: szilke, szélke

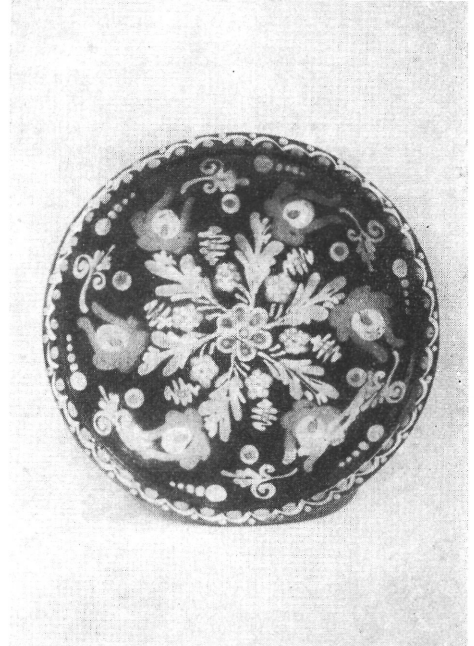
A Néprajzi Múzeumban 3 db bajai szilke van. Stílusuk alapján a 70-es 80-as években készült bajai díszített mázas edényekhez sorolhatók. A 37. ábrán látható darabok alapszíne vörös. A hasán körbefutó díszítmény olyan, mint a tálak és tányérok B. csoportjának díszítményei. Emlékezet szerint készültek még belül fehér, kívül sárga és zöld mázzal bevont szilkék. Volt kívül fehér engobos, amit színes mázzal befröcsköltek és beráztak. Máztatlan szilke is volt. Tulajdonképpen olyan volt, mint a vászon fazék, csak nem tűzálló anyagból csinálták. Formája „paraszt fazék forma volt”. 63 literestől 8 literes nagyságig készültek.

Bögre, kis köcsög, ebédvivő findzsa, ebédhordó bögre, bögre.

Magasságuk 7–13 cm. A régebbiek alapszíne fehér. A 38. ábra bögréjén a díszítés kék. A kék díszítés mellett a zöld is előfordul. Ezek kissé hasasak, szájuk felhajló. Az újabb darabok alja széles. Szájuk felhajló. Nyakuk alatt körbefutó rovátka. Kívül zöld, belül sárga mázasak. A fehér kék darabokhoz soroljuk a bajai múzeum 59.47.1 leltári számú bögréjét.

35. ábra. Tányér. (Újabb) Ltsz. 53.114.13

36. ábra. Tányér (Újabb) Ltsz. 52.71.46

Köcsög, köcsög

A használat szempontjából kétfajta köcsög volt: 1. *fülesköcsög* — *tejes köcsög* 2. *fületlen köcsög* — *lekváros köcsög*. Mázoltság szempontjából mindkettő lehetett: 1. *mázatlan köcsög*. Belül fehér engobra színtelen mázat öntöttek. Széles 2–3 cm vastagon sárga vagy zöld mázzal ajakozták. 2. *Mázás köcsög*. Belül sárga vagy fehér mázas volt.

Kívül: sárga mázas

zöld mázas

fehér engobra nedves állapotban vasoxidot fröcsköltek (zöld)

fehér engobra nedves állapotban rézoxidot fröcsköltek (sárga)

fehér engobra nedves állapotban kobaltoxidot fröcsköltek (kék)

kékre és sárgára spriccelték a köcsögöket

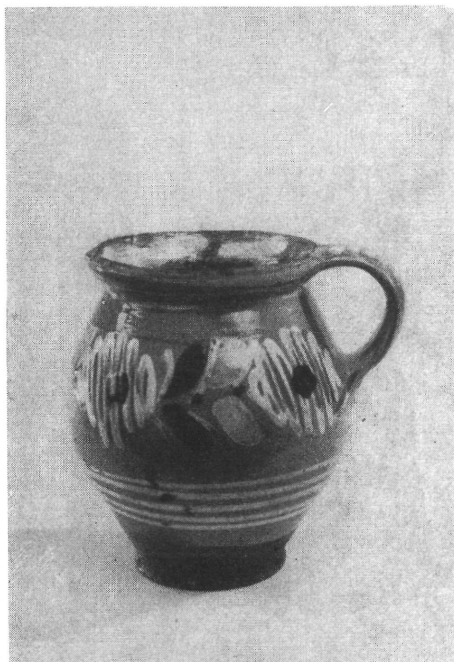
fehér engobra kék cifrázás gurgulával, irókával.⁶⁴

⁶⁴ Gotlieb Mihályné, 52 é. adatközlő, akinek apja fazekas volt.

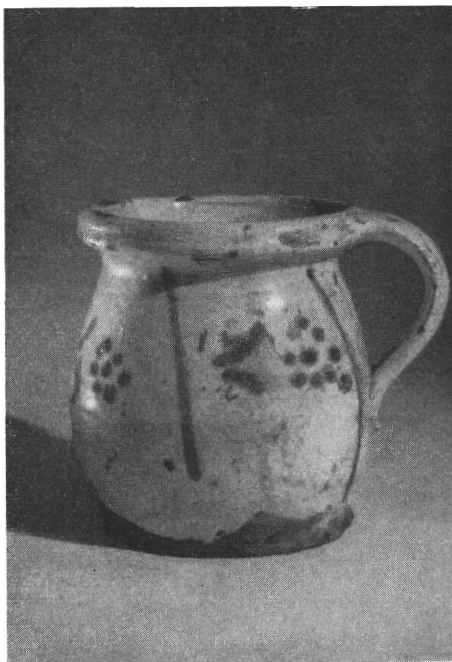
2. Bor és víz tárolására

Kancsó,⁶⁵ kancsó

Az edénycsoportok között a kancsók mutatják a legnagyobb változatoságot. Az egyes darabokat végig nézve azt látjuk, hogy a régebbiek talpasak nyakuk rövid és alul gömbölyödő hasuk van, míg az újabbaknak talpuk nincs, nyakuk hosszabb, hasuk pedig lapos. Szájuk egyenes-karimás; egyenes;

37. ábra. Szilke. Ltsz.: 51-18.14

38. ábra. Bögre. Ltsz. 60. 111.6

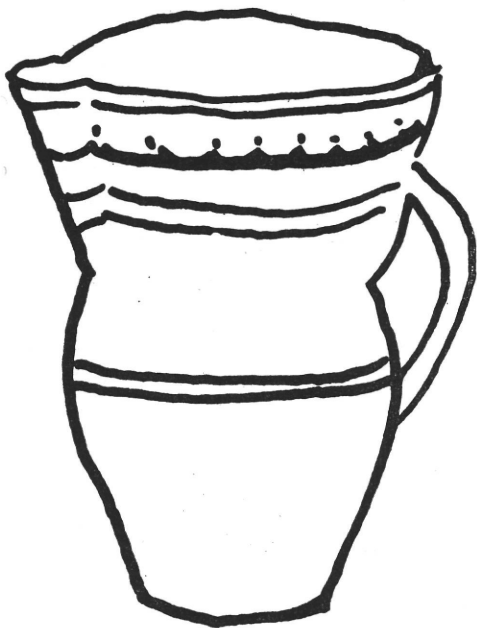
kihajló. Egy-két darab nyaka rámás. Fülük általában a kiöntő mögött, hátul van. A gyűjtemény 2 darabjának az oldalán van a füle. Majdnem mindegyik kancsó füle alatt egy vagy két ujjbenyomat van. Célszerűnek látszik a kancsókat elsősorban formai sajátosságaik alapján osztályozni, mert a formai változás meghatározza kronológiai sorrendjüket. Természetesen ezt az alapszínek és díszítményszínek változásának figyelembevételével tehetjük meg. A bajai kancsók között két olyan tárgy van, amelyik feltétlenül megerősíti az előbb elmondottakat.

a) csoport

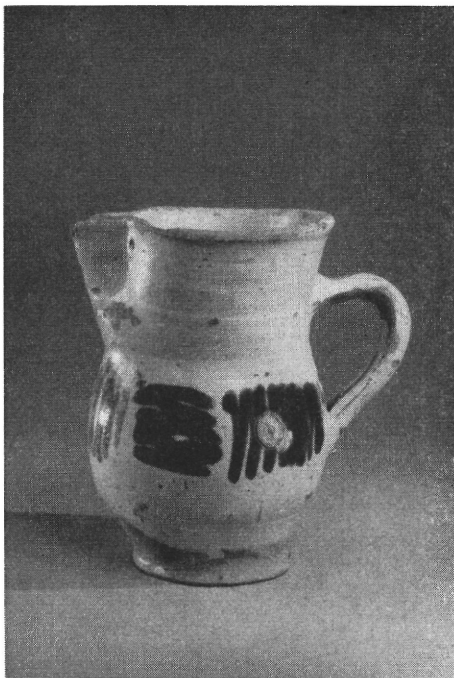
A 39a ábrán látható kancsó nyaka és hasa között nincs átmenet csak törésvonal jelzi a részek elkülönülését. Nyaka ritkán bordázott. Hasa és nyaka

⁶⁵ Ezt a fejezetet a Néprajzi Múzeum anyaga és a terepgyűjtés adatai alapján írtam.

aránya majdnem 1:1. Talpa nem nagy de jól kivehető. A nyak legnagyobb szélessége egyenlő a has szélességével. Füle elég vastag, lent újjbenyomattal. Díszítménye: fehér engobon zöld és kék mázból sűrű vízszintes és függőleges hullámvonal.

39.a ábra. Holl Imre i. m. 15 kép

39.b ábra. Kanecsó, Ltsz. 61.43.81

Ha összehasonlítjuk a budai ásatásokból előkerült XIV. sz.-i darabbal⁶⁶ meglepő hasonlatosságot fedezünk fel a bajai és budai darab különböző részeinek arányait illetően. (39b ábra) A másik tanulságos darab a 40a ábrán látható. Szája peremes, kissé befelé dől. Nyaka fentről lefelé egyenletesen bővülő, erősen hornyolt. Válla ferde. Hasa hirtelen gömbölyödik majd hirtelen szűkül a talpa felé. Fülénél két újjbenyomat van. Kiöntője annyira elkeskenyedik, hogy ott az edény falai majdnem összeérnek. Talpa feltűnően magas, 3 cm. Kék díszítménye közvetlenül a nyak alatt fut körbe. Ennél a darabnál is utalnunk kell egy budai, szintén XIV. századból származó darabra.⁶⁷ (40b. ábra)

A bajai tárgyak önmagukban és az említett ásatási anyaggal összehasonlítva is jelentősek, mert formájuk a középkori kanecsók formáira vezethető vissza. Többet akkor mondhatnánk, ha az egykori bajai fazekas műhelyek környékét megásná és a két említett bajai tárgyhoz hasonló darabok — vagy akár csak töredékek is — kerülnének elő. A csoport többi tagjától formai

⁶⁶ HOLL IMRE: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. Budapest Régiségei XVII. (1961) 187. 15. kép.

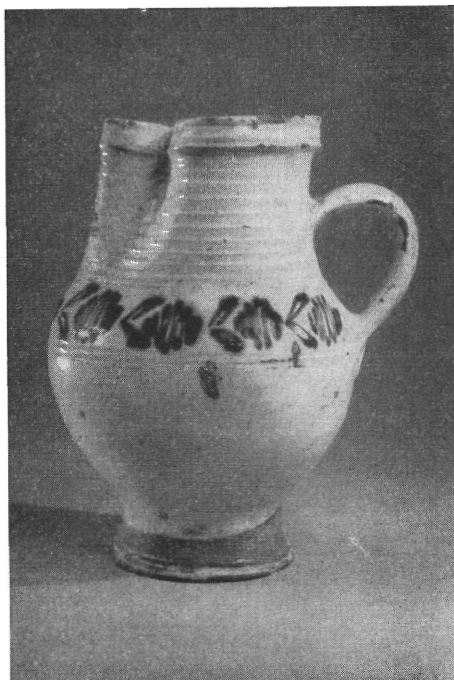
⁶⁷ HOLL IMRE: i. m. 16 kép.

szempontból élesen elütnek. Alapszínük, díszítményszínük és díszítési motívumuk a színes alapú darabokat megelőző korszakra utalnak.

Az 52.71.66 és 59.10.6 leltári számú kancsók nagyon hasonlítanak az előbb leírtakhoz. Mindkettő kiöntőjének falai majdnem összeérnek. Az első

40.a ábra. Holl Imre i. m. 16 kép

40.b ábra. Kancsó. Ltsz. 52.41.17

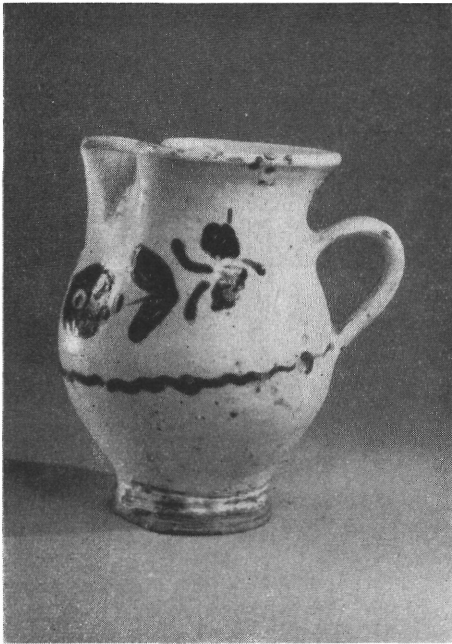
díszítménye XIX. század végi eredetre utal, mert azonos az ekkori tálak és különösen a kanták díszítményére és alapszínére. A második darab díszítménye sárga alapon kék és zöld fröcskölés és rázás. Ezek a darabok azt mutatják, hogy a középkori hagyományt megőrző forma még a XIX. század végén is fellelhető a bajai anyagban.

b) csoport

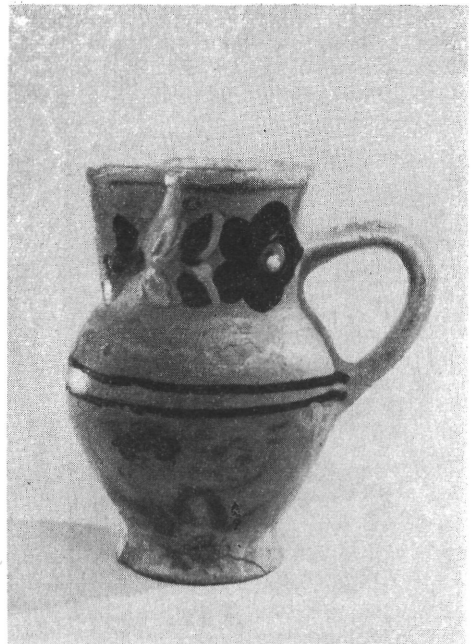
XIX. század végi, XX. század eleji fehér-kék darabok. Formai hasonlatosságuk miatt két színes darab is ezekhez tartozik. Szélük peremes, karimás. Majdnem mindegyiknek talpa van. A fehér alapúak díszítménye kék (41. ábra/), a színes alapúaké fekete, fehér, vörös (42. ábra), zöld és sárga. A motívumokban a XIX. századvégi tálak, tányérok, szilkék, fődők motívumai fedezhetők fel.

c) csoport

Két darab tartozik ide a gyűjteményből. Az első darab (43. ábra) fekete alapú díszítménye nagy hasonlatosságot mutat a tálak legelső csoportjának nagy, szélesen hullámozott díszítményével. A másik vörös alapú. Díszítménye: fehér szár végén gránátalma látható. Mindkettő pereme kihajló, kiöntőjük összeszűkül és gombos.

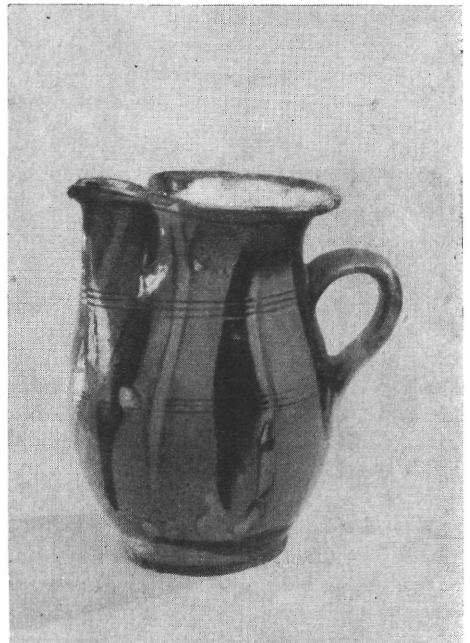
41. ábra. Kancsó. Ltsz. 58-21. 16

42. ábra. Kancsó. Ltsz. 61. 43-72

43. ábra. Kancsó. Ltsz. 92006

44. ábra. Kancsó. Ltsz. 137367

d) csoport

Ezek a darabok mind zöld mázasak. Díszítményük csík (44. ábra) vagy pötty (45. ábra). Szájuk peremes, kiöntőjük összeszűkül és gombos. Két darabnak oldalán van a füle (leltári szám: 18231, 54.62.1). Ez utóbbi darab feliratos és datált: 1880-ban készítette Nagy Antal fazekasmester.⁶⁸

e) csoport

Legújabb, a XX. század eleji darabok

K o r s ó, k o r s ó

Baján készítettek: 1. *vászon korsót*, amelynek *feje, csücske* mázolt, esetleg fehér engobbal díszítették; 2. *zöld mázas korsót*; 3. *irókéval díszített korsót*. A legnagyobbak 10–12 literesek voltak. Szájuk kétfajta volt: *kerek és össze nyomott*. „Először megcsinálja az ember a *rostélyát*. Aztán a *nyaka*. *Főlső nyaka* kész, jöhet az *alsó nyaka*. Majd a *hasa*. Akkor állítják össze, ha ez mind készen van. Mielőtt ráteszi a *rostélyt*, akkor beteszi a két *csörgőt*. Azért teszi bele, hogy kimossa a belsejét. Mikor megszikkad, ráteszi az ember a *fület*, utána a *csúcsát*. A *fülénél dobzás van*.”⁶⁹

A 46. ábrán látható korsó alapszíne vörös. Díszítménye: hullámvonalas kontúrozásban fekete hullámvonalak, melyekben fehér pötty van.

K a n t a, k a n t a

Szájuk kihajló, kis kiöntővel. Alapszínük: vörös, fekete (47. ábra) barna. Hasukon és nyakukon körbefutó fehér csíkok. A két csíksor között van elhelyezve a díszítmény. A díszítmények motívuma, színe és technikája a tálak legelső csoportjáéval egyező. — Valószínű a XIX. század közepéről származó darabok. A 48. ábrán látható kantát ki kell emelnünk: alapszíne sárgamázú, díszítménye hullámvonalas. Emlékeztet a hasonszínű óbányai és hódmezővásárhelyi darabokra.

A bajai fazekasok sok mohácsi fekete kantát megvásároltak. Baján lemáztolták őket, kiégették és sárga színük lett. Sárga alapszínnel bajai kantaként árulták a piacon egészen a harmincas évek végéig.

P e r e c k u l a c s

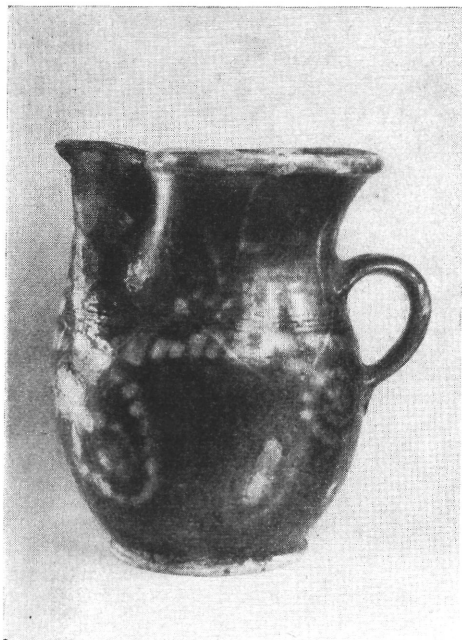
Fekete alapszínűek, vörös rózsák futnak körbe az oldalán. Pálinkát tartottak benne.

III. BOKÁLY

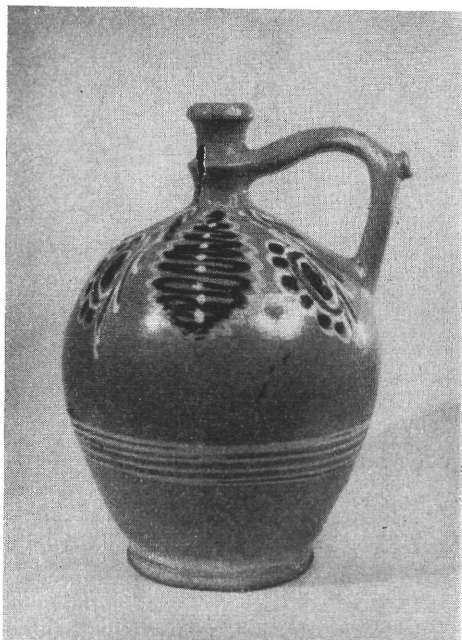
Használatukról annyit tudunk, hogy lakodalomkor kancsóból és bokályból, vőfélykancsóból itták a bort.⁷⁰ Formájuk nem tér el az ismert bokályformáktól. Alapszínük: fehér, vörös és fekete. Belül csak a nyakuk mázas,

⁶⁸ A kancsó felirata: Kis Kantsom de szep vagy
Kivül zöld vagy belül ned
ves vagy mindenkinek
olyan kedves vagy éljen
a Barátsság Készült Baján
Nagy Antal fazékas
mesternél 1880.

⁶⁹ Fehér Lajos adatközlő.

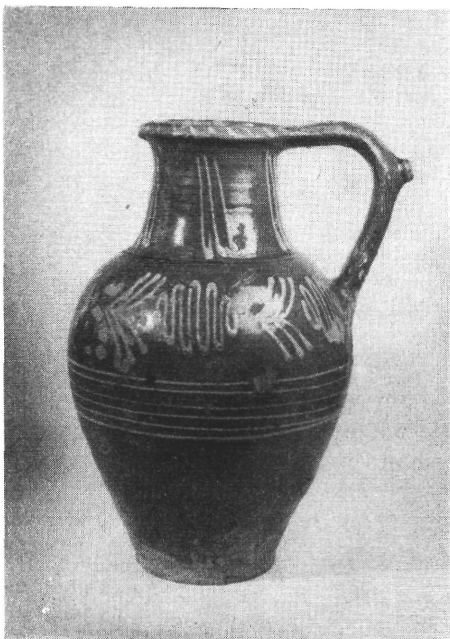
45. ábra. Kancsó. Ltsz. 59.10.7

46. ábra. Korsó

47. ábra. Kanta. Ltsz. 51.33.167

48. ábra. Kanta. 60.28.18

lejjebb engobos. Díszítésük: nyakuknál színes csík, hasukon fehér (vörös és fekete alapszínél) és fekete (fehér alapszínél) csíkok. A két csíkcsoport között van a díszítmény függőleges vagy vízszintes elhelyezésben: 2—3 rózsza vagy tulipán fehér száron, fehér, zöld és vörös levelekkel. A virágokat hullámvonalak választják el egymástól. A fekete és vörös alapszíneken hullámvonal sárga kontúrozásba van foglalva (52.71.47, 52.71.50., 52.71.49., 52.71.55., 52.71.56); a fehér alapszíneken kék konturba foglalt. A színes alapúak díszítményszínei: vörös, zöld, sárga, fehér, fekete. A fehéreké: kék, barna, sárga, zöld, fekete. A fekete és vörös alapszínű bokályok díszítése a XIX. század végéről való tála-kéval egyezik. Ezekon kívül a következő darabok tartoznak még ide a Néprajzi Múzeumból és a Türr István Múzeumból:

52.71.48. vörös	Néprajzi Múzeum
52.71.54. fekete	Néprajzi Múzeum
61.7.10—14, 15 fehér	Türr István Múzeum
61.79.11—12. fekete	Türr István Múzeum

IV. MÁ S K O N Y H A I E D É N Y E K

S z ű r ő t á l, s z ű r ő t á l

Sárga és zöld mázas volt.

K ö p ű l ő, k ö p ű l ő

A fehér engobot nedves állapotban befröcskölték sárga és zöld mázzal. Ha nagy szilvatermés volt, a köpülők alját is elvitték a szilvalekvár tárolására.⁷

F ö d ő, f ö d ő

Díszítmény szempontjából két csoportjuk van: 1. mázas és díszített, 2. mázatlan alapon máz-díszítés.

1. A múlt század 70-es, 80-as éveinek edényein látható motívumokkal, melyek a fekete és vörös fődöket díszítik. Vörös rózsza, zöld, fehér, sárga, vörös levéllel többször ismétlődik a tetején (52.71.68. 61.75.5—6.)

2. Az újabban készült darabok mázatlan alapon zöld spirál-díszítéssel vagy csíkozással készültek (60.85.109., 59.10.15)

V. G Y E R M E K J Á T É K O K

Mindazokat a darabokat, melyeket nagyban készítettek kicsiben is megcsinálták és vásárokon, búcsúkon árusították. A gyerekjátékokhoz tartoznak a kis korsók és kanták, melyeknek jelentőségéről már előbb volt szó.

VI. E G Y É B

c s e r é p, c s e r é p a l j, c s i r k e i t a t ó c s i r k e e t ő

Napjainkban ezeket a tárgyakat készítik nagy mennyiségben Baján. Mindegyik mázatlan.

* * *

⁷⁰ FÉL EDIT által gyűjtött adat.

T a n u l s á g o k é s p r o b l é m á k

A magyar kerámia egészéből kiválik a „sárközi” csoport. A stílusegység központjai: Mórág, Szekszárd, Siklós, Mohács, Baja. (Bizonyos szempontból még Kalocsa is ide sorolható.) E csoport jelentőségét az adja, hogy számbeli nagysága és egységes díszítésének töretlensége az eddig ismert stílusjegyek mellett is megállja a helyét.

A központok némelyike eddig is ismert volt, de éppen a legfontosabb (történeti, területi kapcsolatait és a tűzálló edény szükséglet kielégítését illetően), Baja, elkerülte a figyelmet. Másrészt: Baja fazekasai magyarok voltak és a felvásárló sárközi lakosság is az volt. Ez a tény a sárközi kerámia magyar etnikai jellegét erősíti. A stílus egységessége arra enged következtetni, hogy az idegen eredetű (német, délszláv) mesterek is alkalmazkodtak a felvásárlók ízléséhez, igyekeztek azt kielégíteni.

Ugyanakkor nem szigetelődik el a többi központtól. A stílusváltozás itt is hasonlóan megy végbe, mint az ország más központjainál. Pl.: a bajai régebbi fehér alapú színskála a XVII—XVIII. századi, országosan elterjedt anyaghoz kötődik, ami viszont olasz kapcsolatokra vezethető vissza.

Legrégebbre visszanyúló hagyományuk a fehér edényeknek van. A XVIII. század végén virárganak majd felváltják a színes alapú edények, amelyek a XIX. század közepe táján érik el virágkorukat. A múlt század végén és e század elején ismét a fehér alapszínű edények válnak uralkodóvá. Ezek a darabok azonban nem kék-fehérek, hanem megtalálhatjuk rajtuk a színes alapú edények színeit is: a sárgát, vöröset, feketét, új színként a barnát. A díszítés eszköze végig az *iróka* marad, az esetnek nincs nagy jelentősége Baján. A díszített hajai edények alap és díszítményszíneinek időbeli változását táblázaton mutatjuk be a többi „sárközi” központé mellett (lásd. 5. ábra).

A kutatásnak csak egyik problémája Baja jelentőségének feltárása. Mórág példája alapján a legfontosabb tanulság az, hogy minden „sárközi” központot tüzetes kutatás alá kell venni. A kutatásnak ki kell terjednie a sárközön túlra is, hiszen minél jobban közeledünk a XX. századhoz a vásárcsörzet mindinkább szélesedik és ez újabb vonásokkal gazdagítja a központok anyagát és a kutatás szempontjait, amelyeket az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. A többi „sárközi” központ kidolgozása hasonló szempontok szerint
2. A „sárközi” jellegű falvak és a „sárközi” jellegű fazekasság viszonya; a vásárcsörzet egybevetése a többi központ vásárcsörzetével.
3. A cserépedények élete az egyes falvakban
4. Mi az a közös ízlés, ami átszövi a művészet különböző ágait e területen
5. A nem „sárközi” ízlésű falvak kerámia kultúrája miben tér el a „sárközi” ízlésű falvak kermia kultúrájától.

ISTVÁN ERZSÉBET

BAUERNKERAMIE AUS DER GEGEND SÁRKÖZ (SÜDUNGARN)

Aus der ungarischen Keramik als Ganzes ragt die Sárközer Gruppe hervor, die in unserer Sammlung etwa 500 Stücke umfaßt. Die Bezeichnung der Gruppe wurde lange Zeit falsch gedeutet, da neue Stilgruppen im allgemeinen nach ihrem Entstehungsort benannt werden. *Unsere Gruppe bekam ihren Namen nicht nach dem Herstellungsort, sondern vom Wohnort der Aufkäufer, von Sárköz.* Die Herstellungsorte liegen um Sárköz: Mórágy, Szekszárd, Siklós, Mohács, Baja.

Grundbestimmungsmerkmale der Stileinheit sind die rote, schwarze bzw. negerbraune und die weiße Grundfarbe; die seit der türkischen Besetzung im ungarischen Material bekannte Fließ- oder Tropfglasierung. Im archeologischen Material gibt es ähnlich schöne Beispiele in den Funden von Visegrád, Buda und Eger.

Zur gleichen Zeit aber ist sie von den übrigen bedeutenden Stilgruppen nicht isoliert, denn ihre Stilwandlungen verlaufen ähnlich wie in den übrigen Zentren. Zum Beispiel ist die im 17—18. Jahrhundert übliche, im ganzen Land verbreitete weiße Farbenskala — die auf einen italienischen Einfluß deutet — auch im Sárközer, genauer gesagt im Bajaer Material zu finden.

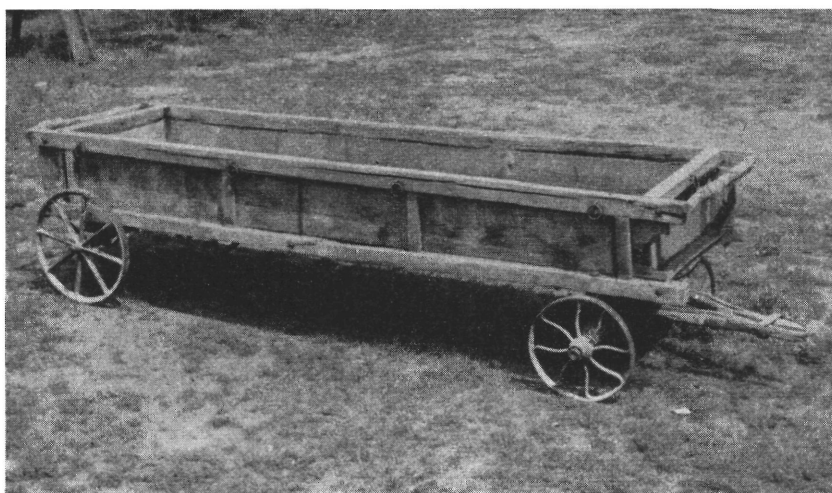
Baja ist das bedeutendste Zentrum. Seine Töpfer arbeiten seit dem 18. Jahrhundert in Zünften zusammengeschlossen. Aus einigen Angaben aber kann man auf eine noch weiter zurückreichende Töpferei schließen. In der Tongefäßproduktion ist die Herstellung feuerfester und nichtfeuerfester Gefäße gleich bedeutend. Deutlich voneinander absondern sind die einzelnen Zweige: Schüsselmacher, Krügler, Töpfer.

Die Produktion feuerfester Gefäße war nicht nur für das Inland von Bedeutung, obwohl die Bajaer Töpfer ihre feuerfeste Erde aus Gömör bezogen. Vor dem ersten Weltkrieg kamen die Töpfe bis nach Kroatien, Slawonien und in die Türkei, innerhalb der Landesgrenzen aber nur bis in die Dörfer um Baja. Ihre Bedeutung nahm zwischen den beiden Weltkriegen stark zu, weil der Csákvärer Topf nicht mehr in das Donau-Theiß Zwischenstromland kam, die Händler statt dessen den Bajaer Topf verkauften. So übernimmt der Bajaer Kochtopf zwischen den beiden Weltkriegen die Funktion des Csákvärer Topfes (s. Abb. 11.).

Im weiteren ist das wichtigste Problem der Forschung, zu beleuchten, welche Funktion das Bajaer Tongefäß in der kulturellen Entwicklung der zu diesem Marktbereich gehörenden Dörfer hatte.

Kerekes nyári jászol Dunapatajról

Az alföldi tanyás gazdálkodás és „mezei életmód” ismeretéhez

A földrajztudomány tanítása szerint minden település egy embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttese.¹ Faluknál, mezővárosoknál ezt a két összetevőt a lakóházak, udvarok, illetve a szántóföldek, rétek, legelők jelentik. A lakóhely-egységeknek s a munkahelyet jelentő határnak e kapcsolata, térbeli, használati és jog szerinti összefüggése igen sokféle lehet és mivel ez a kapcsolat lényeges, a település sok más sajátosságának megmagyarázására alkalmas — különböző formáira fölépíthető a falutelepülések általános rendszerezése is.²

Az ethnográfus számára a lakóhely és a művelt-használt földek eleven kapcsolata legközvetlenebbül az emberek s az állatok, szerszámok mozgásában nyilvánul meg. Az emberek — évszakok és napok pontosan szabott rendjét követve — kimennek lakóházukból a határ egyik, majd másik részébe s ott munkálkodnak. Az állatok útja néha párhuzamos az emberekével és a meg-

¹ MENDÖL TIBOR: Általános településföldrajz (az „Általános gazdasági földrajz” c. egyetemi jegyzetben) é. n. 143, 235—236.

² DEMANGEON, ALBERT: Problèmes de géographie humaine. Paris 1947. 185—191.

munkált földekre vezet, ahol az igásjóság munkát végez, máskor a legelőre irányul. A lakóház mellett raktározott szerszámok a munkaév egymásra következő hívójelei szerint szintén elhagyják pihenőhelyüket és hosszabb-rövidebb szolgálatra a határba mennek. Ha emberek, állatok, szerszámok egy esztendei járását egymásra tudnók fényképezni, a nyomok sűrű hálóként borítanak az egész határt — amit itt nem jogi értelmében, hanem az adott embercsoport által ténylegesen használt terület jelölésére használunk — és a földeket eleven kötelékkel kapcsolják a lakóhelyhez, ahová végül valamennyi szál visszafut.

Az emberek, az állatok és a szerszámok járása azonban nem borítja be egyenletesen a határt. Az utak néhol összesűrűsödnek, tömött nyálábbá fonódnak, más részeken viszont ritkásan eltávolodnak egymástól. E sajátosan tagolt térbeli minta mellé hasonlóan tagolt időbeli grafikon szerkeszthető, mely évszakok és napszakok szerint kifejezi a mozgások hagyományos egymásutánját, emberek, állatok, szerszámok tartózkodásának, munkájának változó megoszlását a lakóhely és a határ különböző részei közt. Ez a térbeli és időbeli minta alkalmas a település szerkezetének és a benne élő emberek életmódjának jellemzésére, rendszerezés alapjául szolgálhat.

*

Az általában mozdíthatatlan vagy csak bajosan és kis távolságra áthelezhető, istállókban és szabadban álló jászlak helyett ez a közlemény egy kerekkel ellátott mozgékony jászol-változatot mutat be. Földbe ütött lábú vagy nehézkesen mozduló társaitól eltérően azért szerelték föl kerekkel, hogy egy sajátos települési rendszerben emberek és állatok útját kísérhesse a lakóhely és a művelt földek, legelők között. Szerepét, működését vizsgálva tehát egy települési rendszerre, egy sajátos munkaszervezési formára láthatunk rá, egyfajta hagyományos mintára, mely a határban munkálkodó emberek útjait irányítja.

A háttér és a környezet, ahonnan a bemutatott kerek jászol való, Dunapataj mezővárosi társadalma és tágas, alföldi határa a két világháború közötti időben. A társadalomról előljáróban el kell mondani, hogy erősen differenciált volt, népes földtelen napszámos, idénymunkás, törpebirtokos rétegek mellett kivált és meglehetősen szilárdan elkülönült benne egy nagygazda réteg is, 80—120 holdas sőt nagyobb birtokokkal, melyhez hozzájárkózott még néhány 50—60 holdas parasztgazdaság. A határ képében szembeötlik a terjedelmes legelő- és rétterület, amit indokol, tartósít a talaj szerkezete, a határon áthúzódó vizenyős, elhalt folyóágak jelenléte. A tágas legelőkön nagyarányú extenzív állattartás folyik. Pataj a kerek jászol készítése idején, az 1920-as években széles táji környezetben a magyar marha legjelesebb nevelőközpontja és forgalmas vásárai révén fontos eladási, átcserelési állomása. A magyar marhatartás tinók és fiatal betanított ökrök, részben hízott marhák eladása révén hoz hasznot a községnek, és fedezi a gazdaságok munkaállat-szükségletének nagyobbik részét. A környéktől eltérően ez időben Patajon kisebbségben vannak a lófogatok. A határ még tagosítatlan — erre csak 1941-ben került sor — és az emberek, állatok járását irányító térbeli munkaszervezésben érvényesül két sajátosan alföldi berendezkedés: a bomlófélben levő ólaskert-rendszer és a tanyarendszer.³

³ FÉL EDIT: Adatok Dunapataj néprajzához. NÉ XXIX (1937) 350—365.

A kerekes jászlak előfordulása ebben a képből pontosan meghatározható. A nagygazdák felszereléséhez tartozott, akiknek nem ritkán 20—24, de legalább 6—8 ökrük volt. Ezek a nagygazdák általában nem a „községből” hanem „tanyájukról” gazdálkodtak, ahol cseléd, béres lakott s ahová főbb munkára maguk is kimentek. (Tanyája csak azoknak a nagygazdáknak nem volt, akik külső földjeiket haszonbérbe adták.) A földek a tagosítatlan határban kis darabokban, szétszórtan feküdtek. A tanya ugyan oda épült, ahol legzártabban csoportosultak a parcellák, és a gazdák is igyekeztek vétellel, eladással összevonni birtokukat, mégis kevés tanya volt, amelyik mellett 4—5 km-nél kisebb sugarú körrel körül lehetett volna keríteni a tanyáról művelt és használt valamennyi földdarabot. És akadt olyan gazda is, akinek 15—20 km-t kellett mennie tanyájáról legmesszebb fekvő birtokáig.

A kerekes jászlak 8—10 ökr részére készültek, és ezeken a tanyákról művelt sok darabból összetett birtoktesteken voltak szolgálatban. A szántásvetés munkájára a jómódú gazdák két, vagy akár három-négy ökrös igával s ugyanannyi kettős ekével vonultak ki. A kerekes jászol — melyből egyik-másik gazdaságban két darabot is használtak — alkalmas volt a sok ökr mozgatására, szerszámok és takarmány szállítására, pihenőidőben az állatok etetésére, megkötésére. A munkák szünetében pedig a tanya mellett felállítva jól ellátta a kerék nélküli nyári jászlak szerepét — a meleg istálló helyett nyáron melléjük kötötték a marhákat.

A kerekes jászlak felépítését az idős A. Kovács János úgy határozta meg: az *ajja szekér, teteje nyári jászol*. A dunapataji jászlak felső része valóban egy keskeny gerendából és erős pallókból összeácsolt egyenes oldalú, *jászol állású*, lócs nélküli alacsony ládához hasonlít, oldalán, két végén jászolkarikákkal, alá viszont szekértengelyek vannak szerelve. A nyári jászol kereke a szekérkeréknél kisebb és a Patajon látott, emlegetett példányokon minden esetben vasból készült. A kisebb kerékméret biztosította, hogy a jászol pereme ne emelkedjen túl az ökrjászlak szokásos magasságán. A kovácsolt vagy gépekről leszerelt öntöttvas kerekek pedig kibírták szabad ég alatt a napsütést, esőt, változó időjárást hónapokon át, ami a küllős fakereket hamar szétszárította, tönkretette volna. A múzeumi jászolpéldánynak vas-szekértengelye van, említettek azonban fatengelyes nyári jászlakat is. (Az utolsó ilyen darabot 1961-ben tüzelték föl.) Hátral a tengelyágy, az *akstok* közvetlen a *jászol ajjához* van erősítve. Az első tengely azonban forgatható, a tengelyágyat a *derékszög* köti a jászolfenekhez rögzített *vánkushoz*. A kerekes jászlak különleges vonása, hogy első tengelyük teljesen körbe forgatható. Ha a rudat kivesszük, a két rúdszárnyát a fenék alá hajthatják, így a jászol elejéhez is köthető ökr. Ez az elrendezés viszont megkívánja, hogy az első kerekek kicsik legyenek, eljárassanak az egyébként is alacsony jászolfenek alatt. A jászol elejének szilárdítására szokás volt az első tengelyre a hintók felépítéséből ismerős *ötödik kereket*, keréksínt, két egymáson forduló kovácsolt vas tárcsát szerelni. A múzeumi jászlon azonban efféle ötödik kereket nem alkalmaztak.

A múzeum tulajdonába került kerekes jászlat volt gazdájának Nagy Gyulának apja készítette 1920-ban. A készítésre az adott indítékot, hogy örökösödés révén megnőtt a birtokuk, belenőtt abba a kategóriába, melyben már rendszeresen két négyökrös igával dolgoztak. „Azelőtt csak szekérral möntünk ki” — mondja Nagy Gyula. — „A szekérre is föltöttük a takarmányt, de az magosabb, abból az ökröt ötetni nem alkalmas. Leraktuk a földre a takarmányt, ha szétdurta, akkor összesződgettük, újra elébe raktuk. Bajos vót,

ha szél futt, elvitte. . . Nagyobb gazdáknak, akinek vót 100 hold földje, vót azelőtt is jászolja. De mi kisebb parasztok voltunk. Közbe szaporodott a föld, a jószág is. Öregapámnak egy testvére möghalt családtalanul, a földje ránk maradt, akkor gondoskodott apám ilyen jászolról.”⁴

Nagy Gyuláék birtoka a jászol megrendelésének idején kb. 50–60 hold volt, 42 darabban. „Ahol a földek a legcsoportosabban vótak, kb. 30 hold, itt építettek tanyát az apáink a központon (a községtől 12 km-re). A tanyához aztán a földek nem vótak olyan messze, mint a községhez,” a legtávolabbiak 4–5 km-re feküdtek. Nagyék a tanyán 6–8 ökröt és növendék állatokat tartottak. Minden évben eladhattak egy pár kifejlődött, betanított igás ökröt, helyükbe igába való tinók nevelkedtek.

A jászlat Szeiz Mihály dunapataji bognármester készítette.⁵ A hátsó nagyobb vaskerekek egy régi *darálómalom* alkatrészeiből kerültek ki, „mög-mérték, ezek jók lösznek kerekeinek, osztán belecínálták”.⁶ Magát a jászlat kétfelől négy-négy ökorre méretezték, és végeire is tettek egy-egy jászolkarikát további két ökörnek. A hagyományos mérték: „egy méter egy marhára” — a hossza így lett négy méter. „Az ökröknek a szarva szélősebb vót. Mikor öttek, úgy csattogott, mint a cintányér. De mögszoktuk, a marhák is mögszokták.”

Nagy Gyula a jászolról egyszerűen mint *nyári jászol*-ról beszélt. Más dunapataji gazdák, hasonló kerekas jászlak egykori birtokosai, használják azonban a *kerekas jászol*, *huzatós jászol*, *tábori jászol* kifejezést is.

Nagy Gyula tanyáján általában júniusban húzták elő a kerekas jászlat a színből. „Május elején kimönt a jószág a legelőre, akkorra el vót vetve mindön. Tavaszziak alá rondszerint ősszel elvégeztük a szántást. Ha maradt is valamennyi, csak az ekét huzattuk ki, délbe hazajöttünk ebédölni és a jószág is bent az istállóban övött, mert még hidegök vótak.” Az ökrök hordásra jöttek haza a legelőről. „Akkor kezdődött ennek a jászolnak is a szolgálat. Kihúztuk a csalamádeföld végibe, a tanya mellett. Kaszáltunk csalamádét, teleraktuk, osztán délbe ott öttek az ökrök, estére ott feküdtek le. Mögszokja a jószág, nem is köllött vezetni. Ha kierősztöttük a járomból, már fordult is, ment a jászolhoz. Szokott rondszerint egy fejős tehén is ott a tanyán lönni. Néha azt is oda-kötöttük éjszakára a jászol egyik végihöz, osztán az is ott aludt jó időbe.”

A jászol mellé minden este megalmoztak. „Röggel a trágyát csak ledobtuk villával kétfelül. Őszre lött jó nagy trágyarakás mind a két oldalt. Mikor trágyahordás ideje lött, onnan vittük ki székérrel.” Néha magát a jászlat is megtakarították. „Nem mindön nap, csak eső után, idő után, vagy ha olyan takarmányt öttek, hogy sok szemét volt, akkor egy söprűvel kisöpörtük. A fenékdeszka hamarabb mögszárad, nem rothad, ha tiszta. A szemetet kidobtuk alájuk.”

„Ha hosszú földbe vót csalamádé, oszt messze vót mán hordani, arrébb huzattuk a jászolt” — mondja Nagy Gyula. „Különböző helyei voltak.”

⁴ Nagy Gyula visszaemlékezéseit egy 1963 márciusában készített magnetofon-felvételről idézzük. Az ő és a többi adatközlő is igen ingadozó a köznyelvi és tájnyelvi formák használatában, az őzés tekintetében.

⁵ Szeiz Mihály családját Hartáról származtatja, ahová a betelepítéskor két kovácsmester érkezett s az egyiket ingyen házzal, kedvezményekkel a dunapatajiak magukhoz csalogatták. Apja, nagyapja már bognár volt, maga is ezt a mesterséget tanulta pataji mestereknél. Több gazdának készített kerekas jászlakat.

⁶ Hasonló kerekékkal alakították mozgékonyvá Nagy Gyuláék szőlőprésüket is, melyet csak szüretre vontattak ki a szőlőbe. (Kint nem volt préházuk, kedvezőtlen időben a sajtolást otthon végezték.) A kerekas prés alkalmasan volt szállítható kölcsönzéseknél is, mikor rokonok, sógorok elkérték.

Nagyobb útra azonban akkor indult a jászol, mikor a nyári tarlószántás, majd az őszi szántás és vetés ideje eljött. „Röggel a jászolba raktunk takarmányt, föltöttük az ekét, fogast, boronát. A fődek szörteszét vótak a határba, itt két hold, amott egy hold, emitt félhold. Ahol ért bennünköt a dél, ottan az ökröket kierősztöttük az ekéből, és odakötöttük a jászolhoz. Mi mögebédöltünk a tarisznyából, az ökrök mög a jászolnál. Ha ezt a darabot elvégöztük, bepakoltuk az ekét-boronát a jászolba és möntünk a másik darab földhöz. Ötetni csak délbe szoktunk, estére mán a tanyához jöttünk.”

Szántani két ember ment négy-négy ökörrrel, kettős ekékkel. „Ha vetni möntünk, akkor mán négy embör köllött, mert a vetőgéppel mönt kettő, még három is.” Ilyenkor a vetőgépet a jászol után kapcsolták. A befogás máskülönbén úgy történt, hogy elől hat ökör ment, kettő pedig a jászol után kötve. Más gazdák indultak úgy is, hogy két ökör húzta a jászlat, a többi eke elé vagy szerkebe fogva jött a jászol után. A legmódosabbak két jászollal, nyolc-nyolc ökörrrel mentek szántani.

„Takarmányt, vetőmagot, mindönt betöttünk a nyári jászolba” — folytatja Nagy Gyula. „Jó öt-hat zsákot, vagy amennyi köllött abba a földbe. Beleűtünk mi is a jászolba. Rá a zsákokra, vagy föltöttünk egy deszkát. Tele vót rakva takarmánnyal, arra ráfeküdtünk, rákönyököltünk végig a jászolba, az ökrök mög ballagtak. Jó sima, szíkes út vót, lassan möntek az ökrök, mint Petőfi Sándor mondja: A négy ökör lassacsқан ballagott.”

„Tarisznyába vót az önnivaló. Nem nagyon szokott elmaradni a kulacs se egy kis kadárral mögtöltve, így aztán a könyér-szalonna is jobban esűszott.” Az ivóvizet mázatlan korsóban vitték. A korsó tartására a Dunapatajon divatos, szekéroidalra akasztható fa *oldalkosárt*? Nagy Gyuláék nem használták. „Csak beállítottuk a takarmányba,” — mondja — „szénát töttünk mellé”. Vittek esetleg kosarat, hogy a szántóföldön a korsót harmatos fű közé beleállítsák a jászol árnyékában.

A szántóföld szélén megállt a jászol, lepakoltak, a rudat kivették s a rúdszárnyát aláhajtották. A hátsó kerekek küllői közé egy karvastagságú *köröszfát* dugtak, hogy a jászol végéhez kötött ökrök ne rángathassák el az alkotmányt. Más gazdák — az idős Váradi Gyula szerint — ásót vittek magukkal, a négy kerék mögött lyukat ástak és belehúzták a jászlat (nagyobb idejű megállásnál, kint éjszakázásnál).

„Délbe odakötöttük az ökröket a jászolhoz. Száraz időbe, mikor mindön el volt süve, nyári tarlószántásnál, csalamádét vittünk.” „Árpavetéskor árpatorok és széna volt” — teszi hozzá egy idős gazda, aki tavaszi szántásban is használta a kerekes jászlat. „Ha szél futt, töreket nem adtunk, csak szénát. A széna kötelbe volt kötve, letettük a jászol mellé, abból adtuk az adagot, különben kitérta volna. Egy étetésre egy jó veret járt.”

Egyik-másik földdarabra nem kellett takarmányt vinni, „leelő vót a szélin, 3—4 hold. Két-három napi munka vót ott. Röggel befogtuk a jászolba az ökröket, de csak a gazdasági eszköz vót fönn, takarmányt nem is töttünk. Délbe legettünk. Estére mögint kierősztöttük az ökröket. Mikor jóllaktak és mi is elálmósodtunk, mögkötöttük őket a jászolhoz, és lefeküdtünk, mi is lefeküdtünk. Hajnalba újra elerősztöttük az ökröket, jóllaktak egy óra hossza alatt, addig mi pipáltunk, cigarettáztunk. Akkor fogtunk be az ekébe.” „Sokszor este mán annyira möntünk, mög se kötöttük az ökröket. De olyan káka

? Vö. NÉ. XLIV. (1962) 243—44, 56. ábra.

és nád vót, hogy az ökröket nem lőhetött látni benne. Akkor elővettük a nagy csöngettyűket, amit általában szoktak használni ezelőtt a pógárok négy ökrre⁸ és egynek a nyakára kötöttük. Mi kint a parton a jászolnál aludtunk. A csöngettyűről hallottuk, hogy merre vannak. Ha jóllaktak, lefeküdtek. De az ökröknek a szája jár akkor is, ha kérődzik, hébe-hóba szólt a csöngettyű, mint amikor félreverik a harangot, egy-egy koppanás. No, most feküsznek. Aztán főköttek legelni megint, akkor szólt jobban a csöngettyű, mer az ökr rántja a füvet, rágja. Erről tudtuk mög, most már főköttek. Mikor ki akartuk hajtani őket, möntünk a csöngettyűszó irányába.”

Efféle legeltetési lehetőséget kínáló parcellákon két-három nap is kinn maradtak Nagy Gyuláék, aszerint, mennyi volt a munka. „Kisebb daraboknál azért úgy intéztük, hogy röndszerint mindön este a tanyán aludjunk. Az embör épületbe csak nyugodtabban alszik.” „Az is mögtörtént, a cseléd este kint szántott, mondjuk négy ökrrel és a jászol is kint vót. Jó tartotta az ökröket, mögkötözte, és ő bejött vacsorázni a tanyára. A kutyát odakötötte a jászolkerékhez. Vót rá eset, csak hajnalba mönt ki, addig a kutya örködött.” A béres, aki kint éjszakázott „egy jó subát kapott, vagy vitte magával a szűrt. A szűr meg a suba nyáron is mindig velünk vót, hogyha eső talál jönni. Ha a subába beletakaródzott valaki, akármilyen hideg éjszaka volt, lőhetött aludni. A jászol mellett vagy a jászol alatt feküdt le. Egy kis szénát, szalmát gyúrt a feje alá, vagy a nagykabátot.”

Efféle nagyobb utak között a kerekes jászol a tanya mellett szolgált tovább. „Mikor aztán mögjöttek a rossz idők, hideg éjszakák, röndszerint november derekán, akkor láttuk röggel, hogy fázik kint az ökrjóság. Bekötöztük az istállóba, a jászolt mög eltöttük telelőre. Szekérnek, ekének volt egy féltetés szín csinálva, odatöttük télire, belepakoltunk boronát, mindönféle gazdasági szőrszámot.”

Más tanyákról, ahol szétszórtabban feküdt a birtok, ugyanezekben az évtizedekben hosszabb utakra indultak a kerekes jászokkal, többet éjszakáztak mellettük a határban. Váradai Sándor például így emlékezett a tagosítás előtti évtizedekre: „három hétig is kint voltunk a nyári jászollal egyhuzamba. 52 darabba volt a földünk, Szilid, Szentkirály, Mikla. Elkezdttük a tó szélin 4—5 km-re. Este nem lehetett hazajönni. Egyik darabtul möntünk a másikig, ha 11-kor elvégeztük ennél, eljöttünk a másik darabhoz. Éjszaka legeltettünk, ahol tudtunk. A legtávolabbi földünk 20 km-re volt.”

A háromhetes megszakítatlan kinttartózkodás azonban csak a nyári szántás idején volt szokásos. „Őszi szántásba jobban hazajártunk, vetőmag is köllött, hűvösebb, rosszabb idők voltak. Inkább a szekeret használtuk, mert haza köllött takarítani a szárat is, a kukoricaszár aggatott a szántásnál. Este takarítottuk be a szárat vagy a kukoricát, ha magas vót a terő, az ekét utána kötöttük. Ötetni se köllött kint az ökröket, mer legetettünk, a készet nem nagon ötettük.”

A hosszú nyári kinttartózkodáshoz gondosan pakolták föl a nyári jászlat. „katonaláda-szerű láda volt az élelemnek” — mondja Váradai Sándor — „meg nagy tarisznyák, kis zsákok. Az ódalkosárba betettük a vizeskorsót, kefét, vakarót. Aki szereti a jószágot, viszi a kefét is. Vittük a kis bográcsot, szolgálát. Ha nem volt szolgálfa, két hantot fölállítottunk, s főztünk. Vittünk lisztet,

⁸ Ugyanaz a „nagy csöngettyű” volt ez, mint amellyel cséplés után a faluba elindultak a nagygazdák tanyáiról a friss szemet szállító béresek. Vö. NÉ. XLIV. (1962) 209.

krumplit, tarhonyát, szalonnát. Haluskának mögkevertük a lisztet és este a két hant közt mögfőztük, az a két hant vót a katlan. Vittünk a főzészöz tüzelőt is, pár kéve csumaízéket. Meg tanyák voltak körül. Volt ismerős, le-möntünk a tanyához, vagy így vagy úgy szöröztünk csumaízéket. Ha messzebb möntünk, egy-két kéve rőzsét is föltöttünk.”

A kint munkálkodó férfiak a hosszú szántás idején sem szakadtak el teljesen a tanyától. Váradi Sándoréknak is voltak lovaik az ökrök mellett, és 3–4 naponként a lovaskocsi szintén segített a munkában. „Én mög a cseléd, mi ketten szántottunk, a másik testvérem jött a kocsiival, hozták a pótlást.” Hoztak élelmet, élesre cserélték át az elkopott ekevasakat. „A vasárnap az vasárnap vót kint a határba is, akkor az ökör csak legelt. Egy mindig hazajött vasárnapra. Akkor váltottunk tisztát.”

A hosszú távollétre nem lehetett volna nyolc ökörnek elegendő takarmányt a jászolba pakolni. Váradi Sándorék így előre gondoskodtak az ökrök etetéséről. „Többnyire úgy kalkuláltunk” — mondja — „a fődek végeit bevetettük csalamádéval vagy ha szögletes forma vót, egy kis csücsköt, legyen nyárra csalamádé.” Az itatással nem vót sok gond, egy-két km-re minden dülőben találtak kutat. Mikor itatni vitték az ökröket, újították a fekete korsókban az ivóvizet is. Bár ivásra nem mindegyik kút vize felelt meg. „Székös területen kilométerekre elmöntünk ivóvízér. A székös víztül, ha a melegbe sokat ivott az embör, gyomorrontást lehetett kapni.”

A helyszínen hasznosították a trágyát is. „Trágyázni nem köllött, mindig csak terítettük szét. Ha vastagon vót, odébb huzattuk a jászolat öt méterrel, oszt tiszta vót, megin másik darabot trágyáztunk.”

A hétszámra szabad ég alatt tartozkodó, munkálkodó férfiak élete hasonló volt ahhoz a mezei életmódhoz, amit az ugyancsak szántás idején a határban időző hajdúböszörményi gazdáknál figyelhettünk meg.⁹ Öltözöttek, szűrbe-subába burkolózva aludtak a földön, legföljebb szénát tettek maguk alá, esőben bebújtak az ökrök közé, a jászol alá. A mezei munkára Dunapatajon még a 30-as, 40-es években is vettek szűröket, mégpedig gazdálkodó emberhez illő sötét színű *mákos szürt*, mely elütött a pásztoremberek többnyire fehér szűrétől.

Éjszaka legeltettek. „Este elengedtük az ökröket” — mondja az idős Váradi Gyula. „Nyáron aratás után nem kellett félni, hogy kárt tesznek. Egy pucoktúrásra letettük a fejünket, lefeküdtünk. De az ökröknek az vót a tulajdonságuk, hogy még ha elaludtunk is, odagyüttek az emberhez, ott feküdtek le. Velünk vót a vekkeróra, éjjel mindig fölakasztottuk a jászol alá. Egy órára vót beállítva, akkor legeltettünk megint, hajnalba fogtunk be. Azér voltunk ketten, egyik éjjel az egyik ügyelt az ökrökre, másik éjjel a másik. Igazi nomád élet vót az. S velünk vót mindig a komondor. Éjszaka, mikor mink elaludtunk, az strázsált, mer elkötötték bizony az ökröt különben, történt olyan.”

Úgy tűnik, régen, az első világháború körül és még korábban, általánosabb vót ez a huzamos kinttartózkodás a nyári jászol mellett. Váradi Gyula tanyájától csak 4–5 km-re vótak a földek, mégis gyakran kint maradtak, s estére nem kötötték meg az ökröket, hanem legeltették. „Csak éjjel kötöttük meg őket, mikor már jóllaktak. Odakötöttük az ökröket a nyári jászolhoz, mi meg elaludtunk.” A. Kovács János tanyájától sem vótak 5–6 km-nél távolabb a földek. „Egy-két éjszaka vótak kint egy parcellán” — mondja —

⁹ HOFER TAMÁS: Hajdúböszörményi földművesek karámja. Ethn. LXVII. (1957) 483–518.

„kis parcellák vótak. Hat nap egymás után kint aludt a tábori jászolnál, de nem egy helyen, ment egyik darabtól a másik parcellához.”

Az őszi mélyszántás elterjedése előtt hasonló határbeli tartózkodás időszaka volt a tavaszi szántás és vetés is. Erről a régi időről mondja az imént idézett A. Kovács János: „a tábori jászolnak a legnagyobb használata éppen tavasszal vót, árpa-kukorica vetéskor, márciustól május elejéig. Ősszel jobban lehetett nélkülözni, mert legeltöttük az ökröket. De tavasszal vinni köllött a takarmányt és annál öttek.”

Elhalt öregek megőrzött emlékezései és a 90-en túl járó legöregebb adatközlők szavai szerint a múlt század második felében használták a kerekes jászlakat a legelőkön is. Az 1864-es úrbéri elkülönítés a gazdák kezébe adta a vízjárta rétterületeket. Egy részük kaszálható volt, más részüket legelőnek használták, s a nagygazdák 20—30 szarvasmarhájukat gyakran tavasztól ősziig terjedelmes rét- és legelődarabjukon járatták. „14—15 éves korától a gazdembőr fia kint vót a jószággal amíg katonának nem vitték vagy mög nem nősült” — mondják a régi időről, — „20 éves koráig mög nem fogta a zsákot.” A jószágot őrző gazdafiúknak kúpos nádkunyhókat emeltek, a jószágnak pedig sokan egyszerű nyári jászlat ütöttek a földbe, hogy éjszakára a vezérállatokat megköthessék, a falkát együtt tartsák. Egyesek ugyanerre a célra a kerekes nyári jászlat húzatták ki legelőjükre.

*

A dunapataji kerekes nyári jászlak a vizsgált két világháború közötti évtizedekben egy meghatározott üzemtípushoz kötődnek. 50—60 holdas és nagyobb birtokú dunapataji gazdák tanyás gazdálkodásában volt szerepük. Ahogy adatközlőink összeszámolták, a 30-as években, a tagosítás előtt nemigen lehetett 15—20-nál több *tábori jászol* Patajon.

A távoli múltra vonatkozó visszaemlékezések töredékesek ugyan, de azt sejtetik, hogy a kerekes jászol nem újkeletű találmány. A múlt század második felében valószínűleg általánosan használták már. Megállapítható az is, ellenőrző gyűjtések nélkül, hogy a kerekes nyári jászol Dunapataj környékén sem volt ismeretlen. Tudunk olyan kerekes jászlakról, melyeket Dunapatajról közeli községekbe adtak el. Néhány tiszántúli adat igazolja, hogy ez a jászolféleség nem volt ismeretlen az Alföld más tájain sem.¹⁰

Ha azt a munkaszervezési formát és életmódot vesszük vizsgálóra, amelynek Dunapatajon a kerekes nyári jászol tartozéka volt, még jobban kiszélesedik a párhuzamok köre. Azt a szokást, hogy a férfiak távoli földekről napokon át, sőt hétszámra nem jöttek haza valamely munka befejeztéig, — az Alföld számos vidékéről jelentik forrásaink.¹¹ Efféle határban való időszakos kinttartózkodás szolgálatára készültek a legegyszerűbb tanyaépületek is.

¹⁰ BALOGH ISTVÁN — szíves közlése szerint — Ohaton, a debreceni bellegelőn, Biharban, Szabolcs hortobágyi részén látott főleg uradalmakban kerekes nyári jászlakat „melyeket a változtatott nyári állás miatt húzattak ide s tova”. (Vö.: BALOGH ISTVÁN: A jószág teletetése Debrecen környékén. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1937. 194.) MOLNÁR BALÁZS Bihar délibb községeiben szintén megfigyelte uradalmakban, nagy gazdánál efféle mozgó jászlak használatát, melyek kereke a szétszáradás elkerülésére gyakran egyetlen fából elfűrészelt korong „sajtkerék” volt.

¹¹ HOFER TAMÁS i. m.

Ennek a munkaszervezésnek előfordulása, érvényességi köre Dunapataj társadalmán belül szintén sokkal szélesebb, mint a kerekes jászok használata. Földjén, kaszálóján, legelőjén — kivált régebben, a múlt században — kint maradt az a gazda is, akinek nem volt 8—10 ökre és a sok jószághoz méretezett tábortábori jászok. A dunapataji kerekes jászok — hasonlóan a hajdúböszörményi négylovas gazdák régies, vesszőből font hordozható kerekjászokhoz¹² — egy bizonyos gazdaságtípus különleges felszerelési tárgyának tekinthető egy általánosabb „mezei életmód” keretében.

Ennek a „mezei életmódnak” és a korai, egyszerű, időszakosan használt tanyák rendszerének lényege a bevezetés településföldrajzi fogalomrendszerében úgy fejezhető ki, hogy a lakóhelyegységektől többé-kevésbé távol, „elkülönülten”¹³ elterülő földeken hosszabban-rövidebben megszállt a földművesember, vagy helyhez kötött egyszerű enyhelyek, vagy mozgatható, szállítható, esetleg rögtönzött enyhelyek, védelme alatt, vagy azok nélkül. Egyik sajátos formája ez a lakóhely és a határ kapcsolatának. Példák rá bőven sorolhatók Magyarországon kívüli tájakról is: Romániából, Bulgáriából, Kelet-Lengyelországból, Fehér-Oroszországból, északi orosz területekről, szibériai orosz településekből, Skandináviából, Dél-Olaszország és Spanyolország vízszegény száraz tájairól és más világrészek paraszti vidékeiről is: Délkelet-Ázsiából, Észak-Afrikából, Közép-Amerikából.

Történeti források szintén bőven szólnak erről a munkaszervezési módról, határhasználati rendszerről. Egymástól távoli tájakon figyelhető meg az a folyamat, miképpen központosul a munkaszervezés egyre jobban a lakóhelyhez, és hogyan küszöbölődik ki a lakóhelytől távoli időszakos megszállás szükségessége. Ez a folyamat zajlott le az időszakosan használt tanyák állandó lakóhelyé, szórványtelepüléssé való alakulásában és erre példa a dunapataji tagosítás is, mely a már állandóan lakott tanyák köré csoportosította a földeket, szükségtelemné tette a kint éjszakázásokat és a kerekes jászokat.

A Néprajzi Múzeum újonnan szerzett kerekes nyári jászok, ha egykori használatának köre térben, időben és társadalmilag igen szűken határolható is körül, sorsával mégis a paraszti települések egyik egyetemes alakulási tendenciájához szolgálhat illusztráció gyanánt.

HOFER TAMÁS

¹² HOFER TAMÁS: Hordozható szélfogó és kerekjászok rekonstrukciója Hajdúböszörményben. NÉ. XXXVIII. (1956) 261—270.

¹³ E jelzővel a francia „village à champs dissociés” terminust kívánjuk visszaadni. Vö. DEMANGEON, A.: i. m. 190—191.

EINE MIT RÄDERN VERSEHENE SOMMERKRIPPE AUS DUNAPATAJ

1962 wurde die Sammlung des Ethnographischen Museums um eine mit Rädern versehene, transportable Sommerkrippe für 10 Ochsen bereichert. Der Ursprungsort ist Dunapataj, ein Marktflücken mit großer Gemarkung an der Donau.

Solche großen Räderkrippen benutzten in Dunapataj die wohlhabenden Bauern, (mit einer Wirtschaft von 50 bis 80 Katastraljoch oder mehr) vor der Flurbereinigung (1941). Ihre Wirtschaft lag manchmal über 40—50 Grundstücke verstreut. Zum Frühlings- und Herbstanbau zog man statt mit dem Wagen mit der Räderkrippe aus dem Bauernhof. In die Krippe wurden Feldgerät, Lebensmittel, und Futter verladen, die Ochsen mittags und nachts an sie angebunden. Manchmal wanderte die Krippe, von Landstück zu Landstück fahrend, mehrere Wochen lang draußen auf den Feldern. Früher, als die Weidewirtschaft noch in größerem Ausmaß getrieben wurde, fuhr man zuweilen mit der Krippe auf die Weide — selbst wenn es dort keine Arbeit gab — um das Zugvieh zu weiden. Zwischen der auf den Feldern verweilenden Ochsenkrippe und dem Bauernhof stellte im Abstand von einigen Tagen der Pferdewagen eine Verbindung her.

Der Verfasser vergleicht den Gebrauch der Räderkrippe aus Dunapataj mit anderen Angaben aus der Tiefebene, die sich gleichfalls auf den dauernden Aufenthalt der Bauern auf den Feldern beziehen. Selbst die Räderkrippe ist auch in anderen Gebieten der Ungarischen Tiefebene bekannt. Wie der Verfasser darlegt, sind die räumliche Verbindung zwischen Wohnsitz und bebauten und genutzten Feldern sowie jene traditionelle Arbeitsorganisation, die den Aufenthalt der Leute zwischen Haus und Feldern in eigenartiger Weise verteilt hat, für die Struktur der Dorfsiedlungen äußerst charakteristisch. Eine besondere Variante dieser Arbeitsorganisation ist, daß die Bauern während der Arbeiten auf den entfernt gelegenen oder schwer zugänglichen Feldern dauernd verbleiben. Ein sprechendes Denkmal dieser Arbeitsorganisation und Lebensweise ist die Räderkrippe aus Dunapataj.

Az ormánysági kötözőbot

Az 1962-es ormánysági gyűjtőútunk során Zalátáról egy hosszú, (110,5 cm) vashegygel ellátott bot került a Néprajzi Múzeum Földművelés gyűjteményébe (ltsz. 62.126.2). A tárgy nem egyedi darab, hiszen már 1937-ben ugyancsak Zalátáról került a múzeumba hasonló eszköz (ltsz. 133.785). Ennek a leltárcéduláján szereplő neve: *kévekötő bot*, gyűjtője GUNDA BÉLA, aki korábban szóban is közölte, hogy az eszközt nem a kévekötőbotok szokásos módján használták, hanem földbe szúrva, a gabonamarkok feltámasztására. De KISS GÉZA is ír erről az Ormányság című munkájában.¹ „Mielőtt köti a kévét (t. i. a gazda) — olvashatjuk — a földön szépen összerázogatja, alját *tapsolóbürrel* (üres csizmaszár) egy szintre veregeti, és csak úgy fekteti földre, szúrja marok mellé a vas végű kötözőbotot, hogy arra felé el ne széledjen és borul rá, hogy a búzaszárból tekert kötéllel, vagy porongvesszővel összeszorítsa.” Hasonlókat olvashatunk az Ormánysági Szótár c. művében is,² amelyben a *kötözőbot* címszó alatt a következőket írja: „hegyes, vasvégű bot, melyet a kéve összekötözésénél használtak régen; vagy még részletesebben a *kéve* címszó alatt. Itt a következőket olvashatjuk: „... a kéve összekötése újra férfimunka. Mielőtt köti a kévét, a földön szépen összerázogatja, alját *tapsolóbürrel* (üres csizmaszár) egy szintre veregeti és csak úgy fekteti a földre. Vasvégű kötözőbotot szúr most mellé, hogy arrafelé el ne széledjen, rátérdel, hogy a búzaszárból tekert kötéllel vagy porongvessző-vel összeszorítsa...”.

Az 1962-es ormánysági gyűjtésünkkel tehát nem ismeretlen tárgyat hoztunk a múzeumba. Mégis röviden most újra foglalkozunk vele, minthogy részletesebb néprajzi bemutatása még nem történt meg, és azonkívül a tárgy alkalmas arra is, hogy vele kapcsolatban a régi aratás néhány jellegzetességére utaljunk. Gyűjtésünket Sósvertikén, Kemsén, Zalátán részben Terehegyen és Márfán végeztük.

A tárgy megtalálható volt az Ormányság déli peremének mindhárom községében. Szerepe a sarlós aratás fentmaradásáig megmaradt, tehát szórványosan az első világháborúig. Ma már eredeti funkciójában sehol sem használják, de másodlagosan előfordul: az egyik remek sósvertikei példányt például azért nem sikerült a múzeum részére megvásárolnunk, mert a bot a háziasszony kedvenc ültetőfája lett. „Még hajolni sem kell vele” — háritotta el vásárlási szándékunkat. A máig megmaradt példányok vasalt végűek, köpius felerősítéssel (l. ábra). Az adatközlők emlékezte szerint viszont régebben használtak

¹ KISS GÉZA: Ormányság, Bpest, 1937. 45.

² KISS GÉZA — KERESZTES KÁLMÁN: Ormánysági szótár, Bp. 1952. *Kötözőbot* és *kéve* címszavait.

vasalatlan, hegyes karót is. Ha puha volt a föld, a hegyes bot is jó volt kötözőfának” — mondták.

A kötözőbot használata, mint láthattuk — eltér az országosan ismert kévekötőbotok használatától. Újszerűsége abban van, hogy minden kévénél a földre kell ütni és a kéve gabonacsomója erre támaszkodik, amikor össze-

1. ábra.³ Kötözőbot vasalt véggel. Sósvertike, Baranya megye, 1962.

Abb. 1. Binderstock mit Eisenspitze

rakják. (2. ábra.). Az újszerű és talán kissé érthetetlen funkció azonban igen világossá válik mihelyt az aratás egyéb mozzanataira és egész folyamatára is figyelemmel vagyunk: a tárgy harmonikusan beilleszkedik a többi korabeli tárgy közé és a gazdasági viszonyokba.

Az aratás az Ormányságban a múlt század végéig³, illetve szórványosan az első világháborúig sarlóval, helyesebben fogazott élű sarlóval történt (3. ábra.). A sarló — mint ismeretes — a gabona letakarításának egyik legegyszerűbb eszköze, amely a munkatársulásnak csak kezdeti formáit teszi lehetővé, és amelynek használata még komolyabb munkamegosztást sem kíván.⁴ Az Ormányságban is, bár általában a nőket emlegették a sarlós aratás jellegzetes munkásainak és a férfiakat pedig a kötözőknek, azért korántsem vált oly élesen ketté a férfi és a női munka, mint a kasza használatakor, és nem létesült olyan szigorúan megszabott kooperáció, mint annál. Férfi és nő, sőt gyerek és öreg is egyaránt vághatta a sarlóval a gabonát, és ha a munka úgy kívánta, kötözhetett is. A kisparaszti gazdaságokban a leginkább szokásos aratási forma

³ KODOLÁNYI JÁNOS: Ormányság, Bp. 1961. 28.

⁴ A sarlóval és kaszával kapcsolatos munkakooperációkra. I.: TÁLASI ISTVÁN: A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben, Ethn. 1957. 232—247.

2. *ábra.* Kötözőbot használata kötözéskor. Zaláta, Baranya m. 1962.
Abb. 2. Gebrauch des Stockes zum Garbenbinden

3. *ábra.* Sarlós aratás. Zaláta, Baranya m. 1962.
Abb. 3. Ernte mit der Sichel

az volt, hogy kezdetben mindenki vágta és marokra rakta a gabonát, és dél felé a markokat felkötötték. „Legtöbbször úgy folyt az aratás, hogy mindkettő [t. i. férfi és asszony] aratott, és mikor dél lett, akkor mindketten neki-láltak kötni” — emlékezett vissza az egyik 82 éves adatközlő, Bence József, aki még személyesen is résztvett a sarlós aratásban. „Mikor sarlóval arattunk, minden öt után kellett egy kötöző. Elgyőzte öt-hat arató után is. Ha magunk családjával arattunk, akkor 10—11 óra tájban felkötöztünk, de akkor is, ha jött egy felhő. Aztán megint arattunk” — említette ugyancsak ő. De hasonlóan vélekedtek a többi öregek is, akik még személyesen résztvettek a sarlós aratásban.

A fentiekből következik, hogy az együttműködéshez, illetve a specializált-sághoz szükséges egyöntetűség is még elég gyenge lábakon állt. A kaszás aratásnál pl. a marokszedőnek állandóan azonos markot kellett szednie, hogy a következő sorral egy egész kéve kiteljen, és a nyomukban járó kötöző a markok különösebb beosztása, porciózása nélkül, folyamatosan köthesse az egyforma nagyságú markokat. Az Ormányságban a sarlós aratás idején erről szó sem volt: a kévéket a kötözők rakták össze, helyesebben a kötözés alkalmával, és osztották szét részarányosan a sokszor különböző markokat. Legalábbis ez derül ki a következőkből: „a balkézbe fogtunk egy markot, ki milyen markot fogott, aszerint tettek két, vagy négy markot egy kévébe. Amikor levágta (ti. az arató a gabonát), letette a földre. Attól függött mekkora markot tettek, milyen volt a kötöző. Az egyik asszony nagyobbat, a másik kisebbet rakott. Az aratók csak lerakták, a kötöző rakta össze kévébe.” De sokszor még a külön marok — készítés sem volt kötelező, nem hogy a külön egyenletes sor megtartása. „Sokszor ketten raktak egy markot, ha ketten arattak — emlegették. A kötöző aztán kettő-négy markot tett egy kévébe.”

Nem nehéz elképzelni ezek után, hogy a sarlós aratás lassú munka volt. Ezzel kapcsolatban még ma is emlegetik a tréfás szólást: „abban az időben (ti. a sarlós aratás korában) mondták, hogy Szent Igaz olyan jó arató volt, hogy három kévét aratott egy nap és össze is kötötte.” S e mondás különösen a kasza megjelenésekor vált sokatmondóvá. „Sarlóval egy ügyes ember két kalangyát (40 kévét) aratott, — emlegették a rendes napi normát — akinek volt három hold gabonája, az hat hétig is elaratott.”

Érdemes talán utalni arra is, hogy a sarlós aratással kapcsolatban kevés-szer fordul elő a részesaratók alkalmazása, akiket a nagyobb részesedés remé-nye fokozott, gyorsabb munkára serkentett. Akinek sok volt a gabonája vagy napszámósokat fogadott, vagy segítséget hívott rokonaiából, ismerőseiből. „Aki tehette napszámósokat fogadott — emlegették — 40—50 krajcárjával fizették a napszámóst. Nemigen adtak akkor ki részeiből. A faluból (t. i. Zalátából), Vertikéről és Sztáráról fogadtak napszámósokat.”

S ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy a sokszor egyenlőtlenül, ligete-sen kelt gabonát úgy kellett a gaz közül szálonkint kiszedegetni, és a tarló bár hosszú volt, de a gondos kiválogatás révén alig-alig maradt hátra elhullott kalász, úgyhogy még gereblyét sem igen használtak, világosan áll előttünk a régi, lassú ütemű sarlós aratás, amelyet azonban rendkívüli gondossággal, körültekintéssel végeztek. S különösen élesen mutatkozik meg mindez akkor, amikor a kasza feltűnésével egy egészen más ütemű és más jellegű munka tola-kodott a hagyományos eljárások helyébe, mely gyorsabb, termelékenyebb volt, de éppen az előbbi munkákban megmutatkozó gondosság „a tiszta munka” hiányzott belőle. A régi hagyományokban meggyökeresedett öregek itt is nagy

ellenszenvvel fogadták az új eszköz feltűnését. „Sok ember bele se eresztette volna a kaszást a búzájába” — emlegették. „Nagyon haragudtak az öregek azért, hogy ha kaszával akartak aratni” — hallhattuk még a nem éppen öreg és a közvetlen sarlós aratási élményekre nem támaszkodó emberektől is. „Kari Jóskák kezdtek kaszálni itt először a búzát —, emlékezett az egyik legöregebb zalátai ember, Szabó János (82 éves) —, de majdnem agyonverték a mezőn: a fenerek fussa ki a szömöd világát! Kiveri az ernyő (t. i. a takaró) a búzát.” Vagy egy másik hasonló korú ember visszaemlékezése (Bence József 82 éves): „A faluban először a nagyobb gazdák kezdtek kaszával aratni. A mostohám 1913-ban halt

4. ábra. A hetes rakása. Zaláta, Baranya m. 1962.

Abb. 4. Aufstellen einer Puppe aus sieben Garben

meg, az még nem engedte addig a búzát kaszálni. Azt mondta, hogy az ő gabonáját nem agyafálik el.”

S jellemző, hogy itt még a kétféle aratás terminológiája is élesen elválik: *aratás*nak a sarlós aratást nevezték, míg a kaszával való aratást *kepezés*nek. „A kaszával aratás a kepezés, mert hogy idejöttek a kepezések, azok kaszával vágták. Azok kepeztek” — magyarázták a zalátaiak a kifejezést. — „Kepezés csak akkor volt, amikor kaszával arattak az uradalomban. Amíg arattunk (t. i. sarlóval), addig nem volt kepezés.” S e kepezések idegenből, többnyire a Bácskából jöttek: „az uradalom kocsit küldött értük és kocsin hozták őket Bácskából meg Tolnából, — tudja az Isten honnan jöttek ezek a munkások.”

A fentiekből, már az is látszik, hogy a gabonának az összerakása is erősen elvált a hagyományos módtól, a kasza bevezetésével, hiszen az új elnevezés, a *kepezés* is új formát és mértékegységet is jelentett. A sarlós aratás idején ugyanis csak *hetesbe* (4. ábra) és *tizesbe* rakták össze a gabonát. „Se *köröszt*, se *kepe* nem volt addig. Csak így mondtuk: összerakni és nem kepelni, vagy keresztvez-

ni”, — említette a fent többször idézett Bence József. A hetes és tizes tárgyában és elsőseget illetően különben igen megoszlanak a vélemények. Több olyan idős ember akad, aki hetesre nem is emlékszik. De van olyan is, aki ezt teszi meg a régebbi összerakási formának. „Régente hetesek voltak három sarokra (5. ábra). Aztán rakták tizesekbe, négy sarokra” — bizonygatta a kemsei Nagy Péter (80 éves). „Legrégbben: három sarokra hetest raktak. Utóbb három sarokra tizest, mégutóbb: négy sarokra tizest. — Legutóbb pedig (kaszás aratásnál) 18 kéve került egy rakásba” — említette a zalátai G. Nagy József (80 éves). „Két tizes, vagy három *hetes* volt egy *kalangya*. Az egy kéve a heteseknél már

5. ábra. Hetes három sarokra. Zaláta, Baranya m. 1962.

Abb. 5. Dreieckige Puppe aus sieben Garben

nem számított” — hallottuk ugyancsak a fenti adatközlőtől az összeszámolás további egységét.

A hetessel, tizessel és a kalangyával szemben a képek 16 vagy 18 kévét raktak egy-egy keresztbe. Érdekes egyébként meghallgatnunk a gabonaösszerakási módokban mutatkozó különbségek indoklását is. „Hetesbe azért raktuk, mert abba nem volt magas, és a szél nem dohta el a kévét, nem ázott el”, — hallhattuk például Zalátán. „Arra Bácska felé tizennyolcasba raktak — említette az egyik adatközlőnk a bácskai részaratók kepelésére célozva. — De az nem volt jó, mert jött a szél, szétdöngette és megázott. Az uradalomban is tizennyolcával rakták.”

De különbség volt még a *hordásban* is, hiszen a kocsin vendégoldalt régebben nem használtak, és azonkívül az *asztagrakásban* is, mivel akkor sással és sűrű fűvel kellett a több hónapig is kintmaradó gabonát alul és fölül védeni, és a mainál sokkal gondosabban összerakni. De most ezeknek bővebb bemutatásától eltekintünk.

A fentiekből mindenesetre kiviláglik, hogy a kétféle aratásmód egészen más jellegű művelet, és a sarlós aratásnál a gondos, szép munka felette áll a gyors munkavégzésnek. S ebbe a lassan, de gondosan végzett aratóműveletbe illett be a kötözőbot is, amely éppen a pontos, szép munkát volt hivatva elősegíteni. Amint említettük, a kötözőbotot a markok mellé, az elkészítendő kéve hátához szúrták le és melléje keresztben egy kötözővesszőt tettek (6. ábra). Ebbe rakták aztán a markokat és hogy azok fűrtjei szét ne csússzanak, hanem szépen, egyenletesen, zsupszerűen álljanak, támasztották meg a bottal (7.

6. ábra. A vessző elhelyezése a kötözőbot mellett. Zaláta, Baranya m. 1962.

Abb. 6. Anlegen der Rute neben dem Binderstock

7. ábra. A kötözőbot a rátámaszkodó marokkal. Zaláta, Baranya m. 1962.

Abb. 7. Der Binderstock mit der an ihn gelehnten Garbe

ábra). De ez még nem volt elég a tökéletes kéve megkötéséhez. Ahogy a kötözővesszőt telerakták és a vessző végét behurkolták a készülő kévét a vesszőnél fogva felemelték és a jobbkezükre húzott csizmaszárral, a *tapsolóbürr*rel a gondosan összeszedet, de esetleg szétesésűzött és egyenletlen szálakat még egyesre paskolták. Csak azután kötötték be. Meg kell említenünk, hogy a kéve végének egyesre veregetése máshol is megtalálható még az országban. GUNDA BÉLA a Moldva völgyéből⁵, majd GÖNYEY SÁNDORRA hivatkozva a Zselicségből is idézi.⁶ Az előbbire vonatkozóan az alábbiakat írja: „a sarlós aratás idején a

⁵ GUNDA BÉLA: Marokverő, Népünk és Nyelvünk 1935. 242.

⁶ GUNDA BÉLA: Még egyszer marokverő szavunk tárgyi jelentéséről. Népünk és Nyelvünk, 1936. 120.

ÉBNER SÁNDOR: Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, NÉ. 1931. 101.

kévébe összerakott markot, mielőtt bekötötték volna — ott, ahol a sarló a gabonaszálakat elvágta — sulyokkal megveregették hogy a kéve szép legyen, ne álljanak össze-vissza a gabonaszálak, a kalászkok. Az Ormányságban ezt a műveletet a jobb karra húzott csizmaszár, az un. *karvas*, *tapsolóbür* segítségével végezték el.” Az utóbbiakra pedig az olvasható: a zselicségiek „mint uradalmi aratók szereztek gabonát és búzát, amit sarlóval arattak. Csizmaszárát húztak a karjukra, azzal verték a kéve tövét kerekre.”

A zselicségi csizmaszár úgy látszik azonos a közeli Ormányság *tapsolóbürével*, az ott is használt csizmaszárral. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *tapsolóbür* itt sem kizárólagos, hanem több helyen emlékeztek a szalonnai sulyokhoz hasonló lapickára is. Sósvertikén például Tóth Józsefné (73 éves) erről a következőket mondotta: „a kéve végét lapickával veregették meg. Kb. egy arasz széles volt, a nyele pedig három-négy arasz hosszú.” A kemsei Varga József (82 éves) pedig úgy említette, hogy „aki ráért, az lapickával verte meg a kéve végét: igyenesebb lett. Minden kévénél vitték a lapickát tovább. Könnyű fából, fenyőből készült. Más fából nehéz lett volna.” De emlegették Zalátán is, így pl. a 82 éves Szabó János elmondása szerint régen „kötözésnél lapickát használtak. A kötöző letúzta a kötözőbotot, mellé a vessző- vagy zsúpkötelet, beletett két markot, aztán a kötél két végét összefogta balkézrel; jobb kézbe vette a lapickát, megveregette a végét, hogy egyenes legyen, így aztán szép lett a kéve. Még a kocsira is úgy rakták, hogy máma nincs az a skatulya, amelyik olyan egyenesen áll.” De érdekes, hogy a fájára vonatkozóan pontosan az ellenkezőjét mondja, mint a kemsei adatközlő: „lapickát saját magunk csináltunk vagy a bognár. Keményfából készült, tölgyfából vagy juharfából, mert kellett neki kis súlyának lenni.” Valószínű, hogy készült mind a két fajtából. De érdekes az is, amit a *tapsolóbür*ről mond, illetve nem mond: „Bőrrre nem emlékszem, hogy kezünkre húztuk volna, sem arra, hogy ezzel veregették volna össze a kéve végét. Hanem arra igen, hogy zsákdarabból varrtak az asszonyok a kezükre ruhát. Csak a kötözőknek szoktak. Ez volt a *karravaló*. Ez is csak az inget mentette.”

Ez a megjegyzés és az a tény, hogy más öreg is akadt, aki a *tapsolóbürt* nem ismerte, arra enged következtetni, hogy a bőr anyagú egyengető eszköz csak későbbi fejlemény, és talán éppen az említett vászon *karravaló* adta hozzá az ötletet. Egyébként az is előfordult, hogy a fenti eszközök hiányában olykor tenyerükkel is igazítottak helyre egy-egy kilógó fürtöt, vagy elcsúszott szarát.

Valószínűnek látszik, hogy régen itt is a fából készült egyengető szolgált a kéve végének megveregetésére, és minthogy a magyar nyelvterületnek egy egészen ellentétes pontján is feltalálható, feltehető, hogy régebben az eszköz a sarlós aratás szélesebb területén is ismert volt. A lapickának csizmaszárral való felváltása egyébként bizonyos racionalizálódási folyamat következménye lehetett — bármennyire is statikusnak, hagyománytartónak látszik is a sarlós aratás munkája — hiszen a kézre húzott bőrrrel valamivel gyorsabban végezheték az egyengetést, mint a lapickával, amit folyton felvenni, letenni és odább dobni kellett.

Bizonyos mértékben a kötözőbot is annak tekinthető, hiszen a sarlós aratókorpó végzendő eszményi, tökéletes kévekötés ezzel az eszközzel jobban és gyorsabban megközelíthető volt, mint anélkül. Itt azonban a racionális, helyesebben a gyorsasági tényező eltörpült a kévekötés pontossága, tökéletessége mellett. De ez azért is valószínű, hiszen kialakulása nem éppen a feudális kor utolsó időszakára tehető, hanem korábbra és valószínűleg összefüggött

a kéveegyenetőfa megjelenésével. Ez viszont azt involválja, hogy az eszköz korábban máshol is meglehetett, nem csupán az Ormányságban. Valószínű, hogy még máshol is ráakadhatunk.

DER BINDERSTOCK AUS ORMÁNYSÁG

Bei einer Sammelreise im Jahre 1962 in Ormányság kam ein 110,5 cm langer Binderstock mit Eisenspitze (Inv. Nr.: 62.126.2) in die Ackerbau-Sammlung des Ethnographischen Museums. Der Stock wurde zur Erntezeit auf dem Stoppelfeld in den Boden gesteckt, die Binderrute daneben gelegt und die Garbe so geladen, daß der eingesteckte Stock sie hält und vor dem Zerfallen bewahrt.

Diesen Stock gebrauchte man nur zu der Zeit, da noch mit der Sichel geerntet wurde. Es sei bemerkt, daß in Transdanubien allein im Gebiet von Ormányság ungefähr bis zur Jahrhundertwende Sicheln mit verzählter Schneide, und nicht wie anderswo glattschneidige sog. Sensensicheln, bei der Ernte im Gebrauch waren. Den Binderstock kannte man nur im Bereich der Sicheln mit verzählter Schneide.

Zusammen mit dem Binderstock gebrauchte man im Ormányság noch das Schlagleder („tapsolóbőr“): das war ein aus einem abgeschnittenen Stiefelschaft gemachter Gegenstand, den die Garbenbinder auf den rechten Unterarm zogen, und mit dem sie das untere Teil der Garbe — nachdem beide Enden Binderrute locker zusammengefaßt worden waren — schlugen, bis es gleichmäßig war. Das Schlagleder stellt vermutlich eine späte Entwicklungsstufe bei der Sichelernnte dar, früher erfolgte das Gleichen mit der Handfläche oder mit einem Brettstück, einem Waschbleuel. In manchen Dörfern in Ormányság findet man noch Spuren davon, das Schlagbrett heißt „lapicka“.

Binderstock und Schlagleder, die der sorgfältigeren, saubereren Arbeit dienten, heben zugleich den Unterschied zwischen der Ernte mit der Sichel bzw. mit der Sense klar hervor. Bei der Ernte mit der Sense fiel nämlich bereits die schnelle Arbeitsverrichtung ins Gewicht, so daß diese Geräte mit der Verbreitung der Sense um die Jahrhundertwende völlig verschwanden.

Az ádámosi templom mennyezetének konzerválása

Az ádámosi templom 1526-ban fenyőfából készült festett mennyezete 1909-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tárába, majd később Néprajzi Múzeumába.¹ A tárolás folyamán, valamint a nem kielégítő raktári elhelyezés következményeként a faanyagot különféle rovári kártevők és mikrobák támadták meg. Ezek kártételének megakadályozására 1951-ben nátrium-fluorid vizes oldatát alkalmazták. Az alkalmazott vegyi anyag eredményeként a gombás fertőzés megszűnt, de a nagyértékű művészettörténeti anyagnak a rovári kártevőkkel szemben védelmet nem nyújtott. A helytelenül megválasztott konzerválási mód, valamint szakszerűtlen végrehajtása következményeként az amugyis gyenge kötőanyagú, kopott temperafestés szinte teljesen tönkrement. A konzerválás után a motívumok felismerhetetlenné váltak, a festéshez felhasznált festékek színe pedig alig határozható meg.

E felbecsülhetetlen értékű művészettörténeti anyagnak tudományos és művelődéstörténeti jelentősége szükségessé tette, hogy a meglevő teljes faanyagot, valamint a még fellelhető temperafestést újból konzerváljuk és a konzerválás után megkíséreljük az egyes táblák azonosítását, valamint a teljes templommennyezet rekonstruálását.

Az ádámosi templom mennyezetének konzerválása számos olyan problémát vetett fel, amelynek kielégítő megoldása segítséget nyújthat más, hasonló anyagból és festőtechnikával készült templom-belső konzerválásához, függetlenül attól, hogy azok eredeti helyükön vannak, vagy pedig múzeumban helyezték el őket.

A konzerválási munka minél tökéletesebb elvégzése érdekében szükségessé vált, hogy olyan kísérleteket végezzünk, amelyeknek alapján megállapítható, hogy melyek azok a konzerválási módok, amelyeket alkalmazni lehet, és melyek azok az anyagok, amelyeknek a felhasználásával a kívánt eredményt elérhetjük. Ehhez mindenképp először csoportosítani kellett az előttünk álló feladatokat, figyelembe véve azokat a tényezőket, amelyek előidéztek a konzerválandó anyag fizikai változását.

A problémákat leszűkítve feladatunk három csoport köré összpontosult:

a) A különféle rovári kártevők és gombás fertőzések kártétele következtében meggyengült faanyag megerősítése olyan mértékig, hogy a faanyag nagyobb fizikai behatásoknak is ellenálljon anélkül, hogy szerkezeti felépítésében, valamint anyagszerűségében olyan elváltozások lépnének fel, amelyek anyagiságát megváltoztatnák.

¹ BALOGH JOLÁN: Az erdélyi renaissance. Kolozsvár, 1941. I. kötet, 297 old.

b) A faanyagban levő rovar-kártevők elpusztítása, valamint annak megakadályozása, hogy újabb rovარი behatolás következtében fertőzés léphessen fel.

c) A meglevő temperafestés konzerválása olyan anyaggal vagy anyagokkal, amelyek nem változtatják meg a festékek színét, nem okoznak elváltozást a festő alapon, és nem teszik fénylővé a tárgy felületét. A konzerválóanyagokkal szemben támasztott további követelmény, hogy jól ellenálljanak nedveségnek, fény hatására ne változtassák meg színüket, és öregedés állóak legyenek.

A következőkben a fenti csoportosítás szerint ismertetem az egyes problémák megoldására folytatott kísérleteket és azok eredményét.

Faanyag konzerválása és megerősítése

A statikájában meggyengült, mállékony fenyőfa-deszkák megerősítésére és konzerválására az alábbi aminoplasztok vizes, ill. alkoholos oldatát használtuk fel:

Kauritenyv,

Arbokoll H,

Arbokoll M módosított karbamidgyanták, valamint karbamid formaldehid gyanta 25%-os vizes oldatát, továbbá karbamid-formaldehid gyanta és karbamid-tiokarbamid-formaldehid gyanta 30%-os alkoholos (metanolos) oldatát.

Vizsgálati módszer és eredmények

Nagyjából azonos fokban korrodeált 250 mm hosszú, 25 mm széles és 25 mm vastag fenyőfa próbatesteket készítettünk és ezeken vizsgáltuk az egyes aminoplaszt-félék behatolását a faanyagba valamint azt, hogy milyen mértékben szilárdították meg azokat.

A próbatestekbe egy oldali felületi ecseteléssel azonos mennyiségű konzerváló, ill. szilárdító oldatot juttattunk be, majd a műgyanta-oldatok megköttése után megvizsgáltuk, hogy azok milyen mértékben szilárdították meg a próbatesteket. A szilárdságnövekedést úgy állapítottuk meg hogy a kezelt próbatesteket a két végükön alátámasztottuk, és középtájon súlyokkal terheltük mindaddig, amíg a próbatest el nem tört. A kapott eredményt összehasonlítottuk a kezeletlen próbatest szilárdságával és ebből határoztuk meg a szilárdságnövekedést. Természetesen a kapott értékek csak tájékoztató jellegűek. Egyben figyelemmel kísértük az egyes aminoplaszt-oldatoknak a szilárdságnövekedésen kívül a próbatestekre gyakorolt más fizikai hatását is. A kísérletek első szakaszában már megállapítható volt, hogy azok a karbamid, ill. módosított karbamidgyanták, amelyeket vízzel oldottunk, az ádámosi tölplom faanyagának konzerválására nem alkalmasak, mert már a próbatesteken is olyan nagymértékű felületi változást, valamint belső szerkezeti mozgást idéztek elő, amelynek következtében a fenyőfa-deszkák elvesztették eredeti alakjukat, megdagadtak, vetemedtek és elcsavarodtak, végül rideggé váltak. Ezen okok miatt a továbbiakban karbamid-formaldehid gyanta és karbamid-tiokarbamid-formaldehid gyanta alkoholos oldatával folytattunk kísérleteket. A karbamid-formaldehid gyanta alkoholos oldatának alkalmazásakor elmaradtak a faanyagban azok a nagymértékű kellemetlen változásai, amelyek a vizes

oldatok alkalmazásakor tapasztalhatóak voltak, azonban a faanyag elridegülése nem szűnt meg. Ezzel szemben a karbamid-tiokarbamid-formaldehid gyantával kezelt próbatesteknél az előbbi pozitív eredmények mellett a faanyag elridegülését nem tapasztaltuk. Így az ádámosi templom faanyagának konzerválására ez utóbbi műgyantakeverék alkalmazása látszott legcélszerűbbnek.

Faanyag konzerválása

Mivel a faanyag egyik felülete festett, ezért a konzerválást nem lehetett alámerítéses eljárással végezni. Ugyancsak el kellett tekinteni a faanyag konzerválóanyaggal történő teljes telítésétől is, mert a konzerválóanyag átszívódva a festett felületre lehetetlenné tenné tisztítását. A faanyag megerősítésére a konzerválóanyagnak a hátoldal felől történő felszívását választottuk. A faanyagot festett felével lefelé fordítva bakra helyeztük. A festetlen részt ecsettel portalanítottuk, majd nedves szivaccsal áttöröltük. Ezután 300 g karbamid-tiokarbamid gyantát 700 ml metilalkoholban feloldottunk és 12 g ammoniumkloridot adtunk hozzá. Ecsettel az oldatot a tárgy felületére hordtuk, majd a gyanta kötése után újból megismételtük a kezelést. A konzerválási munka folyamán azt tapasztaltuk, hogy a kereskedelmi forgalomban levő azonos márkájú karbamidgyanta-készítmények nem azonos összetételűek. Ezért áttértünk a saját készítésű karbamid-tiokarbamidgyanta használatára, amelynek az elkészítését az alábbiakban ismertetjük.

Karbamidgyanta előállítás²: 500 g formaldehid pH-ját ammoniumhidroxid cseppenkénti adagolásával 6–8-ra állítjuk be, majd 120 g karbamidot adunk hozzá és 30 C°-ra felmelegítjük. Ezen a hőfokon tartjuk 30 percig. Ezt követően 50 ml etilalkoholt adunk hozzá, és újból 120 g karbamidot oldunk fel benne 30 percig tartó lassú keverés közben, ügyelve arra, hogy az előkondenzátum hőfoka ne süllyedjen 30 C° alá.

Tiokarbamidgyanta készítése: 190 g formaldehid pH-ját — miként a karbamidgyanta készítésekor — ammoniumhidroxiddal 6–8-ra állítjuk be, majd 110 g tiokarbamidot oldunk fel benne, miközben az oldat hőmérsékletét 40–45 C°-on tartjuk 30 percig, majd újból 110 g tiokarbamidot adunk hozzá, és 30 percig az előbbi hőfokon tartva, lassan kevergetjük. Mintán a formaldehidbe adagolt tiokarbamid teljesen feloldódott a két előkondenzátumot összeöntjük és alaposan összekeverjük. Felhasználás előtt a karbamid-tiokarbamid gyanta súlyára számított 4% ammoniumkloridot adunk hozzá katalizátorként, és 1 rész gyantát 2 rész metilalkohollal vagy denaturált szesszel vegyítjük.

Meg kell jegyeznünk, hogy a fenti recept szerint készült karbamid-tiokarbamid-formaldehid gyanta előkondenzátum a hőmérséklettől függően csak egy-két napig tartható el. Célszerű a konzerválás megkezdése előtt mindig csak annyi gyantát, ill. előkondenzátumot készíteni, amennyit még aznap fel tudunk használni.

Faanyag rovarkártevők elleni védelme

A faanyag védelmére, ill. a farontó rovarok elleni védekezés kidolgozására külön kísérleteket nem folytattunk, mivel tartósításához a konzerválóanyagot már úgy választottuk meg, hogy az a faanyag megszilárdításán kívül

² CSILLAG GYULA: Szovjet múzeumok restaurálási módszerei. Kézirat.

a vele érintkezésbe kerülő rovarokat is elpusztítsa. Ismeretes, hogy a konzerváláshoz felhasznált karbamid-tiokarbamid-formaldehid gyanták szabad formaldehidet is tartalmaznak. Ez a szabad formaldehid insekticid hatását mint plazmaméreg fejti ki. A konzerválás ideje alatt az aminoplaszt szabad formaldehidjével érintkezésbe kerülő rovarok természetesen megmérgeződnek és elpusztulnak. A konzerválóanyag rovarölő hatását még fokozza a higitásra felhasznált metanol vagy denaturált szesz is. Mint az előzőkben említettem, a konzerválóanyaggal csak a konzerválás ideje alatt lehet a vele érintkezésbe kerülő rovarokat elpusztítani, mert a megkötött gyanta a későbbi rovarbehatolás ellen védelmet nem nyújt. Ez okból a rovarfertőzés megszüntetésére, valamint preventív védekezésre a már korábban kikísérletezett DDT-HCH benzines oldatot³ használtuk fel, amelyet a faanyagba, ill. a konzervált felületre porlasztással juttattunk, de ahol szükségesnek mutatkozott ecseteléssel vagy injektálással segítettük elő a DDT-s oldat mélyebbre hatolását.

Temperafestés konzerválása

A korábbi konzerválás következményeként meggyengült kötőanyagú temperafestés rögzítésére több műgyanta-féleséggel folytattunk kísérletet. A kísérlethez felhasznált műgyanták kiválasztásakor tekintettel voltunk arra, hogy olyan anyagokat válasszunk ki, amelyek jó kötőképességükkel, színtelenségükkel, valamint öregedés és fényállóságukkal kitűnnek. Ezen jó tulajdonságok mellett figyelembe vettük azt is, hogy a műgyanták oldószerének helyes megválasztásával elérhető legyen az, hogy az oldószer elpárolgása után a műgyanták a konzervált festett felületen ne alkossanak fénylő bevonatot.

A kísérlethez AW 2-es ketongyanta lakkbenzines, polivinilacetát acetontilacetátos, polivinilbutirál etilalkoholos és polibutylmetakrilát⁴ xilolos oldatát használtuk fel.

Vizsgálati módszer és eredmények

AW 2-es gyanta, polivinilacetát, polivinilbutirál, polibutyl-metakrilát műgyantákból 2, 3, 4 súly/térfogat %-os oldatokat készítettünk az egyes műgyantáknak megfelelő oldószerezrel. Az oldószereket az előzőkben ismertettük. A műgyanták oldatait ecsettel fehér, angolvörös és fekete temperafestékekkel festett fenyőfaalapú próbatestekre hordtuk fel. A műgyanták kötése, illetve az oldószer elpárolgása után a kötőképesség megállapítására dörzsölési próbát végeztünk, hogy ezen keresztül állapítsuk meg azt, hogy melyik anyag milyen mértékben rögzítette le a porló festékréteget. Ugyanakkor összehasonlító vizsgálatokat végeztünk, hogy az egyes színek milyen mértékben változtak meg a különféle műgyanták, valamint azok különböző koncentrációjú oldatainak hatására.

A vizsgálat során kitűnt, hogy a polivinilacetát oldatai az ádámosi anyag konzerválásához nem használhatók, mivel a temperafestékek színét még a legalacsonyabb koncentrációban is olyan nagy mértékben megváltoztatta, hogy azok szinte felismerhetetlenekké váltak. A kísérlet további szakaszában ennek az anyagnak az alkalmazásától eltekintettünk.

³ CSILLAG GYULA: Fatárgyak féregmentesítése. NÉ. XLII. (1960) 181—186 old.

⁴ TAKÁCS VILMOSNAK ezúton mondok köszönetet az anyag rendelkezésre bocsátásáért.

A dörzsölési próba alapján megállapítottuk, hogy az egyes műgyantafélék melyik koncentrációjú oldata az, amelyik kellő mértékben rögzítette a festékréteget. Így az AW 2-es gyanta 3%-os lakkbenzines, a polivinilbutirál 2%-os etilalkoholos, és a polibutylmetakrilát 4%-os xilolos oldata olyan mértékben a temperafestést, hogy az nagyobb mérvű dörzsölés és vizes nedvesítés hatására sem porlott le, ill. kenődött el a festőalapon.

A továbbiakban azt vizsgáltuk, hogy azok a koncentrációjú műgyanta oldatok, amelyeknek a kötőképessége a dörzsölési próba alapján kielégítő

1. ábra. Részlet a mennyezetből konzerválás előtt

2. ábra. Ugyanaz a részlet konzerválás után

eredményt nyújtott, milyen mértékben változtatják meg a fehér, vörös és fekete színű temperafestést.

A polivinilbutirál 2%-os etilalkoholos oldata a fehér temperafestést majdnem teljesen változatlanul meghagyta eredeti fehérségében, míg a polibutylmetakrilát xilolos 4%-os, és az AW 2-es gyanta 3%-os lakkbenzines oldata elsárgította azt.

Az angolvörös és fekete színek konzerválásakor azt tapasztaltuk, hogy az AW 2-es gyanta lakkbenzines és a polibutylmetakrilát xilolos oldata ezeket a színeket felélénkítette, néhány tónusnyi sötétedés mellett, míg a polivinilbutirál etilalkoholos oldata nem tudta visszaadni ezeknek a színeknek az élénkségét.

A színösszehasonlítás eredményéből kitűnt, hogy az AW 2-es gyanta és a polibutylmetakrilát oldata csak a sötét, tehát jelen anyagnál a vörös és fekete

színek konzerválásához használható anélkül, hogy nagyobb tónusbeli elváltozást okoznának, míg a polivinilbutirál a fehér és más világos színek rögzítésére kiválóan alkalmazható.

Mivel a különböző színű temperafestés konzerválásakor más műgyanta oldat alkalmazása hozta meg a kívánt eredményt a világos színeknél és más a sötét színeknél, ezért szükségessé vált annak tisztázása, hogy az előbbi műgyanta-félék és azok oldószerének összeférhetősége lehetőséget nyújt-e a különféle műgyanta oldatok kombinált felhasználására. Ennek megállapítására ugyancsak fenyőfa alapú temperafestéssel festett próbatesteken úgy konzerváltunk kb. 1 dm²-es felületeket, hogy a pirossal és feketével festett motívumokat AW 2-es gyanta lakkbenzines oldatával rögzítettük, míg a fehérrel festett részt polivinilbutirál etilalkoholos oldatával konzerváltuk. A konzerváló oldatot mindkét esetben ecsettel hordtuk fel a konzerválandó felületre. A kísérletről megállapítható volt, hogy az AW 2-es ketongyantát a polivinilbutirál oldószere nem oldotta fel, mivel az etilalkohol az AW 2-es gyantát hidegen csak kis mértékben oldja, a polivinilbutirált pedig az AW 2-es gyanta oldószere a lakkbenzin egyáltalán nem oldja. Ugyancsak hasonló eredményt kaptunk amikor az AW 2-es gyanta helyett a polibutilmetakrilát xilolos oldatát használtuk. Sem az előbbi, sem az utóbbi esetben a konzervált felületen a konzerváló anyagok egymásrahatásából eredő elváltozást nem tapasztaltunk, és így az említett műgyanták kombinált felhasználásának semmi akadálya nincs. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy célszerűbb először a sötét színeket a megfelelő oldattal rögzíteni, megvárni annak kötését, ill. oldószereinek elpárolgását, és csak utána konzerválni a világos színű festést.

Összefoglalás

Az ádamosi templom 1526-ból készült mennyezetének konzerválásakor kísérleteket folytattunk annak megállapítására, hogy milyen anyaggal, ill. anyagokkal konzerválható a faanyag és a meggyengült kötőanyagú, porló temperafestés, továbbá miképpen védhetjük meg az értékes művészet-történeti anyagot a rovarok kártételével szemben.

A faanyag konzerválására és megerősítésére aminoplasztok vizes és alkoholos oldatait használtuk fel, amelyek közül a karbamid tiokarbamid-formaldehid gyanta 30%-os metanolos oldatával értük el a legjobb eredményt. Ennek az oldatnak a hatására a fenyőfa deszkák anyagszerúsége nem változott meg, a faanyagon nem okozott felületi elváltozást és káros belső szerkezeti mozgást sem tapasztaltunk. Kísérleti eredmények alapján a faanyag konzerválását karbamid-tiokarbamid-formaldehid gyantával végeztük.

A porló festékréteg konzerválására AW 2, polivinilacetát, polivinilbutirál és polibutilmetakrilát 2,3,4 %-os koncentrációjú oldataival folytattunk kísérleteket. A festékréteg rögzítésekor azt tapasztaltuk, hogy a polivinilbutirál 2%-os etilalkoholos, a polibutilmetakrilát 4%-os xilolos és az AW 2-es ketongyanta 3%-os lakkbenzines oldata az, amely olyan mértékben leköti a festékréteget, hogy az sem dörzsölés, sem nedvesítés hatására nem válik le. Ugyanakkor megvizsgáltuk azt is, hogy ezeknek a műanyagoknak a hatására milyen mértékben színeződnek el a festéshez használt színek. A kísérlet alapján megállapítottuk, hogy a világos színek rögzítésére csak a polivinilbutirál 2%-os etilalkoholos oldata használható anélkül, hogy a színek megsötétüljenek,

míg a sötét színek konzerválására egyaránt használható mind az AW 2-es ketongyanta 3%-os lakkbenzines oldata, mind a polibutilmetakrilát 4%-os xilolos oldata.

Megvizsgáltuk a különféle műgyanták kombinált felhasználásának lehetőségét is. A vizsgálat eredményéből megállapítottuk, hogy a fenti műgyanták ill. azok oldatainak kombinált felhasználásának nincs semmi akadálya, mivel ezek a műgyanták és oldószereik összeférnek.

A faanyagban levő rovarok elpusztítását részben a konzerválóanyaggal végeztük, mivel a konzerválóanyag szabad formaldehidet tartalmaz, ez erős plazmaméreg, amelynek hatását az aminoplaszt oldószere, a metanol még fokozta, részben pedig DDT-HCH 1%-os benzines oldatával. A DDT-HCH-s oldatot ecseteléssel és injektálással juttattuk a faanyagba. Ez utóbbi oldatot használtuk az újabb rovarfertőzés megelőzésére is, amelyet a faanyag felületére porlasztással hordtunk fel.

CSILLAG GYULA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Szolnoky Lajos

Műszaki szerkesztő: Farkas Imre

Terjedelem: 14,7 (A/5) ív. Példányszám: 750

64.58973 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

